

Sorstalanság

Regény

1

Ma nem mentem iskolába. Azaz mentem, de csak, hogy hazakérezkedjem az osztályfőnökömtől. Apám levelét is átadtam neki, amelyikben „családi okokra” hivatkozva kérelmezi a felmentésem. Kérdezte, mi volna az a családi ok. Mondtam neki, hogy apámat behívták munkaszolgálatra; akkor aztán nem is akadékoskodott tovább.

Nem haza, hanem az üzletünk felé iparkodtam. Apám úgy mondta, ott várnak. Még azt is hozzátette, igyekezzem, mert szükség lehet rám. Tulajdonképp ezért is kért el az iskolából. Vagy azért, hogy „maga mellett lásson ezen az utolsó napon, mielőtt elszakad hazulról”: mert ezt is mondta, bár igaz, máskor. Anyámnak mondta, úgy emlékszem, amikor reggel felhívta telefonon. Tudniillik csütörtök van, s ilyenkor meg vasárnap, szigorúan véve, anyámnak jár a délutánom. De apám a tudára adta: – Gyurkát ma nem áll módomban átengedni hozzád –, és akkor ezzel indokolta. Bár meglehet, mégse. Kissé álmos voltam ma reggel, az éjszakai légiriadó következtében, s talán nem jól emlékszem. Abban viszont biztos vagyok, hogy mondta. Ha nem anyámnak, akkor másnak.

Pár szót én is beszéltem anyámmal, már nem emlékszem rá, mit. Azt hiszem, meg is neheztelt rám, mert kicsikét röviden voltam kénytelen bánni vele, apám jelenléte miatt: végre is, ma az ő kedvét kell nézmem. Mikor már indulófélben voltam hazulról, még mostohaanyám is intézett néhány bizalmas szót hozzám az előszobában, négy szemközt. Azt mondta, reméli, hogy ezen a számunkra oly szomorú napon az én „megfelelő viselkedésemre is számíthat”. Nem tudtam, mit mondhatnék erre, s nem is mondtam semmit. De talán félremagyarázta a hallgatásomat, mert akkor mindjárt olyasféleképp folytatta, hogy nem az érzékenységet akarta érinteni ezzel az intelmével, ami – tudja – úgyis fölösleges. Mert hiszen nem kétli, hogy tizenötödik esztendőmben járó, nagy fiú létemre magamtól is képes vagyok felfogni a bennünket ért csapás súlyosságát, így fogalmazta. Bólintottam. Láttam, be is éri ennyivel. Egy mozdulatot is megindított énfelem a kezével, s már-már attól féltem, hogy tán meg akarna ölelni. De aztán mégse tette, hanem csak mélyen felsóhajtott, hosszú, reszketeg lélegzettel. Észrevettem, a szeme is megnedvesedik. Kellemetlen volt. Azután elmehettem.

Az iskolától az üzletünkig gyalogosan tettem meg az utat. Tiszta, langyos reggel volt, ahhoz képest, hogy még csak tavasz eleje van. Ki is gombolkoztam volna, de azután meggondoltam: a könnyű ellenszélben még visszacsapódhatnak a kabátom szárnya, s eltakarná a sárga csillagomat, ami nem volna szabályos. Egnémely dologban most már körültekintőbben kell eljárnom. A fapincénk itt a közelben, egy mellékutcában van. Meredek lépcső visz le a homályba. Apámat és mostohaanyámat az irodában találtam: szűk, akváriumszerűen kivilágított üvegkalicka, mindjárt a lépcső tövében. Sütő úr is velük volt, akit még onnan ismerek, hogy valaha a mi alkalmazásunkban állt mint könyvelő, meg annak a másik, szabad ég alatt levő raktárunknak a kezelője, amit közben már meg is vásárolt tőlünk. Így mondjuk legalábbis. Sütő úr ugyanis, mivel faji tekintetben őnéki teljesen rendben a szénája, nem visel sárga csillagot, s az egész csak amolyan üzleti cselfogás tulajdonképpen, ahogy én tudom, hogy őrködhessen az ottani javainkon, no meg, hogy ezalatt a bevételről se kelljen egészen lemondanunk.

Egy kicsit azért máshogy köszöntem neki, mint valamikor régebben, mert hát egy bizonyos értelemben mégiscsak fölibénk kerekedett; apámék is figyelmesebbek vele. Ő viszont annál inkább ragaszkodik hozzá, hogy apámat továbbra is „főnök úrnak”, mostohaanyámat meg „drága nagyságos asszonyomnak” nevezze, mintha semmi se történt volna, és a kézcsókot se mulasztja el nála soha. Engem is a régi, tréfálgató hangján fogadott. A sárga csillagomat észre se vette. Utána ottmaradtam, ahol voltam, az ajtó mellett állva, ők meg folytatták, amit a jöttöm miatt abbahagytak. Úgy néztem, épp valami tárgyalásukat szakíthattam félbe. Először nem is értettem, miről beszélnek. Egy pillanatra a

szemem is lehunytam, mert kissé még káprázott, az odafönti napsütéstől. Azalatt apám mondott valamit, mire kinyitottam, Sütő úr. Barnás színezetű, kerek arcán – a keskeny bajuszkával meg a kis hézaggal az elülső két, széles, fehér foga közt – mindenütt sárgászvörös napkorongok ugráltak, mint fölfakadó kelések. A következő mondatot megint apám mondta, s valami „áruról” szólt benne, amit „legjobb volna”, ha Sütő úr „rögtön magával is vinne”. Sütő úrnak nem volt kifogása; arra az íróasztalfiókból apám egy csomagocskát szedett elő, selyempapírba burkolva és zsineggel is átkötve. Akkor láttam csak, hogy milyen áruról van is szó tulajdonképpen, mivel a lapos formájáról mindjárt ráismertem a csomagra: a doboz volt benne. A dobozban meg a fontosabb ékszereink és effélék vannak. Sőt, azt hiszem, egyenesen énmiattam hívták „árunak”, nehogy ráismerjek. Sütő úr mindjárt az irattáskájába süllyesztette. Utána viszont egy kis vita kerekedett közöttük: Sütő úr ugyanis elővette a töltőtollát, s mindenképp „elismervényt” akart adni apámnak az „áruról”. Soká makacszkodott, bár apám mondta néki, hogy „ne gyerekeskedjen”, meg hogy „köztünk nincs szükség ilyesmire”. Úgy vettem észre, Sütő úrnak igen jólesett ez. Mondta is: – Tudom én, hogy megbízik bennem, főnök úr; de hát a gyakorlati életben mindennek megvan a maga rendje és formája. – Még mostohaanyámat is segítségül hívta: – Nem igaz, nagyságos asszonyom? – De ő, fáradt mosollyal az ajkán, olyasmit mondott csak, hogy teljesen a férfiakra bízza ennek a kérdésnek a megfelelő rendezését.

Kissé már eluntam a dolgot, mire végül mégiscsak eltette a töltőtollát; akkor meg az itteni raktárunk ügyén kezdtek rágódni, hogy mit is tegyenek a benne levő sok deszkával. Hallottam, apám úgy vélte, sietni kell, mielőtt még a hatóság „esetleg rátenné a kezét az üzletre”, s fölkérte Sütő urat, legyen mostohaanyám segítségére ebben a dologban az ő üzleti tapasztalataival és szakértelmével. Sütő úr, mostohaanyámhoz fordulva, mindjárt kijelentette: – Magától értetődik, nagyságos asszonyom. Hiszen úgyis állandó kapcsolatban leszünk, az elszámolások miatt. – Azt hiszem, a nála levő telepünkről beszélt. Nagy soká végre búcsúzkodni kezdett. Hosszan, elborult arccal rázogatta apám kezét. Mindamellet úgy vélte, hogy „ilyen percben nincs helye a sok beszédnek”, s ezért egyetlen búcsúszót kíván csak apámnak mondani, ezt: – A mielőbbi viszontlátásra, főnök úr. Apám egy kis, ferde mosollyal felelte néki: – Reméljük, így lesz, Sütő úr. – Ugyanakkor mostohaanyám kinyitotta a táskáját, egy zsebkendőt emelt ki onnan, s egyenesen a szeméhez vitte. Torkában különös hangok bugyogtak. Csönd lett, s nagyon kínos volt a helyzet, mivel olyan érzésem támadt, hogy nekem is tennem kéne valamit. De hirtelen ért az esemény, nem jutott semmi okos az eszembe. Láttam, Sütő urat is feszélyezi a dolog: – De nagyságos asszonyom – így szólt –, nem szabad. Komolyan nem. – Kissé ijedtnek látszott. Lehajolt, ráejtette szinte a száját mostohaanyám kezére, hogy elvégezze rajta a szokásos kézcsókját. Utána mindjárt az ajtó felé iramodott: alig maradt annyi időm, hogy félreugorjam előle. Tőlem el is felejtett elbúcsúzni. Miután kiment, még hallottuk egy ideig a nehéz járását a lépcsőfokok deszkáin.

Valamennyi hallgatás után apám ezt mondta: – Nohát, ennyivel is könnyebbek lettünk. – Amire mostohaanyám, kicsikét fátyolos hangon még, megkérdezte, nem kellett volna-e apámnak mégiscsak elfogadnia azt a bizonyos nyugtát Sütő úrtól. De apám azt felelte, hogy egy ilyen nyugtának semmiféle „gyakorlati értéke” sincs, azon túl, hogy még veszélyesebb is volna rejtegetni, mint akár a dobozt magát. S elmagyarázta néki: most mindent „egyetlen lapra kell feltennünk”, mégpedig arra, hogy teljes mértékben megbízunk Sütő úrban, annál fogva, mivelhogy egyéb megoldás a mi számunkra jelenleg amúgy sincsen. Arra mostohaanyám elhallgatott, de aztán megjegyezte, hogy bár igaza lehet apámnak, ő valahogy mégis biztosabban érezné magát „egy nyugtával a kezében”. Viszont nem volt képes kellően megmagyarázni, miért. Akkor apám sürgette, lássanak már neki a rájuk váró munkának, mivel, amint mondta, az idő halad. Az üzleti könyveket akarta ugyanis átadni néki, hogy nélküle is eligazodhasson bennük, s hogy az üzletnek ne kelljen megállnia azért, amiért ő a munkatáborban lesz. Közben még velem is váltott pár futó szót. Kérdezte, simán elengedtek-e az iskolából, és így tovább. Végül mondta, üljek csak le és viselkedjem csöndesen, amíg ők mostohaanyámmal el nem végzik a dolgukat, a könyvekkel.

Csakhogy ez sokáig tartott. Egy ideig próbáltam türelmeskedni, s apámra iparkodtam gondolni, pontosabban arra, hogy holnap elmegy, és valószínű, soká nem fogom látni azután; de valamennyi idő múlva belefáradtam ebbe a gondolatba, és akkor, mivel semmi egyebet se tehettem apámért, unatkozni kezdtem. Az üldögélés is nagyon elfárasztott, s csak azért, hogy valami változás történjen, felálltam s vizet ittam a vízcsapból. Nem szóltak semmit. Később egyszer a deszkák közé is hátramentem,

kisszükséget végezni. Mikor visszajöttem, kezet mostam a csömpe kagylójú, rozsdás mosdónál, majd utána kicsomagoltam az iskolatáskámból és megettem az uzsonnámat, s végezetül újra vizet ittam rá a csapból. Nem szóltak semmit. Visszaültem a helyemre. Aztán rettentően unatkoztam, még nagyon sokáig.

Már dél is megvolt, amikor följöttünk az utcára. Megint káprázott a szemem, most meg a világosság bántotta. Apám soká bajlódott a két szürke vaslakat zárjaival, már-már az volt az érzésem, szándékosan. A kulcsokat utána mostohaanyámnak adta oda, mivel őneki többé már nem lesz szüksége rá. Onnan tudom, mert mondta. Mostohaanyám kinyitotta a táskáját, féltem, megint a zsebkendő miatt: de csak a kulcsokat sülyesztette belé. Nagy sietve útnak eredtünk. Először azt hittem, haza; de nem, előbb még bevásárolni mentünk. Mostohaanyámnak egész terjedelmes listája volt róla, mi mindenre lesz szüksége apámnak a munkatáborban. Egy részét tegnap már be is szerezte. A többinek viszont most kellett még utánajárnunk. Egy kicsit kényelmetlen érzés volt velük mennem, így, hármasban, s mindhármunkon sárga csillag. Ha egyedül vagyok, a dolog szórakoztat inkább. Velük együtt viszont szinte már feszélyezett. Nem tudnám megmagyarázni, miért. Később azonban már nem ügyeltem erre. Az üzletekben mindenütt sokan voltak, kivéve abban, ahol a hátizsákot vettük: itt csak mi voltunk a vevők. A levegő egész át volt itatva a preparált vásznak orrcsavaró szagával. A boltos, elsárgult kis öregember, de villogó műfogsorral, és könyökvédővel az egyik karján, meg a kövér felesége igen szívélyes volt hozzánk. Sokféle árucikket halmoztak elénk a pultra. Megfigyeltem, hogy a boltos „fiamnak” hívja az öregasszonyt, s mindig őt szalajtja a cikkekért. Ismerem különben az üzletet, mert közel esik a lakhelyünkhöz, de idebent még nem jártam. Afféle sportüzlet tulajdonképpen, bár egyebet is árusítanak. Legújabbán még saját gyártású sárga csillag is kapható náluk, mert hát sárga kelmében most persze nagy a hiány. (Ami nekünk kellett, arról mostohaanyám még idején gondoskodott.) Ha jól látom, az a találmányuk, hogy valami kartonlapra van ráfeszítve a szövet, s így persze csinosabb, no meg a csillagok szára sincs oly nevetséges módon elszabva, mint ahogy némelyik otthoni készítményen látni. Észrevettem, hogy nekik maguknak is a saját portékájuk díszlik a mellükön. S ez olyan volt, mintha csak azért viselnék, hogy kedvet csináljanak hozzá a vásárlóknak.

De már jött is az öregasszony az árukkal. Még előbb történt, hogy a boltos megkérdezte: szabad-e érdeklődni, vajon munkaszolgálathoz végzünk-e beszerzést? Mostohaanyám mondta az igent. Az öreg szomorúan bólintott. Még az elaggott, májfoltos két kezét is fölemelte s egy sajnálkozó mozdulattal roskasztotta vissza maga elé a pultra. Akkor mostohaanyám említette néki, hogy hátizsákra volna szükségünk, s megtudakolta, van-e. Az öreg habozott, s utána azt mondta: – Az önök számára lesz. – A feleségének meg odaszólt: „Fiam, a raktárból hozz az úrnak!” A hátizsák rögtön meg is felelt. De a boltos elszalajtott a feleségét még néhány egyéb tárgyért is, amit véleménye szerint – „apám nem nélkülözhet ott, ahová megy”. Általában igen tapintatosan és együttérzőn beszélt hozzánk, s lehetőleg mindig elkerülte, hogy a „munkaszolgálat” kifejezést kényszerüljön alkalmazni. Csupa hasznavehető holmit mutatott, légmentesen elzárható ételcsajkát, zsebkést, sokféle szerszámmal a tokjában, oldaltáskát, s így tovább, amiket, mint említette, keresni szoktak nála „hasonló körülmények között”. Mostohaanyám a zsebkést meg is vásárolta apámnak. Nekem is tetszett. Mikor aztán mindent beszereztünk, a boltos odaszólt a feleségének: „Kasszal!” Amire az öregasszony, fekete ruhába bújtatott, lágy testével nagy nehezen benyomakodott a kasszagép és egy kipárnázott karosszék közé. A boltos egészen az ajtóig elkísért. Ott azt mondta, hogy „legyen máskor is szerencséje”, majd bizalmasan apámhoz hajolva, halkan még hozzátette: – Úgy, ahogyan mi gondoljuk: uraságod meg én.

Most végre már csakugyan hazafelé tartottunk. Egy nagy bérházban lakunk, a tér közelében, ahol a villamosmegálló is van. Már az emeleten jártunk, amikor mostohaanyámnak eszébe jutott: elfeledte beváltani a kenyérjegyet. Nekem kellett visszamennem a pékhez. Egy kis sorállás után jutottam csak be az üzletbe. Először a szőke, nagy mellű feleséghez kellett járulnom: ő vágta le a kenyérjegy megfelelő kockáját, s aztán tovább, a pékhez, aki a kenyeret mérte. Nem is felelt a köszönésekre, mivel a környéken köztudott dolog róla, hogy nem szíveli a zsidókat. Ezért is lökött oda pár dekával kevesebb kenyeret. Viszont azt is hallottam, hogy így marad néki több fölöslege a fejadagokból. És valahogyan, a mérges pillantásából meg az ügyes mozdulatából, abban a percben egyszerre meg is értettem a gondolatmenete igazságát, amiért nem is lehet szívelnie a zsidókat: akkor ugyanis az a kellemetlen érzése lehetne, hogy becsapja őket. Így azonban a meggyőződése szerint jár el, s egy eszme igazsága kormányozza a cselekvését, ami már viszont – beláttam – egészen másvalami lehet, persze.

Siettem haza a péktől, mivel igen éhes voltam már, s ezért épp csak egy szóra voltam hajlandó megállni Annamáriával: ahogy nekivágtam a lépcsőnek, ő ugyanakkor szökdécselt lefelé. A mi emeletünkön, Steineréknél lakik, akikkel meg az öreg Fleischmannéknál szoktunk találkozni, újabban minden este. Régebben nemigen vettünk tudomást a szomszédságról: de hát most kiderült, azonos a fajtánk, s ez megkíván egy kis esti nézetcserét a közös kilátások ügyében. Mi ketten addig másról szoktunk beszélgetni, s így tudtam meg, hogy Steinerék tulajdonképpen csak a nagybátyja meg a nénikéje: válnak ugyanis a szülei, s minthogy ez ideig még nem tudtak egyezsége jutni fölötte, azért döntöttek úgy, hogy inkább itt legyen, ahol egyiküknél sincs. Azelőtt nevelőintézetben volt, ugyanezért, mint különben régebben én is. Ő is tizennégy éves, körülbelül. Hosszú nyaka van. A sárga csillagja alatt már mell kezd domborodni néki. Szintén a pékhez küldték. Azt is tudni kívánta: nincs-e kedvem délutánra egy kis römizéshez, négyesben, vele és a két nővérrel? Ezek meg a fölöttünk lévő emeleten laknak. Annamária barátságot tart velük, de én csak futólag ismerem őket, a folyosóról meg a légoltalmi pincéből. A kisebbik még csak úgy tizenegy-tizenkét éves formának látszik. A nagyobbik, mint Annamáriától tudom, övele egyidős. Némelykor, ha épp az udvari szobánkban vagyok, szoktam is látni őt el- vagy hazasietni, szemben a folyosón. Párszor a kapualjban is szembetalálkoztam már vele. Gondoltam, most így akkor közelebbről is megismerhetném: lett volna kedvem hozzá. De ugyanabban a pillanatban apám is eszembe jutott, s mondtam a lánynak: ma nem, mivel behívták apámat. Akkor ő is mindjárt emlékezett, hogy odahaza, a bácsijától hallott már apám ügyéről. Ezt az észrevételt tette: – Persze. – Egy kicsikét hallgattunk. Aztán megkérdezte: – És holnap? – De én azt mondtam neki: – Inkább holnapután. – S még ehhez is mindjárt hozzátettem: – Talán.

Amikor hazaértem, apámat és mostohaanyámat már az asztalnál találtam. Mialatt a tányérommal foglalatoskodott, mostohaanyám megkérdezte: éhes vagyok-e? Azt mondtam: – Rettentően –, hirtelenjében nem gondolva egyébre, s mert hát csakugyan így állt a helyzet. Meg is rakta a tányéromat, de már a magáéra alig vett valamit. Nem is én, hanem apám vette észre, s kérdezte tőle: miért? Valahogy úgy válaszolt, hogy jelen pillanatban a gyomra képtelen volna bármilyen ételnek is a befogadására, s akkor már magam is mindjárt láttam a hibámat. Igaz, apám helytelenítette a cselekvését. Azzal érvelt, nem szabad elhagynia magát, épp most, mikor az ő erejére és kitartására van a legnagyobb szükség. Mostohaanyám nem válaszolt, de hallottam valamit, s amikor felpillantottam, láttam is, mit: sírt. Megint igen kínos volt, igyekeztem csak a tányéromba nézni. Mégis észrevettem apám mozdulatát, amint a keze után nyúlt. Egy perc múlva azt hallottam, hogy nagy csendben vannak, s mikor vigyázva megint rájuk tekintettem, kéz a kézben ültek, és erősen nézték egymást, olyan módon, mint egy férfi meg egy nő. Ezt sohasem szerettem, s most is feszélyezett. Pedig hát alapjában egész természetes a dolog, azt hiszem. Mégse szeretem. Nem tudom, miért. Mindjárt könnyebb volt, amikor újra beszélgetni kezdtek. Sütő úr is megint szóba került, röviden, s persze a doboz meg a másik telepünk: hallottam, apámat megnyugtatta, hogy legalább ezeket, ahogy megjegyezte, „jó kezekben tudja”. Mostohaanyám is osztozott vele ebben a megnyugvásában, bár futólag ismét szóba hozta a „biztosítékok” ügyét, olyan formában, hogy azok csakis a bizalmi szón alapulnak, s hogy nagy kérdés, vajon elegendő-e az ilyesmi. Apám vállat vont, és azt válaszolta, hogy nemcsak az üzleti életben, hanem „az élet többi területein” sincs többé biztosíték semmire. Mostohaanyám egy felszakadó sóhajjal tüstént egyetértett vele: már bánta, hogy említést tett a dologról, s kérte apámat, ne beszéljen így, ne gondoljon ilyesmire. De akkor meg arra gondolt, hogy miképp lesz képes mostohaanyám megbirkózni a reá háruló nagy gondokkal, ilyen súlyos idők közepette, önékül, egyedül: de mostohaanyám azt felelte, nem lesz egyedül, hiszen itt állok mellette én. Mi ketten – így folytatta – majd vigyázunk egymásra addig, míg apám újra vissza nem tér közénk. S engem is megkérdezett, felém fordítva és kissé féloldalt hajtva a fejét: így lesz-e vajon? Mosolygott, de közben reszketett azért az ajka. Azt mondtam neki: így. Apám is rám nézett, szelíd volt a szeme. Valahogy megkapott ez, s hogy megint tegyek érte valamit, eltoltam magam elől a tányérom. Észrevette, s kérdezte, miért tettem. Azt mondtam: – Nincs étvágyam. – Láttam, jólesik neki: végigsimított a fejemen. S ettől az érintéstől a mai napon most először fojtogatta valami az én torkomat is; de nem sírás, hanem valami émelégységféle. Szerettem volna, ha apám már nem lenne itt. Igen rossz érzés volt, de hát oly tisztán éreztem, hogy nem gondolhattam róla semmi mást, és egész összezavarodtam abban a percben. Mindjárt utána már tudtam volna sírni, de nem volt időm rá, mivel jöttek a vendégek.

Mostohaanyám már az előbb szolt róluk: csak a legszűkebb család jön – így mondta. S apám valamilyen mozdulatára hozzátette: – De hiszen el akarnak búcsúzni tőled. Ez csak természetes! – S már szolt is a csengő: mostohaanyám nővére jött meg és a mamája. Hamarosan apám szülei, nagyapám és nagyanyám is megérkeztek. Nagyanyámat sietve mindjárt a kanapéra ültettük, mert ővele az a helyzet, hogy még a nagytólencse vastagságú szemüvegén keresztül is alig lát valamit, s legalább ily mértékben süket is. De azért szeretne részt venni és segédkezni a körötte folyó eseményekben. Olyankor azután sok munka van vele, egyfelől mert folyton a fülébe kell kiabálni, hol tartanak a dolgok, másfelől viszont ügyesen megakadályozni, hogy beléjük is avatkozzon, mert hát csak zavart támasztana a ténykedése.

Mostohaanyám mamája kúpforma, harcias kalapban érkezett, karimával: elől egy toll is volt rajta, keresztben. Hamarosan levette azonban, s akkor előtűnt a szép, ritkás, hófehér haja, a vékony fonatú, csenevész kontyával. Keskeny, sárga arca van, két nagy, sötét szeme, a nyakáról meg két hervadt bőrlebeny fityeg: valami nagyon okos, kifinomult vadászebhez hasonlít. Kissé folyton reszket a feje. Őrá jutott a feladat, hogy apám hátizsákját becsomagolja, minthogy az efféle munkákat ő igen érti. Rögtön dologhoz is látott, a lista szerint, amit mostohaanyám nyújtott néki át.

Mostohaanyám nővérenek azonban már semmi hasznát se vehettük. Sokkal idősebb mostohaanyámnál, és mintha nem is a testvére volna: kicsi, kövérkés, és olyan az arca, mint egy csodálkozó bábué. Rengeteget fecsegett, sírt is, és mindenkit megölelt. Én is csak nehezen szabadulhattam a lágy tapintású, púderszagú melléről. Amikor leült, testének minden húsa ráomlott a kurta combjaira. És hogy a nagyapámról is szólnak: ő meg ott maradt, állva, a nagyanyám kanapéja mellett, s türelmes, rezzenetlen arccal hallgatta a panaszait. Először apám miatt sírdogált; hanem ezt a gondját idővel a saját bajai kezdték feledtetni véle. A fejét fájlalta, s a zúgásról és morajlásról panaszkodott, amit a vérnyomása idéz elő a fülében. Nagyapám megszokta már: nem is válaszolt neki. Viszont el se mozdult mellőle, végig. Egyszer se hallottam megszólalni, de ahányszor arrafelé esett a pillantásom, mindig ott láttam, ugyanabban a sarokban, ami lassanként elhomályosult, ahogy a délután előrehaladt: már csak a csupasz homlokaira s az orrának görbületére jutott valami sárgás, tompa fény, míg a szeme gödre meg arcának alsó fele az árnyékba süppedt. S csak apró szemének villogásán látszott, hogy azért minden mozgást követ a szobában, észrevétlen.

Azonfölül megjött még mostohaanyámnak egy unokanővére, a férjével. Ezt Vili bácsinak szólítom, mivel ez a neve. Valami könnyű hiba van a járása körül, emiatt visel az egyik lábán vastagabb talpú cipőt, viszont ennek köszönheti azt a kiváltságát is, hogy őnéki nem kell munkatáborba mennie. Körteforma feje van, fölül széles, domború és kopasz, az orcáinál s az álla felé pedig vékonyabb. Tisztelik a véleményét a családban, mert mielőtt még lóversenyirodát nyitott volna, újságírással is foglalkozott. Most is rögtön érdekes hírekről kívánt beszámolni, amiket „bizalmas forrásból” nyert és „abszolút hiteleseknek” nevezett. Beleült egy karosszékekbe, s a rossz lábát mereven előrenyújtva, a kezét meg száraz zörejjel egymáshoz dörzsölgetve a tudunkra adta, hogy hamarosan „gyökeres fordulat várható a helyzetünkben”, minthogy „titkos tárgyalások” indultak meg rólunk „a németek és a szövetséges hatalmak közt, semleges közvetítéssel”. A németek ugyanis, ahogy Vili bácsi elmagyarázta, „ma már maguk is felismerték reménytelen helyzetüket a frontokon”. Az volt a nézete, hogy mi, „Budapest zsidósága”, valósággal „kapóra jöttünk” nekik abban a törekvésükben, hogy „előnyöket csikarjanak ki bőrünkön a szövetségesektől”, akik persze meg is tesznek majd értünk minden lehetőt; s itt megemlített egy őszerinte „fontos tényezőt”, amit még újságíró-tapasztalatából ismert, s amit „a világ közvéleményének” hívott; úgy mondta, hogy ezt az utóbbit „megrázták” a velünk történő események. Az alku persze kemény – így folytatta –, s épp ez a magyarázata az ellenünk való intézkedések pillanatnyi súlyosságának; de hát ezek csupán természetes folyamányai „a nagy játszmának, amelyben mi egy elképesztő arányú nemzetközi zsarolási manőver eszközei vagyunk tulajdonképpen”; mondta azonban, hogy ő, aki jól tudja azt is, ami ezalatt a „színfalak mögött történik”, mindezt elsősorban „látványos blöffnek” nézi csupán, a magasabb ár elérése érdekében, és csak egy kis türelmet kért tőlünk, amíg „az események kibontakoznak”. Amire apám megkérdezte tőle, vajon várható-e holnapra ez, vagy pedig tekintse a maga behívóját is „csupán blöffnek”, sőt talán el se menjen a munkatáborba holnap. Erre kicsikét zavarba jött. Azt felelte: – No nem, persze nem. – Mondta azonban, hogy ő egész nyugodt afelől, hogy apám hamarosan újra itthon lesz. – A tizenkettedik órában vagyunk – így szolt, egyre a kezét dörzsölgetve. S még azt is hozzátette: – Bár

olyan biztos lettem volna akármelyik tippemben, mint ebben, akkor most nem egy sóher lennék! – Még folytatni akarta, de mostohaanyám meg a mamája épp végzett a hátizsákkal, s apám fölkelt a helyéről, hogy kipróbálja a súlyát.

Utolsónak mostohaanyám legidősebb bátyja, Lajos bácsi érkezett. Ő valami igen fontos tisztséget tölt be a családukban, bár egész pontosan meghatározni nem tudnám, melyet. Mindjárt négy szemközt kívánt beszélni apámmal. Az volt a megfigyelésem, hogy apámat idegesíti ez, s bár igen tapintatos formában, de azon van, hogy hamar végezzen vele. Akkor meg váratlanul engemet vett munkába. Azt mondta, hogy szeretne velem „elbeszélgetni egy kicsit”. Magával cipelt a szobának egy elhagyatott sarkába, s odaállított egy szekrényhez, szembe magával. Azzal kezdte, hogy mint tudom, apám holnap „elhagy bennünket”. Mondtam, hogy tudom. Akkor azt akarta hallani, fog-e hiányozni számomra a jelenléte. Azt válaszoltam, mialatt kissé idegesített a kérdése, hogy: – Természetesen. – S mert ezt kevésnek találtam valahogyan, rögtön meg is toldottam még: – Nagyon. – Amire egy ideig csak hosszasan bólogatott, panaszos arckifejezéssel.

Utána viszont pár érdekes és meglepő dolgot tudtam meg tőle. Azt például, hogy életemnek egy bizonyos korszaka, amit „a gondtalan, boldog gyermekéveknek” mondott, ezzel a mai, szomorú nappal immáron lezárul számomra. Bizonyára – mondta – ilyen formában még nem is gondoltam erre. Beismertem: nem. De bizonyára – így folytatta – azért mégse okoznak nekem különösebb meglepetést a szavai. Megint azt mondtam: nem. Akkor a tudomásomra hozta, hogy apám távoztával mostohaanyám támasz nélkül marad, s bár a család „rajtunk fogja tartani a szemét”, mégis, a fő támasza néki ezentúl én leszek. Bizony – mondta –, idő előtt kell majd rájönnöm arra, hogy „mi a gond és mi a lemondás”. Mert hát nyilvánvaló, hogy ezentúl nem mehet majd olyan jól a sorom, mint eddig – s ezt nem is kívánja titkolni előttem, mivel „felnőtt módján” beszél velem. – Most már – így szólt – te is a közös zsidó sors részese vagy –, majd bővebben is kitért erre, megemlítve, hogy ez a sors „évezredek óta tartó szakadatlan üldöztetés”, amelyet azonban a zsidóknak „belenyugvással és áldozatos türelemmel kell fogadniok”, minthogy azt Isten mérte reájuk a hajdani bűneik miatt, s épp ezért csak Őtőle várhatják a kegyelmet is; Ő viszont addig azt várja tőlünk, hogy ebben a súlyos helyzetben mindnyájan helytálljunk, azon a helyen, amelyet Ő jelölt ki számunkra, „erőnk és képességeink szerint”. Nekem például – így tudtam meg tőle – a családfő szerepében kell helytállanom a jövőben. És megtudakolta, érzek-e magamban erőt és felkészültséget ehhez. Bár nem értettem egész pontosan az idevezető gondolatmenetét, különösen, amit a zsidókról, a bűnükéről meg az Istenükről mondott, mégis, valahogyan megfogtak a szavai. Azt mondtam hát: „igen”. Elégedettnek látszott. Helyes, mondta. Mindig is tudta, hogy értelmes fiú vagyok, aki „mély érzelmekkel és komoly felelősségtudattal” rendelkezem; s a sok csapás közt ez bizonyos mértékig vigaszt jelent néki – mint a szavaiból kiderült. S most ujjával, amiket külső oldalukon szőröcsomók, a belsőkön pedig könnyű nyirok lepott, az államnál fogva fölemelte az arcomat, és halk, kissé remegő hangon így szólt: – Apád nagy útra készül. Imádkoztál érte? – Volt a tekintetében valami szigorúság, s talán ez ébresztette föl bennem egy mulasztás kínos érzését apám iránt, mert hát magamtól erre bizony nem gondoltam volna. Most viszont, hogy fölkeltette bennem, egyszer csak tehernek kezdtem érezni, mint valami tartozást, s hogy szabaduljak ettől, megvallottam néki: – Nem. – Gyere velem – mondta.

Az udvari szobánkba kellett átkísérnem. Itt imádkoztunk, néhány vedlett, használaton kívüli bútordarab körében. Lajos bácsi először is kerek, selymes fényű, kis fekete sapkát illesztett fejének arra a hátsó pontjára, ahol apró tisztást képez a gyérülő, szürke haja. Nekem is magammal kellett hoznom az előszobából a sapkámat. Akkor még egy fekete kötésű, piros szegélyes könyvecskét szedett elő a kabátja belsejéből, a felső zsebéből meg a szemüvegét. Azután beléfogott az imádság fölolvásásába, nekem pedig utána kellett mondanom a szövegből mindig annyit, amennyivel előttem járt. Először jól ment, hamarosan azonban kezdtem ebbe a munkába beléfáradni, s némileg az is zavart, hogy egy szót se értettem abból, amit Istennek mondtunk, mivel Óhozza héberül kell fohászkodnunk, én viszont ezt a nyelvet nem ismerem. Így aztán, hogy mégis követni tudjam, egyre Lajos bácsi szájmozgására kényszerültem figyelni, úgyhogy az egészből tulajdonképp csak ezeknek a nedvesen vonagló, húsos ajkaknak a látványa meg egy idegen nyelv értelmetlen zöreje maradt végül meg bennem, amit mi magunk mormoltunk. No meg egy kép, amit Lajos bácsi válla fölött, az ablakon keresztül láttam: a nagyobbik nővér épp akkor sietett végig a mi emeletünk fölött függő, szemközti folyosón, a lakásuk irányába. Azt hiszem, meg is zavarodtam egy csöppet a szövegben. De hát az ima végeztével Lajos

bácsi elégedettnek látszott, és olyan kifejezés volt az arcán, hogy már-már magam is úgy éreztem: csakugyan, intéztünk valamit apám ügyében. S valóban, ez végül is jobb volt persze, mint előbb, azzal a bizonyos terhes és követelő érzéssel.

Visszatértünk az utcai szobába. Bealkonyult. A légőtalmi papirossal beragasztott ablaktáblákat rácsuktuk az odakint kéklő, párás tavaszi estére. Egész beszorultunk a szobába ezzel. Már fárasztott a zshivaj. A cigaretták füstje is marni kezdte a szemem. Sokat kellett ásítanom. Mostohaanyám mamája megterítette az asztalt. A vacsoránkat ő maga hozta nekünk, a nagy kézitáskájában. Húst is beszerezett hozzá, a feketepiacról. Ezt még előbb, az érkeztekor beszélte el. Apám ki is fizette akkor néki, a bőrtárcájából. Már mindnyájan a vacsoránál ültünk, amikor egyszer csak beállított még Steiner és Fleischmann bácsi. Ők is apámtól akartak elbúcsúzni. Steiner bácsi mindjárt azzal kezdte, hogy „senki se zavartassa magát”. Azt mondta: – Steiner vagyok, tessenek csak ülve maradni. – Lábán most is a foszladozó papucs, nyitott mellénye alól elődomborodott a hasa, s a szájában is ott volt az örökös, rossz szagú szivarcsont. Nagy, vörös feje van, arcán furcsán hat a gyermekesen elválasztott frizurája. Fleischmann bácsi egész elveszett mellette, mert ő meg apró, igen gondozott külsejű, s fehér haja, szürkés színű bőre, bagolyszerű szemüvege és kissé mindig aggódalmas kifejezésű arca van. Szótlanul hajlongott Steiner bácsi oldalán, s az ujjait tördelte, mintegy mentegetőzve, szinte úgy látszott, Steiner bácsi miatt. Ebben azonban nem vagyok bizonyos. A két öreg elválaszthatatlanul összetart, habár örökös köztük a vita, mert nincs oly kérdés, amelyben egyetértének. Egymás után kezet szorítottak apámmal. Steiner bácsi a hátát is megveregette. „Öregfiúnak” nevezte, és azt a régi tréfáját is elsütötte: – Hát csak le a fejjel és sose veszítsük el a csüggedtségünket. – Mondta még – amire Fleischmann bácsi is igen bólogatott –, hogy rám meg a „fiatalasszonyra” (ahogy mostohaanyámat hívta) továbbra is gondot viselnek majd. Apró szemével pislogott. Utána a hasához húzta és megölelte apámat. Mikor elmentek, minden belefulladt az étkezésszükségűk csörgésébe, a beszélgetés morájába, az ételek meg a vastag dohányfüst párájába. Már csak egy-egy arc vagy mozzanat összefüggéstelen töredéke jutott el hozzám, mintegy kiválva a köröttem levő ködből, kiváltképpen mostohaanyám mamájának reszketeg, sárga, csontos feje, ahogyan minden tényről gondoskodik; aztán Lajos bácsi tiltón maga elé meredő két tenyere, amint nem kér a húsból, mivel az disznóból való, és tiltja a vallás; mostohaanyám nővérenek pufók orcái, mozgó állkapcsa és könnyező szeme; majd váratlanul Vili bácsi csupasz koponyája emelkedett rózsaszínűen a lámpa fénykörébe, s hallottam újabb, bizakodó fejtegetésének a foszlányait; továbbá emlékszem még Lajos bácsi ünnepélyes, néma csöndben fogadott szavaira, amikben Isten segítségét kérte abban a tárgyban, hogy „hamarosan ismét a családi asztalnál ülhessünk mindannyian, békében, szeretetben, egészségben”. Apámat alig-alig láttam, és mostohaanyámból is csak annyi jutott el hozzám, hogy igen sokat és figyelmesen törődtek vele, szinte többet, mint apámmal, meg hogy egyszer fájt a feje, s néhányan faggatták, nem óhajt-e tablettát vagy borogatást: de egyiket se kérte. Szabálytalan időközönként viszont föl kellett figyelnem nagyanyámra, hogy mennyit volt útban, hogy minduntalan vissza kellett vezetni a kanapéjához, a sok panaszára meg a semmit se látó szemére, amit a vastag, könnyektől lepett, bepárasodott nagyítóüveg olyannak mutatott, mint két különös, verítéket kiválasztó rovar. Aztán, egy bizonyos pillanatban mindenki fölkelt az asztaltól. Akkor kezdődött el a végső búcsúzkodás. De nagyanyám és nagyapám külön, valamivel mostohaanyám családja előtt távozott. S ennek az egész estének talán a legkülönösebb élménye maradt számomra nagyapámnak az egyetlen tette, amivel észrevétette magát: mikor az éles, kicsiny madárfejét egyetlen pillanatra, de egészen vadul, esztelen módon szinte, apám kabátjához tapasztotta, a mellén. Egész, görcsbe húzott teste megvonaglott. Utána gyorsan iparkodott kifelé, nagyanyámat a könyökénél vezetve. Mindenki utat nyitott nekik. Azután többen engem is megöleltek, és szájuk tapadós nyomát éreztem az arcomon. Végre hirtelen csönd lett, mivel mindnyájan elmentek.

S akkor még én is búcsút vettem apámtól. Vagy inkább ő éntőlem. Nem is tudom. A körülményekre se emlékszem pontosan: apám kimehetett a vendégekkel, mert egy darabig magam maradtam a vacsora roncsaival borított asztalnál, s csak arra riadtam föl, hogy apám visszatért. Egyedül volt. Tőlem kívánt elbúcsúzni. Holnap hajnalban erre már nem lesz idő – így mondta. Nagyjából ő is olyasmiket sorolt elő a felelősségemről meg a felnőtté válásomról, amiket Lajos bácsitól hallottam már egyszer ezen a délutánon, csak Isten nélkül, nem olyan szép szavakkal, és sokkal rövidebben. Anyámat is megemlítette: úgy vélte, ő most talán megpróbál majd engem „magához csábítani hazulról”. Láttam, ez a gondolat igen aggasztotta. Ők ketten ugyanis sokáig tusakodtak egymással a birtoklásom ügyében,

míg végül a bíróság ítélete apámnak kedvezett: most aztán, s ezt érthetőnek is találtam, nem akarhatta elveszíteni a rám való jogát, csupán a hátrányos helyzete folytán. De nem a törvényre, hanem az én belátásomra hivatkozott, s a különbségre mostohaanyám közt, aki „meleg, családi otthont teremtett” számomra, meg anyám közt, aki viszont „elhagyott” engem. Figyelni kezdtem rá, mivel erről a részletről anyámtól másként értesültem: őszerinte meg apám volt a hibás. Ezért is kényszerült másik férjet választani magának, egy bizonyos Dini (valójában: Dénes) bácsit, aki különben épp a múlt héten ment el, szintén a munkatáborba. De hát pontosabban valójában sohase sikerült megtudnom, s apám most is mindjárt újra visszakanyarodott mostohaanyámhoz, megemlítve: néki köszönhetem, hogy kikerültem az internátusból, és hogy az én helyem „ittthon van, őmellette”. Soká beszélt még róla, s most már sejtettem, mostohaanyám miért nincs jelen a szavainál: biztosan feszélyezték volna. Engem viszont fárasztani kezdtek némileg. S már nem is tudom, mit ígértem meg apámnak, mikor ezt kívánta tőlem. A következő percben azonban egyszerre csak a karjai közt találtam magam, s a szorítása váratlanul és valahogy fölkészületlenül ért, a szavai után. Nem tudom, ettől eredtek-e meg a könnyeim, vagy egyszerűen a kimerültségtől, vagy pedig tán, mert mostohaanyám legelső, reggeli figyelmeztetése óta készültem rá valahogyan, hogy ebben a bizonyos pillanatban föltétlenül el kell hogy eredjenek: de bármiért is, mégiscsak jó, hogy így történt, s úgy éreztem, apámnak is jólesett, hogy láthatta. Akkor aztán lefeküdni küldött. Igen fáradt is voltam már. De – gondoltam – mégis, legalább egy szép nap emlékével bocsáthattuk a munkatáborba szegényt.

2

Már két hónapja, hogy apámat elbúcsúztattuk. Itt a nyár. De a gimnáziumban már rég, még a tavasszal kiadták a vakációt. Arra hivatkoztak: háború van. A repülőgépek is gyakran jönnek bombázni a várost, s a zsidókról is hoztak azóta újabb törvényeket. Két hét óta magam is dolgozni tartozom. Hivatalos papiroson értesítettek: „állandó munkahelyre nyert beosztást”. A címzés „Köves György kisegítő előképzős ifjúnak” szólított, s így mindjárt láttam, a levonték keze van az ügyben. De meg hallottam is, hogy mostanában gyárakban vagy effajta helyeken juttatják foglalatossághoz, aki a koránál fogva még nem lehet egész értékű munkaszolgálatos, mint ahogy én se. Velem is vagy tizenhét fiú van még így együtt, hasonló okból, szintén tizenöt év körüliek. A munkahely Csepelen van, egy bizonyos részvénytársaságnál, amelynek „Shell Kőolajfinomító Művek” a neve. Így azután még egy fajta kiváltságra is szert tettem voltaképpen, minthogy sárga csillaggal egyébként tilos a városi határokon kívülre menni. Én azonban szabályszerű igazolványt kaptam kézhez, a hadiüzem parancsnokának a pecsétjével is ellátva, s ez intézkedik: „átléphetem a csepeli vámhatárt”.

Maga a munka különben nem mondható igen fárasztónak, s így, a fiúk társaságában eléggé szórakoztató is: amolyan segédletből áll, kőművesi feladatkörben. Az olajtelep ugyanis bombatámadásnak esett áldozatul, s a repülőgépek kártevését kell iparkodnunk helyrehozni. A pallér is igen méltányos hozzánk, akinek a keze alá tartozunk: hét végén még fizetést is elszámol nekünk, éppúgy, akár a rendes munkásainak. De mostohaanyám legfőképp az igazolványnak örült. Addig ugyanis, valahányszor csak valami útra keltem, mindig igen aggodalmaskodott, miképpen igazolnám magam, ha netán úgy hozná a szükség. Most viszont már nincs miért nyugtalankodnia, hisz az igazolvány tanúsítja rólam, hogy nem a magam kedvére élek, hanem hadiszükségű hasznot hajtok a gyáripárban, s ez már egész másfajta elbírálás alá esik, természetesen. A családnak is ugyanez véleménye. Csak mostohaanyám nővére sopánkodott kissé, merthogy ilyen módon testi munkát kell végeznem, s már-már könnybe lábadó szemmel kérdezte: ezért jártam-e gimnáziumba? Mondtam neki, szerintem ez csak egészséges. Vili bácsi is mindjárt nekem adott igazat, s Lajos bácsi is intette: el kell fogadnunk Isten rólunk való rendelkezését; erre aztán elhallgatott. Akkor még Lajos bácsi félrehívott, s pár komolyabb szót is váltott velem: a többi közt intett, ne feledjem, hogy a munkahelyen nem csupán magamat, hanem a „zsidók egész közösségét” is képviselem, s hogy így miattuk is vigyáznom kell a magaviseletemre, mivel ebből most már őrájuk, mindőjükre nézve vonnak le ítéletet. Csakugyan, erre nem is gondoltam volna. De hát beláttam, persze igaza lehet.

Apámtól is pontos időben érkeznek a levelek a munkatáborból: hál’ istennek egészséges, a munkát jól viseli, s a bánásmód is – írja – emberséges. A család is elégedett a tartalmukkal. Lajos bácsi is azon a nézeten van: isten idáig apámmal volt, s figyelmeztetett a mindennapos imádságra, hogy

továbbra is gondot viseljen rá, mivel mindnyájunk fölött Ő rendelkezik a hatalmával. Vili bácsi meg arról biztosított: most már amúgy is csak „egy rövid, átmeneti időszakot” kell még valahogyan kihúznunk, mert – amint kifejtette – a szövetséges hatalmak partraszállása a németeknek most már „végérvényesen megpecsételte a sorsát”.

Mostohaanyámmal is minden nézetkülönbség nélkül tudtam kijönni ez idáig. Ő meg, épp ellenkezőleg, lustálkodni kénytelen: intézkedtek ugyanis, be kell zárni az üzletet, mivelhogy nem űzhet kereskedést, akinek nem tiszta a vére. De hát, úgy látszik, apámnak szerencsésen vált be a kártyája, amit Sütő úrra tett, s így aztán ő minden héten hűségesen elhozza, ami mostohaanyámat illeti a nála levő telepünk hasznából, úgy, amint még apámnak megfogadta. Legutóbb is pontos volt, és takaros összeget számlált az asztalunkra, úgy láttam. Mostohaanyámnak kezét csókolt, s hozzám is volt pár barátságos szava. A „főnök úr” hogylétéről is részletesen tudakozódott, mint rendesen. Már éppen búcsúzkodni készült, amikor még az eszébe jutott valami. Egy csomagot vett ki az irattáskájából. Kicsikét feszélyezett volt az arca. – Remélem, nagyságos asszonyom – így szólt –, jól jön a háznál. – A csomagban zsír, cukor és más efféle volt. Gyanítom, a feketepiacról hozhatta, talán mert bizonyára ő is olvashatta az intézkedést, hogy zsidó személyeknek ezentúl kisebb adagokkal kell beérniük az élelemellátás területén. Mostohaanyám először szabadkozni próbált, de hát Sütő úr igen erősködött vele, s ő végül is nem kifogásolhatta a figyelmességet, természetesen. Mikor magunk maradtunk, engem is megkérdezett, énszerintem is helyesen cselekedett-e vajon, hogy elfogadta. Úgy találtam, helyesen, mert hiszen nem bántotta meg Sütő urat azzal, hogy nem fogadja el: utóvégre is, csak jót akart. Neki is ugyanez volt a véleménye, s azt is mondta, úgy hiszi, apám is helyeselné az eljárását. Csakugyan, magam se hinném másként. Különben is, ezt ő jobban szokta tudni nálam.

Anyámat is elmegeyek meglátogatni minden héten kétszer, a néki járó délutánjaimon, mint rendesen. Ővele már több a gondom. Amint ugyanis apám előre megjövendölte, tényleg, sehogy se képes belétörődni, hogy mostohaanyám mellett a helyem. Azt mondja, őhózzá, az édesanyámhoz „tartozom”. De hát én úgy tudom, apámnak juttatott a bíróság, s ilyenformán bizony az ő döntése az érvényes. Viszont anyám most vasárnap is arról faggatott, én hogyan akarnék élni – mert őszerinte meg egyedül csakis az én akaratom a fontos, meg az, hogy szeretem-e őt. Mondtam neki: hogyan szeretném! De anyám elmagyarázta, szeretni annyit tesz, hogy „ragaszkodunk valakihez”, márpedig ő úgy látja, mostohaanyámhoz ragaszkodom. Próbáltam vele megértetni, tévesen látja, hisz elvégre nem én ragaszkodom hozzá, hanem mint ő is tudja – apám döntött rólam így. De ő erre azt felelte, hogy itt rólam, az én életemről van szó, erről pedig magamnak kell döntenem, továbbá, hogy a szeretetet „nem a szavak, hanem a tettek bizonyítják”. Meglehetősen gondterhelten jöttem el tőle: természetesen nem engedhetem, hogy még valóban azt tartsa rólam, nem szeretem – hanem hát másrésről viszont azt se tekinthettem egész komolynak, amit az én akaratom fontosságáról mondott, meg arról, hogy a magam dolgában kellene döntenem. Végére is, ez az ő vitájuk. Ebben pedig feszélyező dolog volna ítélkezni. Meg aztán különben is, nem lophatom meg apámat, s hozzá épp most, mialatt szegény a munkatáborban van. De azért mégiscsak kényelmetlen érzéssel szálltam villamosra, mert persze, hogy anyámhoz ragaszkodom, s természetesen bántott, hogy ma sem tehettem érte semmit.

Lehet, ez a rossz érzésem volt tán az oka, hogy nem nagyon siettem elbúcsúzni anyámtól. Még ő erősködött: késő lesz – tekintve, hogy sárga csillaggal este csak nyolc óráig szabad mutatkozni az utcán. Elmagyaráztam azonban néki, hogy most már, az igazolvány birtokában, nem szükséges minden egyes szabályt oly rettentő szigorúan vennem.

A villamoson mindamellett mégis, a leghátulsó pótkocsi leghátulsó tornácára kapaszkodtam, rendesen, az idevágó előírás szerint. Körülbelül nyolcra járt, amikor hazaértem, s habár még világos volt a nyári este, némelyik ablakra máris kezdték rácsukni a fekete meg kék színű táblákat. Mostohaanyám is türelmetlenkedett már, de ő is inkább csak szokásból, hisz elvégre nálam az igazolvány. Az estét, mint rendesen, Fleischmannéknál töltöttük. A két öreg jól van, továbbra is sokat vitatkoznak, de azt ők is egyformán helyeselték, hogy dolgozni menjek, ők is az igazolvány miatt, természetesen. Kissé még össze is különböztek, buzgalmukban. Mostohaanyámmal ugyanis nem vagyunk járatosak Csepel irányában, s első alkalommal így tőlük kértünk útbaigazítást. Az öreg Fleischmann a helyiérdekű villamost indítványozta, Steiner bácsi azonban az autóbusz mellett volt, mert ennek, mondta, közvetlen az olajtelepnél a megállója, míg ellenben a villamostól még gyalogolni kell – s mint azóta bebizonyosodott, ez így is van. De akkor még nem tudhattuk, s Fleischmann bácsi

igen bosszankodott: – Mindig magának kell hogy igaza legyen – zsémbeskedett. Végül is a két kövér feleségnek kellett közbeavatkoznia. Annamáriával sokat nevettünk rajtuk.

Ővele különben némiképp sajátos helyzetbe kerültem. A tegnapelőtt, péntek éjszakai légiriadó alkalmával történt az esemény, a légoltalmi óvóhelyen, pontosabban az onnan nyíló egyik elhagyatott, félhomályos pincejáratban. Eredetileg csupán annyit akartam neki megmutatni, hogy innen érdekesebb követni, ami odakinn történik. De amikor úgy egy perc múlva csakugyan, közelebből is meghallottunk egy bombát, akkor meg egész testében reszketni kezdett. Jól éreztem, mivel énbelém kapaszkodott rémületében: karja a nyakam körül volt, az arca a vállamba fúrva. Aztán már csak arra emlékszem, hogy a száját keresgéltem. Langyos, nedves, némileg tapadós érintés elmosódott élménye maradt meg bennem. No meg egyfajta derűs csodálkozás, mert hát mégiscsak, ez volt az első csókom egy leánnyal, s amellet épp akkor nem is számítottam rá.

Tegnap, a lépcsőházban azután kiderült, hogy ő is igen meglepődött. – A bomba volt az oka az egésznek – így vélte. Lényegében igaza is volt. Majd azután ismét megcsókoltuk egymást, és akkor tanultam meg tőle, miképpen tehetjük maradandóbb emlékezetűvé az élményt, annak révén, hogy a nyelvünket is hozzájuttatjuk ilyenkor egy bizonyos szerephez.

Ma este is voltam vele a másik szobában, hogy megnézzük Fleischmannék díszhalait: a halakat ugyanis valóban, máskor is gyakran meg szoktuk tekinteni. Most persze nem egész csupán ezért mentünk. A nyelvünket is alkalmaztuk. De hamar visszatértünk, mert Annamária félt: a bácsiják még megneszelhetnek valamit. Később, beszélgetés alatt, egy és más érdekességet is megtudtam tőle rám vonatkozó gondolataiból: elmondta, nem képzelte volna, hogy „egyszer még mást is jelenthetek” neki, mint pusztán csak „jó barátot”. Amikor megismert, eleinte csak amolyan kamasznak látott. Később, elárulta, jobban is megfigyelt, és bizonyos megértés is ébredt benne énrántam, talán – így gondolja – a szüleinkkel való hasonló osztályrészünk folytán, s egyik-másik megjegyzésemből arra is következtetett, hogy némely dologban egyforma a gondolkodásunk; de hát ennél akkor még semmivel sem sejtett többet. Eltűnődött kissé, mennyire furcsa ez, s azt is mondta: – Úgy látszik, így kellett történnie. – Különös, már-már szigorú kifejezése volt az arcának, s nem is vitattam a nézetét, habár inkább értettem egyet azzal, amit tegnap mondott, hogy a bomba volt az oka. De persze semmit se tudhatok, s úgy láttam, őneki így jobban tetszett. Aztán hamar elbúcsúztunk, hisz holnap dolgozni kell mennem, s ahogy a lánnyal kezét fogtam, a körmével éles kis fájdalmat okozott a tenyeremben. Megértettem, a titkunkra célzott, s mintha azt mondta volna az arca: „minden rendben”.

Hanem másnap meglehetősen különösen viselkedett. Délután ugyanis, miután hazajöttem a munkából, s előbb megmosdottam, inget meg cipőt váltottam és nedves fésűvel a hajam is rendbe hoztam, a nővéreknél jártunk – mert Annamária időközben már elvégezte a náluk való bemutatásom, még a régebbi terve szerint. A mamájuk is szívélyesen fogadott. (A papájuk munkaszolgálaton.) Tekintélyesforma lakásuk van, erkéllyel, szőnyegekkel, pár nagyobb s egy külön, kisebb szobával a két leány részére. Zongorával, számos játékbabával és egyéb, leányok szájíze szerint való holmival van berendezve. Többnyire kártyázni szoktunk, de hát a nagyobbik nővérnek ma nem volt hozzá kedve. Egy gondjáról kívánt előbb beszélni velünk, egy kérdésről, amely mostanában igen foglalkoztatja: a sárga csillagja okoz tudniillik egy bizonyos fejtörést néki. Tulajdonképpen „az emberek tekintete” ébresztette rá a változásra – mert úgy találja, hogy az emberek megváltoztak az irányában, és azt látja a tekintetükben, hogy „gyűlölik” őt. Ma délelőtt is így vette észre, mialatt a mamája megbízásából bevásárolni járt. De hát én úgy hiszem, némileg túlzó módon látta. A magam tapasztalata legalábbis nem pontosan ez. Így például a munkahelyen is akadnak a kőművesmesterek közt, akiről mindenki tudja, hogy nem állhatják a zsidókat: velünk, fiúkkal azonban mégis egész megbarátkoztak. Ugyanakkor azért ez még semmit se változtat a nézetükön, persze. Aztán meg a péknek a példája is az eszembe jutott, s megkísértem elmagyarázni a lánynak, nem őt gyűlölik valójában, vagyis hát nem őt magát, a személye szerint – hisz végeredményben nem is ismerhetik –, hanem inkább csak az eszmét, hogy „zsidó”. Akkor meg kijelentette, ő is ugyanezen gondolkozott az előbb, merthogy alapjában nem is pontosan tudja, mi az. Annamária ugyan mondta neki, hogy hiszen ezt mindenki tudja: egy vallás. De őt nem ez, hanem az „értelme” érdekelte. – Elvégre az embernek tudnia kell, miért gyűlölik – vélte. Megvallotta, eleinte semmit se értett az egészből, és roppant fájt látnia, hogy megvetik, „pusztán csak azért, mert zsidó”: akkor érezte először, hogy – mint mondta – valami elválasztja az emberektől, s hogy ő máshová tartozik, mint emezek. Azután gondolkodni kezdett, könyvekben meg beszélgetésekben is

megpróbált utánajárni a tárgynak, és így ismerte föl: éppen ezt gyűlölik benne. Az volt ugyanis a nézete, hogy „mi, zsidók mások vagyunk, mint a többiek”, hogy ez a különbség a lényeg, és emiatt gyűlölik a zsidókat az emberek. Azt is említette, mily sajátságos dolog ennek a „különbözőségnek a tudatában” élnie, s hogy hol egyfajta büszkeséget, hol meg inkább valami szégyenfélét érez miatta. Szerette volna megtudni: mi hogyan állunk a magunk különbségével, s kérdezte, mi vajon büszkék vagyunk rá, vagy hogy inkább szégyelljük-e. A húga meg Annamária nem nagyon tudták. Magam se igen láttam még idáig okot ezekre az érzésekre. Különbben is, az ember nem egész önmaga határozhat erről a bizonyos különbségről: elvégre is, épp erre jó a sárga csillag, úgy tudom. Ezt meg is jegyeztem neki. De ő makacszkodott: „magunkban hordjuk” a különbséget. Szerintem viszont mégiscsak ez a lényegesebb, amit kívül viselünk. Soká vitattuk ezt, nem tudom, miért, hisz, az igazat megvallva, nem nagyon láttam a kérdés fontosságát. De volt valami a gondolatmenetében, amit valahogyan bosszantónak éreztem: szerintem mindez sokkal egyszerűbb. No meg azonkívül szerettem is volna én győzni a vitában, természetesen. Egyszer-másszor mintha Annamária is meg kívánt volna szólalni, de aztán egyszer se nyílt módja, mivelhogy mi ketten már nem nagyon figyeltünk rá.

Végül is egy példát hoztam fel neki. Némelykor, pusztá időtöltésből, már elgondoltam a dolgot, így jutott az eszembe. De meg egy könyvet, amolyan regényt is olvastam nemrég: egy koldus meg egy királyfi, kik ettől a különbségtől eltekintve, arcra és alakra feltűnő mód, egész az összetévesztésig hasonlítottak, pusztá kíváncsiságból elcserélték egymással a sorsukat, míg végül a koldusból igazi királyfi, a királyfiból meg igazi koldus nem lett. Mondtam a lánynak, próbálja magáról is elképzelni a dolgot. Persze, nem nagyon valószínű, de hát végre is sok minden lehetséges. Mondjuk, egész kicsiny gyermekkorában történt vele az eset, mikor az ember még se beszélni, se emlékezni nem tud, s mindegy, hogyan, de hát – tegyük fel – valamiképp elcserélték vagy elcserélődött egy más család gyermekével, egy oly családdal, melynek faji tekintetben kifogástalanok az iratai: nos, ebben az elképzelt esetben akkor most az a másik leány érezné a különbséget, viselné persze a sárga csillagot is, míg ő viszont, a róla való adatok révén, éppolyannak látná magát – és persze mások is ilyennek látnák –, mint a többi ember, rá se gondolna és mit se tudna az egész különbségről. Úgy láttam, meglehetősen hatott rá a dolog. Először csak elhallgatott, s lassacskán, de oly puhasággal, hogy már-már szinte érzékeltem, kettévált az ajka, mintha mondani akarna valamit. De aztán mégse ez, hanem valami más, sokkal különösebb dolog történt: sírva fakadt. Arcát a könyökének belső hajlatába temette, ami az asztalon volt, a válla meg egyre, apró rángásokkal vonaglott. Roppant meglepődtem, mert hát nem ez volt a célom, amellet a látvány maga is valahogy összekavart. Próbáltam fölébe hajolni, s a haját, a vállát meg kissé a karját is megérintve kérlelni: ne sírjon. De ő elkeseredetten s mindegyre elcsukló hangon olyasfélét kiáltott, hogyha a magunk tulajdonságának semmi része benne, akkor mindez csak pusztá véletlenség, s hogyha ő más is lehetne, mint akinek lenni kényszerül, akkor „az egésznek semmi értelme”, s hogy ez oly gondolat, amit őszintén „nem lehet elviselni”. Zavarban voltam, mert hisz én voltam a hibás, de hát nem tudhattam, hogy ez a gondolat ennyire fontos lehet neki. Már szinte a számon volt, hogy így szóljak: ne törődjön vele, hisz az én szememben mit se jelent mindez, én nem vetem meg a fajtájáért; de mindjárt éreztem, ezt azért kissé nevetséges volna mondanom, s ezért aztán nem is mondtam. Csakhogy mégis, bántott, hogy nem mondhattam, mert abban a pillanatban valóban ezt éreztem, egész függetlenül az én helyzetemtől, hogy azt ne mondjam: szabadon. Bár persze lehetséges, egy más helyzetben talán a véleményem is más volna. Nem tudom. Azt is beláttam, hogy nincs módomban kipróbálni. Mégis, valahogy feszélyezett ez. S nem pontosan tudom, mi okból, de most először történt velem, hogy olyasmit éreztem, ami azt hiszem, csakugyan, egy kissé a szégyenkezéshez hasonlított.

De arról már csak a lépcsőházban szereztem tudomást, hogy ezzel az érzésemmel viszont Annamáriát bántottam meg, úgy látszik: akkor történt ugyanis, hogy furán viselkedett. Szóltam hozzá, nem is válaszolt. Próbáltam megfogni a karját, de kitépte magát a kezemből, s otthagytott a lépcsőn.

Másnap délután is hiába vártam a jelentkezését. Így azután én se mehettem a nővérekhez, mert hát idáig mindig együtt mentünk, s ők bizonyára kérdezősködtek volna. Meg aztán különben is, most már inkább beláttam, amit a lány vasárnap mondott.

Este, Fleischmannéknál már megjelent. De először még igen kimérten ereszkedett szóba velem, s csak akkor enyhült meg valamelyest az arca, mikor arra a megjegyzésére, hogy reméli, jól töltöttük a délutánt a nővérekkel, megmondtam neki: nem voltam fenn. Kíváncsi volt, miért nem, amire én azt

feleltem, mint igaz is volt, hogy őnélkülem nem akartam: úgy láttam, ez a válaszm is tetszhetett neki. Egy idő elteltével arra is hajlandónak mutatkozott, hogy megnézzem vele a halakat – s odabentről azután már egészen kibékülten tértünk vissza. Később, az est folyamán a lány már csak egyetlen észrevételt tett még az ügyről: – Ez volt az első veszekedésünk – mondta.

3

Másnap egy kissé furcsa esetem volt. Reggel jókor keltem, s mint rendesen, elindultam a munkába. Meleg nap ígérkezett, s az autóbusz ma is tömve volt utasokkal. Már elhagytuk a külváros házait, s a rövid, dísztelen hídon is áthajtottunk, ami Csepel szigetére vezet: innen aztán egy darabon nyílt tájékon visz tovább az út, mezőségek, bal felől valami lapos, hangárforma építmény, jobbról meg kertészetek elszórt üvegházai közt, s itt történt, hogy az autóbusz nagy hirtelen lefékezett, majd utána odakintről egy intézkedő hang foszlányait hallottam, amit azután a kalauz meg több utas továbbított énfelem, hogy amennyiben tartózkodik a kocsin zsidó utas, szálljon le. No, gondoltam, biztos az átlépések ügyét kívánhatják ellenőrizni, az iratok alapján.

Csakugyan, az országúton egy rendőrrel találtam magam szemközt. Egy szó nélkül, mindjárt nyújtottam is felé az igazolványom. De ő előbb az autóbuszt küldte tovább, a keze egy rövid mozdulatával. Már-már azt hittem, nem jól értem én az igazolványt, s éppen készülődtem volna elmagyarázni neki, hogy – amint láthatja – hadiüzemnek vagyok tagja, s bizony nem érek rá az időm vesztegetni; hanem akkor meg egyszerre hangokkal s fiúkkal népesült be köröttem az út, társaimmal, a Shell-ből. A töltés mögül bújtak elő. Kiderült: őket meg már az előző autóbuszokról fogta itt a rendőr, s igen nevettek, hogy én is megérkeztem. Még a rendőr is elmosolyodott kissé, mint aki távolabbról ugyan, de valamennyire szintén részt vesz a mulatságban; mindjárt láttam, nincs ellenünk kifogása – nem is lehetett, természetesen. Kérdeztem a fiúktól, mégis, mi ez az egész, de hát ezt még egyelőre ők se tudták.

Azután a rendőr a további autóbuszokat is mind föltartóztatta, amik a város irányából közeledtek, oly módon, hogy bizonyos távolságból elébük lépett, miközben tenyerét a magasba lendítette: minket, többieket ilyenkor addig a töltés mögé küldött. Azután mindannyiszor ugyanaz a jelenet ismétlődött: az újabb fiúk első meglepetése, ami végül nevetésbe fordult. A rendőr elégedettnek látszott. Negyedóra telt így el, körülbelül. Tiszta, nyári reggel volt, a töltés oldalán – éreztük, amikor beleheveredtünk – a nap már kezdte átmelengetni a fűvet. Messzebből, kéklő párák közül, jól idelátszottak az olajtelep kövér tartályai. Azon túl gyárkémények, még tovább, már elmosódottabban, meg valami templomtorony hegyes rajza. Az autóbuszokról, csoportokban vagy egyesével, egyre-másra kerültek elő a fiúk. Megjött egy népszerű, igen élénk, szeplős fiú, fekete tüskék módján nyírott hajjal: a „Bördíszműves”, ahogyan mindenki nevezi – mert eltérően a többiektől, akik inkább különféle iskolákból valók, ő ezt a mesterséget választotta. Aztán a dohányzó fiú: szinte sose látni cigaretta nélkül. Igaz, általában a többiek is cigarettáznak, s hogy el ne maradjanak tőlük, legújabban magam is próbát tettem vele; de észrevettem, hogy ő egész másképp, szinte már valósággal lázasnak tetsző mohósággal űzi ezt a szokást. A szeme is ilyen furcsa, lázas kifejezésű. Inkább szótlán, valahogy nehezen hozzáférhető természete van; a fiúk körében nemigen közkedvelt. De én azért mégis megkérdeztem tőle egyszer, mi jót talál ennyi füstölésben. Amire ő ezt a kurta választ adta: – Olcsóbb, mint az enniváló. – Kissé meghökkentem, mert hát erre az okra nem gondolhattam. De még jobban meglepett a tekintetének egyfajta gúnyos, már-már valamiképp ítélkező kifejezése, amikor a zavaromat észrevette; kellemetlen volt, s akkor hát nem is faggattam tovább. De most már jobban megértettem a többiek egyfajta óvatosságát vele szemben. Már felszabadultabb rivalgással köszöntöttek egy másikat: ezt minden közelebbi pajtása csak „Selyemfiúnak” hívja. Találónak is éreztem az elnevezést, a simán fénylő, sötét haja, a nagy szürke szeme, s általában, az egész lényének a szeretetre méltó selymessége miatt; csak utóbb hallottam aztán, hogy a kifejezésnek valójában egy más értelme is van, s tulajdonképp azért adományozták neki, merthogy az otthoni életben ő állítólag igen ügyesen forgolódik a lányok körül. Valamelyik autóbusz „Rozit” is meghozta: valójában Rózenfeld a neve, de hát csak így rövidíti mindenki. Valami okból tekintélynek örvend a fiúk közt, s közös érdekű kérdéseknél általában az ő nézetéhez szoktunk igazodni; a pallérnál is mindig ő jár el a képviselőletünkben. Úgy hallottam, a kereskedelmi iskolát végzi. Értelmes, bár némileg túlon túl hosszasan arcával, szőke, hullámos hajával meg

a kicsikét merev nézésű, vízkéksín szemével múzeumok öreg festményeire emlékeztet, amilyeneket „Infáns agárral”, vagy egyéb, ilyenféle fölíratok társaságában látni. Megérkezett Moskovics is, egy apró fiú, már jóval szabálytalanabb, mondhatnám, meglehetősen csúnya arccal, széles, tömpe orrán ráadásul még majd oly vastag és görcsöszerű szemüveggel is, mint amilyen a nagyanyámé – és így tovább, mind a többiek. Általában az ő véleményük is az volt, amit magam is körülbelül hasonlóan láttam, hogy egészében véve az ügy kissé szokatlan, de hát bizonyára tévedés vagy valami efféle lehet. „Rozi”, miután néhány fiú már biztatta, meg is tudakolta a rendőrtől: nem lesz-e baj, ha elkészünk a munkából, s hogy tulajdonképp mikor szándékszik minket tovább, a dolgunkra bocsátani. A rendőr cseppet se haragudott a kérdésért, de hát azt felelte, ez nem rajta, nem az ő elhatározásán múlik. Mint kitűnt, valójában ő se tudott sokkal többet minálunk: egy bizonyos „további parancsot” említett, ami majd a helyébe lép a régebbinek, melynek az értelmében addig egyelőre neki is, nekünk is várakoznunk kell – nagyjából így magyarázta el. Mindez, ha nem is egész világosan, lényegében azonban – a fiúkkal úgy találtuk – elfogadhatóan hangzott. Különben is, a rendőrnek végtére engedelmisséggel tartoztunk. No meg ezt annál is könnyebbnek találtuk, mivel az igazolványunk, valamint a hadiüzemi hatóság pecsétjének a tudatában semmi okát se láttuk, hogy a rendőrt igen komolyan vegyük, magától értetődően. Ő viszont azt látta – így derült ki a szavaiból – hogy „értelmes fiúkkal” áll szemben, akiknek, tette hozzá, remélhetően a továbbiakban is számíthat a „fegyelmezettségére”; úgy néztem, tetszettünk neki. Ő maga is rokonszenvesnek látszott: eléggé alacsony rendőr volt, se öreg, se fiatal, napcserezett színű arcában tiszta, igen világos szemmel. Némelyik szavából arra következtettem, hogy vidéki származású lehet.

Hét óra volt: az olajtelepen ilyenkor kezdődik a munka. Az autóbuszok most már nem hoztak újabb fiúkat, s akkor a rendőr megkérdezte: hiányzik-e még valaki közülünk. „Rozi” számlált össze minket, s jelentette neki: mind megvagyunk. Akkor a rendőr úgy vélte, mégse várakozzunk itt, az országút szélén. Gondterheltnak látszott, s az volt valahogy az érzésem, tulajdonképp ő is csak oly kevésbé volt fölkészülve miránk, mint mi órá. Kérdezte is: – Most mihez kezdjek magukkal? –, de hát persze, ebben már nem lehettünk a segítségére. Egész fesztelenül körülvettük, nevetgélve, éppúgy, akár valami kiránduláson egy tanítót, ő meg a csoportunk közepén állt, tűnődő arccal egyre az állát simogatva. Végül azt indítványozta: menjünk a vámházba.

Egy kopottas, magában álló, földszintes építményhez kísértük, mindjárt itt, az országút mentén: ez volt a „Vámház” – amint egy viharvert fölírat is tudatta rajta. A rendőr kulcskarikát szedett elő, s a számos csilingelő kulcs közül kiválasztotta, amelyik a zárba illett. Odabenn kellemesen hűs, tágas, bár némileg kopár helyiséget találtunk, pár lócéval meg egy hosszú, ócska asztallal berendezve. A rendőr egy másik ajtót is kinyitott, egy jóval kisebb, amolyan irodaforma helyiségét. Ahogy az ajtó hasadéján keresztül láttam: szőnyeg, íróasztal, azon meg telefonkészülék volt odabenn. Telefonálni is hallottuk a rendőrt, röviden, bár a szavait már nem tudtuk kivenni. De úgy hiszem, a parancsot próbálhatta megsürgetni, mert amikor kijött (gondosan bezárta maga után az ajtót), azt mondta: – Semmi. Hiába, várni kell. – Biztatott, helyezkedjünk csak kényelembe. Azt is kérdezte, tudunk-e valami társasjátékot. Egy fiú, ha jól emlékszem, a „Bórdíszműves” vöröspecsenyét indítványozott. A rendőrnek azonban ez nemigen volt ínyére, azt mondta, többet várt volna el tőlünk, „ilyen értelmes gyerekektől”. Egy ideig eltréfálkozott velünk, miközben egyre az volt az érzésem, mindenképp azon iparkodik, hogy elszórakoztasson valahogy, tán, hogy ne jusson időnk fegyelmetlenkedésre, ahogy még az országúton említette; de hát eléggé járatlannak mutatkozott az ily dologban. Csakhamar azután magunkra is hagyott, miután előzőleg említette, hogy a munkája után kell néznie. Amikor elment, hallottuk, odakintről bezárta ránk az ajtót.

A továbbiakról már kevésbé tudnék beszámolni. Úgy látszott, a parancsra soká kell várakoznunk. De hát, magunk részéről, az ügyet cseppet se találtuk sürgősnek: végtére is, nem a magunk idejét vesztegettük. Abban mindnyájan egyetértettünk: kellemesebb itt a hűsön, mint a munkában verítékezni. Az olajtelepen nem sok árnyék akad. „Rozi” ki is járta a pallérnál, hogy levethessük az ingünket. Igaz, ez nem épp egyezik ugyan a szabályzat betűjével, mivel ily módon akkor nem látszik rajtunk a sárga csillag, de hát a pallér mégis hozzájárult, emberségből. Csak Moskovics papírosszerű, fehéres bőre sínylette meg kissé a dolgot, mivel egykettő rákvörösre vált a hátán, és sokat nevtünk a hosszú foszlányokon, amiket azután leszedett róla.

Jól berendezkedtünk hát, a lócákon vagy csak úgy, a vámház puszta földjén: de azt már nehezen tudnám elmondani, mivel is töltöttük az időt. Mindenesetre számos tréfa hangzott el: a cigaretták, no meg idővel az elemózsiás csomagok is előkerültek. A pallérról is megemlékeztünk: említettük, biztos igen csodálkozhatott ma reggel, hogy nem jelentünk meg a munkánál. A patkószegek is előkerültek, a „bika” nevű játékhoz. Ezt már itt, a fiúk közt tanultam: egyet magasba hajít az ember, s az nyer, aki minél többet markol az előtte levő többiből, annyi idő alatt, amíg azt az egyet ismét el nem kapja. A „Selyemfiú”, a keskeny kezének hosszú ujjával, minden játszmat megnyert. „Rozi” egy dalra is megtanított, amit többször is elénekeltünk. Az az érdekessége, hogy a szöveg három nyelvre is átfordítható, bár mindig csak ugyanazokkal a szavakkal: ha *esz*-végződést ragasztunk hozzájuk, németül, ha *io*-t, olaszul, ha meg *taki*-t, akkor pedig japánul hangzik. Persze, mindezek csak afféle ostobaságok, de hát engem elszórakoztattak.

Azután a felnőtteket is el-elnéztem. Ezeket is az autóbuszokról kerítette kézre a rendőr, ugyanúgy, ahogyan minket. Így is értettem meg, hogy amikor nincs velünk, olyankor tehát az országúton van, s ugyanazt a foglalatosságot végzi, amelyet reggel. Lassacskán heten-nyolcan is összegyűltek így, csupa férfi. De láttam, ezek már több munkát adtak a rendőrnek: értetlenkedtek, a fejüket csóválták, magyarázkodtak, az iratukat mutogatták, kérdésekkel alkalmatlankodtak néki. Minket is kifaggattak: kifélék, mifélék vagyunk? De aztán inkább csak egymás közt voltak; átengedtünk nekik pár lócát, azokon gubbasztottak vagy köröttük topogtak. Sok mindent beszéltek, de hát én nem nagyon figyeltem rájuk. Főképpen azt próbálták megfejteni, mi lehet vajon a rendőr eljárásának az oka, meg hogy miféle következménnyel járhat az esemény órájuk nézve: hanem hát, amint hallottam, erről ahányan csak voltak, körülbelül annyiféleképp is vélekedtek. Egészében, úgy néztem, ez főként attól függött, hogy milyen okmánnal voltak fölszerelve, mert, amint kivettem, ők is mind valami papirossal voltak persze, aminek a jogán Csepelre igyekeztek, ki a maga dolgában, ki meg közhasznú okból, úgy, amint mi is.

Pár érdekesebb arcot azért közülük is megjegyeztem. Így például észrevettem, hogy egyikük nem vett részt a társalgásukban; ehelyett mindvégig csak egy könyvet olvasott, ami úgy látszik, épp vele lehetett. Igen magas, sovány ember volt, sárga viharkabátban, borostás arcában két mély, rosszkedvűen ható redő közti, éles vonású szájjal. Az egyik lóca legszélén választott magának helyet, ablak mellett, keresztbe vetett lábbal, félig háttal a többieknek: tán ez volt az oka, hogy vasúti fülkék sokat tapasztalt utasát juttatta valamiképp az eszembe, aki hasztalannak vél minden szót, kérdést vagy alkalmi útítársak közt szokásos ismerkedést, s unott egykedvűséggel viselte a várakozást, míg a célhoz nem érkezünk – énbennem legalábbis valahogy ezt a gondolatot ébresztette.

Egy jó külsejű, valamelyest már korosabb, ezüsthálántékú és kopasz fejtetős emberre már mindjárt az érkeztekor – úgy jó délelőtti tájban – fölfigyeltem: igen méltatlankodott ugyanis, miközben a rendőr betessékelte. Azt is kérdezte, van-e itt telefon, s hogy „igénybe vehetné-e?” A rendőr azonban értésére adta, igen sajnálja, de a készülék „kizárólag szolgálati célból van fenntartva”; akkor elhallgatott, az arca egy bosszús rándításával. Később, a többi ember tudakozódására adott, különben meglehetősen szófukar válaszából azt is megtudtam róla, hogy hozzánk hasonlóan, ő is valamelyik csepeli gyárintézményhez tartozik: „szakértőnek” mondta magát, amit tovább azután nem részletezett. Amúgy különben igen magabiztosnak mutatkozott, s úgy néztem, nagyjából-egészében a miénkhez hasonlíthatott a felfogása, annyi eltéréssel, hogy őt inkább sérteni látszott a föltartóztatás. Megfigyeltem, hogy a rendőrrel mindig csak lekicsinylően, s egy bizonyos semmibebevesséssel nyilatkozott. Mondta, hogy a rendőrnek őszerinte „valami általános utasítása lehet, úgy látszik”, amelyet valószínűleg „túlbugzónan hajt végre”. Úgy vélte azonban, hogy az ügyben végül nyilvánvalóan „erre illetékesek” járnak majd el, ami reméli – tette hozzá –, hogy mihamarább meg is fog történni. Aztán nem nagyon hallottam a hangját, s el is feledkeztem róla. Csak délután felé vonta futólag ismét magára a figyelmemet, de akkor már magam is fáradt voltam, s épp csak észrevettem, mennyire türelmetlen lehet: hol leült, hol felállt, hol a mellén, hol a hátán fonta össze a karját, hol pedig az órájára nézett.

Volt aztán ott egy fura kis emberke, jellegzetes orral, nagy hátizsákkal, „golfnadrág” nevezetű viseletben, óriási méretű bakancsban; de még valahogy a sárga csillag is nagyobbtnak tetszett rajta a megszokottnál. Ez már többet aggodalmaskodott. Különösképp a „balszerencséséről” panaszkodott mindenkinek. Körülbelül meg is jegyeztem az esetét, mivel egyszerű történet volt, s ő többször is elismételte. „Nagybeteg” édesanyját ment volna meglátogatni Csepel községébe – így beszélt el. Külön

engedélyt eszközölt ki a hatóságtól, itt volt nála, megmutatta. Az engedély mai napi érvényre szolt, délután két óráig. Hanem valami közbejött neki, egy ügy, amit „halaszthatatlannak” mondott, mint hozzátette: „az ipar miatt”. De a hivatalban mások is voltak, s így nagy soká került csak sorra. Már-már az egész utat veszélyben látta – így mondta. Azért még sietve villamosra szállt, hogy eredeti terve szerint az autóbusz végállomásához jusson. De útközben összevetette az oda- és visszaút lehető tartamát meg az engedélyezett időpontot, és kiszámította: már bizony kockázatos volna nekivágnia. Hanem a végállomáson meg azt látta, épp benn még a déli autóbusz. Akkor viszont, így értesültünk tőle, arra gondolt: – Mennyi sok vesződségemben van ez a kis darab papiros!... És – tette hozzá – szegény Anyuka is vár. – Említette, hogy neki meg a feleségének bizony sok gondot okozott az öregasszony. Régóta kérelték már: hurcolkodjon őhozzájuk, a városba. De a mamája egyre vonakodott, egész addig, míg végül már késő lett. Igen csóválta a fejét, mivel az volt a véleménye, hogy őszerinte csak a házához ragaszkodott „mindenáron” az öregasszony. – Pedig még komfort sincs benne – jegyezte meg. De hát – így folytatta – meg kell őt értenie, mivel az édesanyja. S szegény, tette hozzá, beteg is, meg idős is már. És mondta, hogy „érezte: talán sose tudná megbocsátani magának”, ha elmulasztaná ezt az egy alkalmat. S így hát akkor mégiscsak fölkapaszkodott az autóbuszra. Itt egy percre elhallgatott. Fölemelte, majd lassan újra visszaengedte a kezét, tanácstalan mozdulattal, mialatt a homlokán ugyanakkor ezer apró, kérdő ránc képződött: szomorú, csapdába esett rágcsálóhoz hasonlított kissé. Mit gondolnak – kérdezte aztán a többiektől –, lehet-e mármost valami kellemetlensége az ügyből? S tekintetbe veszik-e majd, hogy az engedélyezett időpont átlépése nem az ő hibájából történt? Hogy vajon mit gondolhat a mamája, akit értesített a jöveteléről, s otthon a felesége meg a két kisgyermek, ha nem ér haza két órákor? Főképpen, úgy vettem észre a tekintete irányából, minthogyha az előbbi, tekintélyes külsejű ember, a „Szakértő” véleményét vagy nyilatkozatát várta volna ezekről a kérdésekről. Ez azonban, láttam, nem nagyon figyelt rá: egy cigaretta volt épp a kezében, amit nemrég szedett elő, s most ennek a végét kocogtatta az ezüstösen csillámló tárcájának a betűkkel domborított meg vonalakkal rovátkolt fedeléhez. Az arcán elmerült s valami távoli gondolatba vesző kifejezést láttam, és úgy tetszett, hogy mit se hallott az egész történetből. Akkor aztán megint a balszerencséjére tért vissza: ha csupán öt perccel később ért volna a végállomáshoz, akkor már nem éri ott a déli autóbust; ha ezt nem találja benn, akkor a következőre már nem várt volna; s ilyenképp – föltéve, hogy mindez „csak öt perc különbséggel” történik – most akkor „nem itt ülne, hanem otthon” – magyarázta el újra meg újra.

No meg emlékszem még a fokaarcú emberre is: testes volt, tömött, fekete bajuszt meg aranykeretű pápaszemet hordott, és a rendőrrel akart „beszélni” minduntalan. Az se kerülte el a figyelmemet, hogy mindig külön, a többiektől kissé távolabb iparkodott megkísérelni ezt, egy-egy sarokban vagy ajtónál lehetőleg. – Biztos úr – hallottam olykor a fojtott, rekedtes hangját –, beszélhetnék Önnel? – Vagy: – Biztos úr kérném... Egy szót csak, ha szabad volna... – Végül egy ízben a rendőr kérdezte is az óhaját. Hanem akkor meg habozni látszott. A pápaszemét is előbb bizalmatlanul körbevillantotta gyorsan. S bár a teremnek ezúttal a hozzám eléggé közel eső sarkában voltak, a tompa dörmögéséből se vehettem ki azután semmit: valamiről bizonykodni látszott. Majd egyfajta bizalmasabb jellegű, édeskés mosoly is megjelent az arcán. Ugyanakkor először csak kissé közelebb, azután meg fokról fokra, egész oda hajolt már a rendőrhöz. Mindeközben, még mindig ugyanakkor, egy furcsa mozdulatát is észrevettem. A dolog nem egész hatott rám világosan: először úgy néztem, mintha tulajdonképp a belső zsebébe készülődött volna benyúlni valamiért. Még gondoltam is a mozdulata bizonyos látható jelentőségéből, hogy egy fontos írást, valamilyen rendkívüli vagy különleges okmányt kívánna még tán bemutatni a rendőrnök. Csakhogy hiába várokoztam rá: mi kerül majd elő, mert ezt a mozdulatát aztán mégsem vitte egész végig. Viszont azért abba se egészen hagyta: inkább csak elakadt vele, megfélekedezett róla, egyszerre, mondhatnám, már-már a csúcsponton, felfüggesztette valahogyan. Így azután végül is csak kívülről matatott, futkosott és kaparászott egy ideig a melle táján a keze, ritkás szőrzetű nagy pók, vagy még inkább amolyan kisebb tengeri szörny módján, mely mintegy a rést kereste, hogy a kabátja alá iramodjon. Ő maga ezalatt még mindig beszélt, és az a bizonyos mosoly is egyre ott volt még az arcán. Mindez néhány másodpercig tartott így, körülbelül. Azután annyit láttam, hogy a rendőr igen gyorsan, s valamilyen szembeötlő határozottsággal nyomban végét is vetette a beszélgetésnek, sőt, úgy néztem, még meg is neheztelt rá valamelyest: s csakugyan,

habár voltaképp az egészből nem sokat értettem, de valami nehezen meghatározható módon nekem is gyanús színezetűnek tetszett némiképp a viselkedése.

A többi arcra, eseményre már nem nagyon emlékszem. Különb is, ahogy múlt az idő, az ilyen megfigyeléseim már mindegyre kevésbé voltak élesek. Annyit még elmondhatok, hogy velünk, fiúkkal a rendőr továbbra is igen figyelmes maradt. Viszont a felnőttekkel, úgy vettem észre, már egy árnyalattal mintha kevésbé lett volna szívélyes. De délutánra már ő is kimerültnek látszott. Gyakran is hűsölt akkor már köztünk, vagy a szobájában, a közben arra menő autóbuszokkal sem törődve. Hallottam, a telefonnal is meg-megpróbálkozott, s egyszer-másszor jelentette is az eredményt: – Még mindig semmi –, de már-már nyíltan látható elégedetlenséggel az arcán. Egy másik mozzanatra is emlékszem. Még előbb, úgy valamennyivel dél után történt: egy cimborája látogatta meg, egy másik rendőr, kerékpáron. Ezt előbb idekint, a falnak támasztotta oda. Aztán meg gondosan bezárkóztak a mi rendőrünk szobájába. Csak jó idő múltán jöttek ki. Búcsúzóul az ajtóban még soká, hosszasan paroláztak. Nem szóltak, de olyasféléképp bólogattak, úgy néztek egymásra közben, mint ahogy régen, még apám irodájában láttam ezt olykor kereskedőknél, miután maguk közt előzőleg a nehéz időkről meg a lanyha üzletmenetelről tanakodtak. Persze, beláttam, ez nem lehet igen valószínű, rendőröknél: de hát mégis, nekem ezt az emléket idézte eszembe az arcuk, ugyanazt az ismerős, némileg gondterhelt kedvetlenséget s ugyanazt a kényszerű belenyugvást is, mintegy a dolgok változtathatatlan rendeltetésébe. De kezdtem elfáradni; a még hátralevő időből azután már csak arra emlékszem, hogy melegem volt, unatkoztam, s egy kissé el is álmosodtam.

Egészében, elmondhatom, a nap eltelt. A parancs is megjött végre, körülbelül négy órakor, pontosan, amint a rendőr megígérte. Úgy szólt, hogy „felettes hatóság” elé induljunk, az irataink bemutatása céljából – így tudatta velünk a rendőr. Öneki viszont telefonon adhatták értésére, mert előzőleg sürgő-forgó, valamilyen változásra utaló hangokat hallottunk a szobájából: a készülék többszöri, sürgető csöndülését, majd meg, hogy ő is kapcsolatokat keresett, s pár kurtán hangzó ügyletet bonyolított még rajta. Azt is elmondta még a rendőr, hogy bár egészen pontosat ővele sem közöltek, de hogy őszinte pusztán amolyan rövid formáról lehet csupán szó, már legalábbis a törvény szemszögéből oly világos és kétségbenvonhatatlan esetekben, mint amilyen például a miénk is.

A menet hármas sorokba rendeződve vágott neki, vissza, a város irányába, a környékbeli összes határpontokról egyszerre – ahogy erről az út folyamán megbizonyosodhattam. Átérve ugyanis a hídon, egy-egy kanyarodóban vagy kereszteződésnél más társaságokkal is összetalálkoztunk, amelyek szintén több vagy kevesebb sárga csillagos emberből meg egy-két, sőt egy alkalommal három rendőrből is álltak. Az egyik ilyen csoport kíséretében a kerékpáros rendőrt is fölismertem. Azt is észrevettem, hogy a rendőrök ilyenkor mindig ugyanazzal a bizonyos, mintegy munkabeli rövideggel köszöntötték egymást, mint akik már előre számítottak ezekre a találkozásokra, s akkor értettem csak meg pontosabban a mi rendőrünk előzetes ügyintézéseit, a telefonon keresztül: ilyenképp tehát az időpontokat egyeztethették egymással, úgy látszik. Végül is azon kaptam magam, hogy már egész tetemes sor közepén járok, két oldalról meg, ritkás távközökben, a rendőrök fogták közre a menetünket.

Így mentünk, mindenütt a kocsíúton, eléggé sokáig. Szép, tiszta nyári délután volt, az utcák telve tarka sokasággal, mint ezen az órán mindig; de én mindezt csak egy kicsit elmosódottan láttam. A tájékozódás fonalait is hamar elveszítettem, mivel többnyire oly utcákon s utakon vágtunk keresztül, amelyeket nem nagyon ismerek. S aztán az utcák mindegyre növekvő sokadalma, a forgalom, s főképp az a fajta nehézkesség, ami már ily körülmények közt egy zárt menetnek az előrehaladásával jár együtt, meglehetősen elfoglalta, s hamar ki is fárasztotta a figyelmemet. Az egész hosszú útból voltaképp csak a járdák közönségének a menetünk láttán való egy bizonyos sietős, habozó, már-már szinte lopott kíváncsiságára emlékszem (a dolog eleinte mulattatott, de idővel már nem nagyon ügyeltem erre), no meg egy későbbi, némileg zavaros pillanatra. Valami széles, roppant mozgalmas külvárosi úton jártunk éppen, köröttünk mindenütt a forgalom tülekvő, kibírhatatlanul lármás áradatával; nem tudom, egy ponton miként ékelődhetett a menetünkbe egy villamos, épp nem sokkal előttem. Kénytelenek voltunk megtorpanni, arra a pillanatra, amíg áthaladt – s ekkor lettem figyelmes egy sárga ruhadarab hirtelen villanására, elől, a por, a zaj meg a járművek kipárolgásának a fellegeiben: az „Utas” volt. Egyetlen hosszú szökkenés, s már el is vészett, oldalt valahol a gépek s az emberek forgatagában. Egész elképedtem: mindez valahogy nem nagyon vágott össze a vámházbeli viselkedésével, úgy találtam. De

mindeközben mást is éreztem még, valami jókedvű meglepődést, azt mondhatnám, egy tettnek az egyszerűségén: s csakugyan, láttam, hogy egy-két vállalkozó akkor mindjárt neki is iramodott még őutána, ott, elől. Magam is körülnéztem, bár inkább csak, hogy úgy mondjam, a játék kedvéért – mert hisz egyéb okot nem láttam rá, hogy elinaljak –, s azt hiszem, még lett is volna időm: de hát aztán mégis, a becsület érzése bizonyult bennem az erősebbnek. Azután a rendőrök mindjárt intézkedtek, és a sor ismét összezárult körülöttem.

Egy ideig még mentünk, majd utána minden igen gyorsan, váratlanul és egy kicsit meghökkentő módon történt. Valahol befordultunk, s úgy láttam, megérkeztünk, mert az út egy szélesre tárt kapu szárnyai közt folytatódott. Akkor vettem csak észre, hogy a rendőrök helyett a kaputól már egyszerre mások léptek az oldalunkra, olyan ruhában, mint a katonáké, de tarka tollakkal az ellenzős sipkájukon: csendőrök voltak. Szürke épületek útvesztőjében vezettek tovább, mind beljebb s beljebb, egy hirtelen kibukkanó, fehérkavicsokkal teliszórt, roppant térségre – afféle kaszányaudvarra, úgy néztem. Mindjárt ugyanakkor magas, parancsoló külsejű alakot pillantottam meg, amint a szemközti épület irányából egyenesen felénk igyekezett. Magas csizmát és testhez álló egyenruhát hordott, arany csillagokkal, mellén rézsútos irányban átvetett bőrszíjjal. Egyik kezében vékony, amolyan lovagláshoz használatos pálcát is láttam, amellyel mindegyre a lakkosan fénylő csizmaszárát ütögette. Egy perc múlva, miközben mi már mozdulatlan sorokban várakoztunk, azt is kivettem, hogy a maga módján szép ember volt, keményre edződött, s egészében kissé a filmek vonzó hőseire emlékeztető, férfias vonásokkal, divatos formájúra igazított keskeny, barna bajusszal, amely igen illett a napsütött színű arcához. Amikor közelebb ért, a csendőrök vezényszava mindnyájunkat megmerekített. Azután mindenről csak két, egymást gyorsan követő benyomásom maradt: a lovaglópálcás recsegő, némileg egy vásári kikiáltóéhoz hasonlító hangja, ami annyira meglepett a különben választékos külseje után, hogy magukból a szavaiból talán ezért is nem jegyeztem meg túl sokat. Annyit azért megértettem, hogy a „vizsgálatot” – ezt a kifejezést alkalmazta – csak holnap szándékszik megtartani ügyünkben, majd utána máris a csendőrökhöz fordult oda, az egész teret betöltő hangon megparancsolva nekik, hogy addig is, vigyék „az egész zsidó bandát” oda, ahová őszierinte tulajdonképp valók, azaz a lóistállóba, és zárják oda be őket éjszakára. A második benyomásom meg a mindjárt erre következő átláthatatlan, vezényszavaktól hangos zűrzavar volt, a hirtelen föléledő csendőrök üvöltő rendezkedése, amivel eltereltek minket. Azt se tudtam, merre is forduljak hamarjában, s csak arra emlékszem, hogy mindeközben nevetnékem volt kissé, egyrészt a csodálkozástól meg a zavartól, attól az érzéstől, mintha valami esztelen színjátéknak csöppentem volna váratlanul a közepébe, melyben nem egész pontosan ismerem a szerepemet, másrészt meg egy futó gondolattól is, ami éppen hogy átsuhant a képzeletemen: s ez mostohaanyám arca volt, amikor ráeszmél majd, hogy ma este már bizony hiába számít rám a vacsorával.

4

A vonaton legjobban a víz hiányzott. Eleségből, mindent számításba véve, hosszú időre látszott elegendőnek a készlet; hanem hát nem akadt mit innunk rá, s ez bizony kellemetlen volt. A vonatbeliek mindjárt mondták: első szomjúság, hamar múlik. Végül már-már el is feledkeznénk róla: akkor lép azután fel ismét – csak hogy akkor már nem ad többé módot feledsége, magyarázták. Hat-hét nap az az idő – állították a hozzáértők –, amíg az ember mindamellett szükség esetén, s még a meleg időjárást is tekintetbe véve, víz nélkül is ellehet, föltéve, hogy egészséges, hogy nem veszít túlon túl sok verítéket, s nem eszik lehetőleg húst meg fűszert. Egyelőre biztattak – van még idő; minden attól függ, meddig tart az út, tették hozzá.

Csakugyan, erre magam is kíváncsi voltam: a téglagyárban nem tudatták. Mindössze annyit tettek közzé, hogy akinek van rá kedve, munkára jelentkezhet, mégpedig Németországba. A gondolatot, éppúgy, akár a többi fiú és még sokan mások is a téglagyárban, én is mindjárt megnyerőnek találtam. Különben is – mondták egy bizonyos „Zsidótanács” nevezetű testületnek a karszalagjukról is fölismerhető emberei – így vagy úgy, szépszerrel vagy kényszerűen, de előbb-utóbb amúgy is mindenkit Németországba telepítenek a téglagyárból, s az önként vállalkozó legelsőeknek jobb hely, továbbá az a kedvezés is jut osztályrészül, hogy mindössze hatvanával utazhatnak egy kocsiban, míg később már viszont legalább nyolcvannak kell majd elférnie, a szerelvények elégtelen száma miatt – amint ezt

mindenkinek elmagyarázták: túl nagy tere akkor valóban, nemigen nyílik a gondolkodásnak, magam is azt találtam.

De a többi érv igazát se vitathattam, amikben a téglagyári helyszűkéről, ennek az egészség területén is megmutatkozható következményeiről, valamint az élélmezés szaporuló gondjáról szóltak: így volt, mindezt én is tanúsíthattam. Már amikor a csendőrségről megérkeztünk (a felnőttek közt sokan azt is nyilvántartották, hogy a kaszányát „Andrássy csendőrlaktanyának” hívták), a téglagyárnak minden zugát máris dugig találtuk emberekkel. Egyképpen láttam köztük férfiakat meg nőket, minden korú gyereket és megszámlálhatatlan öreget, mind a két nemből. Bárhová léptem, takarókba, habzsákokba, mindenféle bőrdökbbe, batyukba, motyókba botlottam. Mindez, s aztán a sok apró nyűg, bosszúság meg kellemetlenkedés, ami már az ily közösségi élettel jár, úgy látszik, elkerülhetetlenül együtt, engem is hamar kifárasztott természetesen. Ehhez járult még hozzá a tétlenkedés, a veszteglés ostoba érzése, no meg az unalom; az öt napból, amit itt töltöttem, ezért is nem emlékszem külön-külön egyikre sem, de összességükben is csak alig egy-egy részletükre. Arra a könnyebbségre mindenesetre, hogy a fiúk is ott voltak köröttem: „Rozi”, a „Selyemfiú”, a „Bördíszműves”, a dohányzó fiú, Moskovics s valamennyien, a többiek. Úgy néztem, egyikük sem hiányzott: ők is mind becsületesek voltak. Csendőrökkel se igen akadt a téglagyárban többé már személyes dolgom: inkább csak a kerítés külső oldalán láttam őrködni őket, itt-ott rendőrökkel is elvegyülten. Ezekről beszélték is azután a téglagyárban, hogy belátóbbak a csendőröknél, s emberségre is szívesen hajlanak, mégpedig bizonyos előzetes egyezés fejében, akár pénzben, vagy akár bármi egyéb értékben. Főképpen – így hallottam – levelek, üzenetek eljuttatására adtak számosan megbízatásokat nekik, sőt, amint némelyek igen erősítették, még szökés terén is nyílt a révükön egy-egy, bár igaz, hozzátették: csak ritka és kockázatos alkalom; egész határozottan erről nehéz dolog lett volna megtudnom. De akkor jutott eszembe és érttettem meg körülbelül pontosabban is, úgy hiszem, miről is akarhatott hát a vámházban a főkaarcú ember is oly igen beszélni a rendőrrel. Azt is így tudtam meg, hogy a mi rendőrünk viszont becsületes volt. Ez a tény magyarázhatta azután azt a körülményt, hogy az udvaron ódöngve, vagy a közkonyha tájékán a soromra várakozva, a sok idegen arc kavargásában egyszer-másszor a főkaarcú emberre is ráismerhettem a téglagyárban.

A balszerencsés embert is viszontláttam, úgyszintén a vámháziak közül még: gyakran üldögélt el köztünk, „ifjúság” közt, „egy kicsit felvidulni” – amiképpen mondta. Valahol ott, a mi közelünkben találhatott magának, úgy látszik, szálláshelyet ő is, az udvar számos egyforma: zsindeletetejű, de egyébként minden oldalról nyitott, s ahogy hallottam, eredetileg még tulajdonképp a téglák szárítását szolgáló építményeinek egyikében. Kissé megviseltnek látszott, daganatok meg zúzódások tarka foltjaival az arcán, s meg is tudtuk tőle, hogy mindez a csendőrségi vizsgálatnak volt még az eredménye: gyógyszerre meg élelemre bukkantak ugyanis a hátizsákjában. Hiába próbálta magyarázni: csupa régebbi készletből származó holmi, s csupán nagybeteg édesanyjának szánta, azzal vádolták, nyilvánvaló, hogy a feketepiacon folytat velük üzelmeket. Hiába volt az engedélye, s az is hiábavaló, hogy maga részéről mindig tisztelte a törvényt és sose szegte meg annak még akár egyetlen betűjét sem, amint elbeszélte. – Hallottak valamit? Mi lesz velünk? – szokott rendesen tudakozódni. A családját is megint szóba hozta, no meg a balszerencséjét. Mennyit járt utána és mennyire örült – emlékezett kesernyés fejcsóválással vissza – az engedélynek; bizony, nem hitte volna, hogy „ilyen vége” lesz az ügynek. Azon az öt percen fordult meg minden. Ha nincs balszerencséje... Ha akkor az autóbusz... – ezeket a gondolatokat hallottam tőle. Viszont a fenytéklével egészében inkább elégedettnak látszott. – A végére maradtam, és ez volt talán a szerencse – mesélte el – akkor már siettek. – Egészen véve, „járhatott volna rosszabbul is” – így összegezte, hozzátéve hogy a csendőrségen „csúnyább eseteket is látott”, s ez igaz is volt, magam is emlékeztem. Senki se higgye – figyelmeztettek a vizsgálat délelőttjén a csendőrök –, hogy elrejtetheti előlük a bűnét, a pénzt vagy az arany- és értékneműeket. Nekem is – amint sorra jutottam – oda kellett rakodnom elébük egy asztalra pénzt, órát, bicskát, minden egyebet. Egy természetes csendőr, gyors és valamiképp szakavatottnak ható mozdulatokkal még végig is tapogatott, a hónaljamtól egész a rövidnadrágom száráig. Az asztal mögött a főhadnagyot is ott láttam – amint akkorra már ugyanis a csendőrök egymás közt vallott szavaiból kitudódott, a lovaglópálcásnak valójában Szakál főhadnagy volt a neve. A bal keze mellett meg ingujjas, harcsabajszos, hentesidomú csendőrt vettem még mindjárt észre ott tornyosulni, valami henger alakú, s alijában kissé nevetséges, mert némileg a szakácsnék sodrófájára emlékeztető eszközzel is a kezében.

A főhadnagy egész barátságos volt: kérdezte, vannak-e irataim, bár azután mégse láttam rajta bármi jelét, bármi fölcsillanását legalább az igazolványom hatásának. Meglepődtem, de hát – legfőképp a harcsabajszos csendőrnek egy távozásra sürgető s ellenesetre félremagyarázhatatlan ígéretet tartalmazó mozdulatát is tekintetbe véve – úgy tartottam értelmesebbnek, hogy semmit se kifogásoljak, magától értetődően.

Azután a csendőrök mindnyájunkat kivittek a kaszárnnyából, s itt először külön villamosszerelvénybe gyömöszöltek, a Duna-part egy pontján hajóra raktak át, majd kikötés után végül egy útszakaszon még gyalogszerrel hoztak tovább – s így kerültem voltaképp a téglagyárba, pontosabban, amint erről már a helyszínen értesültem, a „Budakalászi Téglagyárba”.

Még sok minden mást is hallottam azután az utazásról a jelentkezés délutánján. A karszalagos emberek is mindenütt ott voltak, s bármi kérdésre is szívesen válaszoltak. Legelsősorban is fiatalokat, vállalkozó kedvűeket, egymagukban lévőket kerestek. De arról is biztosították, mint hallottam, a kérdezősködőket, hogy asszonyok, kicsinyek, idősek számára is jut hely, s valamennyi csomagjukat is magukkal vihetik. De a legfőbb kérdés őszertünk egy volt: magunk közt s az így lehető emberséggel intézzük-e az ügyet, vagy inkább várjuk-e meg, amíg a határozatot a csendőrök hajtják rajtunk végre? Mint ugyanis elmagyarázták: a szállítmánynak mindenhogy ki kell kerekednie, s amennyiben az ő listáik nem telnek meg, akkor a csendőrök végzik majd el köztünk a sorozást: csakugyan, legtöbben, de magam is azt tartottam, nyilvánvaló, hogy az első esetben járhatunk természetesen jobban.

A németekről is sok különféle nézet jutott el mindjárt a fülemhez. Így számosan vallották, mégpedig főként a már tapasztalatokkal is rendelkező idősebbek közül, hogy bármi legyen is a zsidókról való felfogásuk, alapjaiban – amint ezt egyébiránt mindenki tudja, – a németek tiszta, becsületes, rend-, pontosság- és dologszerető emberek, akik másoknál is megbecsülik, ha ugyanezekkel a jellemvonásokkal találkoznak; nagyjában-egészében valóban, az én tudomásomnak is körülbelül ez felel meg róluk, s gondoltam, bizonyára annak is hasznát láthatnám majd náluk, hogy a gimnáziumban valamennyit a nyelvükből is elsajátítottam. Főképp azonban a munkától végre rendezettséget, elfoglaltságot, új benyomásokat, némi tréfát: egészében, az itteninél értelmesebb és kedvemre valóbb életmódot remélhetek, úgy amint ezt meg is ígérték, és ahogyan a fiúkkal is elgondoltuk magunk között, igen természetesen; s kissé emellett az is megfordult a fejemben, hogy ilyenképpen még világot is láthatnék valamelyest. S igazat szólva, ha az utóbbi napok egynémely eseményére: így a csendőrségre, legkiváltképp azonban az igazolványomra, egyáltalán, az igazságra gondoltam, a hazám szeretete se igen marasztott, ha még ezt az érzelmet is néztem.

Voltak aztán gyanakvóbbak, akik másként voltak értesülve, s a németek egyéb tulajdonságairól véltek tudni; megint mások, kik akkor hát valami jobb tanácsot kértek tőlük erre; s újra mások, akik az ily civódások helyett inkább az ész szava, a példaadás, a hatáság előtti méltó szereplés mellett léptek föl – s mindezeket az érveket meg ellenvetéseket, de még számos egyéb hírt, értesülést meg tudnivalót is, kifogyhatatlanul vitatták körülöttem ott az udvaron, kisebb-nagyobb, minduntalan fölbomló, majd ismét újraképződő csoportokba verődve. Még Istent is hallottam a többi közt említeni, „az Ő kifürkészhetetlen akaratát” – amint egyikük megfogalmazta. Mint egykor Lajos bácsi, ő is a sorsról, a zsidók sorsáról szólott, s úgyszintén mint Lajos bácsi, azt tartotta, hogy „elhagytuk az Urat”, s ez a magyarázata a bennünket sújtó csapásoknak. Azért mégis fölkelte kissé az érdeklődésem, mivel erőteljes föllépésű és ugyanilyen testalkatú ember is volt, némiképpen szokatlan arccal, amit vékony, de nagy ívben meghajló orr, igen fényes, párás tekintetű szemek, szép, őszes szálú bajusz meg evvel egybenőtt rövid, kerek formájú szakáll jellemzett. Láttam, sokan vették körül és voltak kíváncsiak a szavaira. Aztán értesültem csak róla, hogy lelkész, mert hallottam, „rabbi úrnak” szólították. Egy-egy különösebb szavát vagy kifejezését is megjegyeztem, így azt a helyet például, ahol megengedte, „mert a szem, amely lát és a szív, amely érez” készíti őt erre az engedményre, hogy „mi itt e földön vitathatjuk talán az ítélet mértékét” – s máskor tiszta, messzire csengő hangja itt megbicsaklott és elakadt egy percre, miközben szeme még a rendesnél is párásabbá vált valahogyan; nem tudom, miért volt itt az a furcsa érzésem, mintha voltaképp valami mást készült volna eredetileg mondani, s ezek a szavai valahogy őt magát is meglepték volna kissé. De azért folytatta, és „nem akarta áltatni magát”, amint bevallotta. Jól tudja, elég körülnéznie „ezen a gyötrelmes helyen és ezeken a meggyötört arcokon” – így mondta, s még meg is lepett ez a szánakozása, hisz végtére ő is csak ugyanitt volt –, hogy belássa, mennyire nehéz az ő feladata. De nem célja, mert nincs szükség erre, hogy „lelkeket nyerjen meg az

Örökkévalónak”, hiszen mindnyájunk lelke Tőle való, mondta. Mindamellettt valamennyiünket felszólított: – Ne éljete perben az Úrral! –, s még csak nem is főképp a bűn miatt, hanem azért, mert ez az út „az élet magasztos értelmének tagadásához” vezetne, márpedig „ezzel a tagadással a szívünkben” őszinte nem élhetünk. Talán könnyű az ilyen szív, de csak mert üres, akár a sivatag pusztasága, mondta; nehéz viszont, de mégis a vigasz egyedüli útja a csapásokban is meglátni az Örökkévaló végtelen bölcsességét, mert, amiképp szó szerint folytatta: „eljő az Ő győzelmének perce, és egyek lesznek a töredelemben és a porból kiáltanak majd Hozzá, akik az Ő hatalmáról elfeledkeztek”. S így tehát ha már most azt mondja, hogy hinnünk kell az Ő végső irgalmának eljövételében („és ez a hit legyen a mi támaszunk és erőnk kiapadhatatlan forrása a megpróbáltatások ezen órájában”) úgy akkor az egyetlen módját is jelölte meg egyúttal annak, hogy miképpen lehetséges egyáltalában élnünk. S ezt a módot „a tagadás tagadásának” nevezte, azért, mivel remény nélkül „elveszettek vagyunk” – viszont reményt meg egyedül csak a hitből meríthetünk, és abból a töretlen bizodalomból, hogy az Úr megkönyörül rajtunk, és elnyerhetjük a kegyelmét. Az okfejtése, elismertem, világosnak látszott, bár azért észrevettem, végezetül is nem mondta meg, hogy tulajdonképp mit lehetne valami pontosabbat is tennünk ehhez, s azok számára se igen volt képes jó tanáccsal szolgálni, akik véleményért sürgették: már most jelentkezzenek az útra, vagy hogy inkább maradjanak-e? – A balszerencsés embert is itt láttam, mégpedig többször is: hol egyik csoportnál bukkant fel, hol meg egy másiknál. De azért észrevettem, hogy apró, kissé még vérrel aláfutott szemének nyugtalan tekintete ezalatt mindig más csoportokon és más embereken is fáradhatatlanul egyre ott járt. S egyszer-egyszer a hangját is meghallottam, mikor némelyeket megállítva, feszülten vizslató arccal, s az ujjait is tördelve meg morzsolgatva hozzá, tudakolta tőlük, hogy: „bocsánat, szintén utaznak-e?”, hogy: „miért?”, s hogy: „gondolják, jobb lesz-e, ha szabad kérdeznie?”

Épp akkor jött – emlékszem – egy másik vámházbeli ismerős: a „Szakértő” is jelentkezni. A téglagyári napok alatt őt is többször megpillantottam már egyébként. Bár a ruhája gyűrött volt, nyakkendője eltűnt, s arcát szürke borosta lepte, egészében így is látszott még rajta a régebbi tekintélyes megjelenés minden elvitathatatlan nyoma. Mindjárt feltűnt az érkezése, mivel egész gyűrű fogta közre, izgatott emberekből, és ő alig győzte a sok kérdést, amikkel ostromolták. Mint ugyanis hamarosan én is értesültem, őnéki meg egyenesen egy német tiszttel volt módjában beszélnie. Elöl, a parancsnokság, a csendőrség meg egyéb nyomozóhatóságok irodái tájékán ment végbe az esemény, ahol egy-egy német egyenruha sietős eltűnését vagy felbukkanását az itteni napokban egyszer-egyszer csakugyan, magam is észlelhetem. Előzőleg – így vettem ki – a csendőrökkel is próbálkozott. Megkísérelt – amint mondta: – „érintkezésbe lépni a vállalatával”. De megtudtuk, hogy a csendőrök ezt a jogot „folyamatosan megtagadják” tőle, holott „hadiüzemről van szó”, s „a gyártás vezetése őnékül elképzelhetetlen”, amit a hatóságok is elismertek, bár az erről szóló okmánytól, éppúgy, mint minden egyébtől is, csendőrségen „megfosztották”: mindezt úgy-ahogy bírtam csak követni, mert szaggatottan, a sok egymást keresztező kérdésre válaszolva mondta el. Igen felháborodottnak látszott. De megjegyezte: „nem kívánja részletezni az ügyet”. Másrészt különben ezért fordult a német tiszthez. A tiszt éppen távozni készült. Véletlenül, tudtuk meg tőle, ő is épp a közelben tartózkodott ugyanakkor. – Elébe álltam – mondta. Az esetnek különben többen is itt voltak a tanúi, s említették is a vakmerőségét. De ő, a vállalt vonva, azt mondta erre, hogy kockázat nélkül nem lehet eredményre jutni, s hogy viszont mindenképp beszélni akart „valaki illetékessel is végre”. Mérnök vagyok – így folytatta. – És perfekt német – tette hozzá. Mindezt a német tisztnek is elmondta. Ismertette vele, mint „tették itt erkölcsileg és tényleg is lehetetlenné a munkáját”, mégpedig, az ő szavaival: „minden ok és jogalap nélkül, még a jelenleg fennálló rendelkezéseken belül is.” – De kinek van haszna ebből? – tette fel a kérdést a német tisztnek. Azt mondta neki, ahogy most nekünk is értésünkre adta: – Nem előnyökért vagy kiváltságért folyamodom. De vagyok valaki, és értek valamihez: dolgozni szeretnék, a képesítesem szerint, ez minden törekvésem. – A tisztől azután azt a tanácsot kapta, iratkozzon a jelentkezők közé. Nem tett, mondta, semmi „nagyszabású ígéretet”, de biztosította, hogy Németországnak jelen erőfeszítésében mindenkire, az ily fölkészültségűek hozzáértésére pedig különösképp szüksége van. Ezért is érzi, értesültünk tőle, a tisztnek ezért a „tárgyilagosságáért” úgy, hogy amit mondott, az „korrekt és reális” – ezekkel a szavakkal jellemezte. Még a tiszt „modoráról” is külön szót ejtett: ellentétben a csendőrök „otrombaságával”, azt „józannak, mérsékeltnak és minden tekintetben kifogástalannak” írta le. Egy másik kérdésre válaszolva ismerte el azt is, hogy „természetesen nincs egyéb garancia”, mint csupán ez

a tisztról való benyomása: de mondta, hogy pillanatnyilag ennyivel kell beérnie, s nem hiszi, hogy tévedett volna. – Föltéve – tette még hozzá –, ha nem csal az emberismeretem –, de inkább úgy, hogy a magam részéről legalábbis, ezt az eshetőséget csakugyan, meglehetősen valószínűtlennek érezhettem.

Mikor aztán távozott, egyszerre csak, hopp! – a balszerencsés embert láttam meg, a többiek csoportjából rugós szerkezetű bábuként kiszökkenni, s rézsútos irányban utána, pontosabban elébe iramodni. Még gondoltam is, a látható izgalomból meg valami elszántságból is az arcán: no, ezúttal már megszólítja, nem úgy, mint a vámházban. Hanem aztán siettében épp egy listásan-ceruzásan arra törekvő, testes és hórihorgas karszalagos embernek csetlett-botlott neki. Ez akkor nyomban meg is torpantotta, hátrahőkölt, tetőtől talpig szemügyre vette, előrehajolt, kérdezett tőle valamit – s azután nem tudom, mi történt, mivel „Rozi” épp ideszólt: rajtunk a sor.

Aztán még csak annyira emlékszem, hogy amikor a fiúkkal már hátra, a mi szálláshelyünk felé tartottunk, különösen békés, meleg, a dombok fölött már pirosas egő nyári alkonyat volt, ezen az utolsó napon. Ellenkező oldalon, a folyó irányában, éppen a menetrendszerű helyiérdekű vasút zöld kocsisorának a tetejét láttam meg elrohanni a léckerítés pereme fölött: fáradt, no meg a jelentkezés után igen természetesen, kissé kíváncsi is voltam. A fiúk is, egészben véve elégedettnek látszottak. A balszerencsés ember is közbénk verődött valahogyan, s mondta, némiképp ünnepélyes, bár egyben valahogy firtató arccal is, hogy ő is fenn van már a listán. Helyeseltük, s úgy néztem, jól is esett neki – de már aztán nem nagyon hallgattam rá tovább. Errefelé, ezen a hátulsó tájékon a téglagyár is csendesebb volt. Bár itt is kisebb csoportokat láttam még egymás közt tanakodni, voltak, akik már az éjszakához készülődtek, vagy vacsoráltak, a csomagjukat őrizték, vagy egyszerűen csak üldögéltek, így, az estében, hallgatagon. Épp egy házaspárhoz értünk oda. Sokszor láttam, s látásból már jól ismertem is őket. Kicsi, finom vonású, törekeny alkatú feleség meg sovány, szemüveges, helyel-közzel foghíjas, örökkön lóto-futó, készenlétben álló, mindig veritékes homlokú férj. Most is igen elfoglalt volt: a földön kuporogva s a feleség buzgalmas iparkodású segítségével, nagy sietséggel a csomagjukat gyűjtötte és szíjazta minden darabját egybe, és csakis ezzel a munkájával látszott törődni, semmi mással. De a balszerencsés ember megtorpant mögötte, s úgy látszik, ő is ismerhette, mert egy perc múlva kérdezte tőle: eszerint ők is az utazás mellett döntöttek-e? Akkor is csak egyetlen pillanatra tekintett hátra és föl rá a szemüvege mögül, hunyorogva, izzadtan, még az esti fénytől is erőlködve összehúzott arccal, s csupán ezt az egy, meglepődött kérdést adta neki válaszul: – Hát menni kell, nem?... – S amilyen egyszerűnek, végső soron éppoly igaznak is éreztem ezt az észrevételt.

Másnap már kora reggel utunkra bocsátottak. A vonat, ragyogó nyáridőben, a kapu elől, a helyiérdekű vasút vágányáról indult útnak – afféle teherszerelvénnyel, csupa téglavörös, zárt tetejű és ajtajú kocsikkal. Idebenn mi hatvanan, a csomagok, no meg a karszalagos emberek útravaló rakománya: kenyérhalmok meg nagy, hústartalmú konzervek, téglagyári szemmel ritka becsű holmi, elismertem. De hát már tegnap óta tapasztalhattam, hogy mennyire figyelmesen, kitüntetően, mondhatnám már-már bizonyos fokú tisztelettel vettek általában körül minket, útnak indulókat, s ez a bőség is egy neme lehetett tán, mintegy a jutalomnak, amint én éreztem. A csendőrök is ott voltak, puskásan, mogorván, állig gombolkozottan – valahogy, mint akik kíváncsiak árucikkre felügyelnek, de hozzá már nemigen nyúlhatnak, s gondoltam, bizonyára egy önállók is magasabb hatáság: a németek miatt. Aztán ránk csukták a tolóajtót, s odakint kopácsoltak is valamit rajta, majd jeladások, sípolás, vasutasmunka, zökkenés: elindultunk. A fiúkkal jól elhelyezkedtünk, itt a kocsik elülső harmadában, amit mindjárt felszálláskor elfoglaltunk, kétoldalt egy-egy eléggé magasban fekvő s tüskés hegyű drótszálakkal is gondosan behálózott ablakforma nyílással együtt. Csakhamar aztán a mi kocsinkban a víz, s ezzel együtt az út időtartamának a kérdése is mindjárt fölvetődött.

Máskülönben az útról egészében nem sokat mondhatok. Ugyanúgy, mint előbb a vámházban vagy mint legutóbb a téglagyárban, a vonatban is az időt kellett valahogyan eltöltenünk. Annyival volt ez itt tán nehezebb mégis, amennyit már a körülmények tettek hozzá, természetesen. Másrészt viszont a cél tudata, az a gondolat, hogy minden, ha mégoly lassan, ha mégannyi fáradságos dögöcs, tolatás, veszteglés közepett is megtett útszakasz, de végtére ehhez hoz közelebb, a gondokon meg nehézségeken is átsegített. A fiúkkal se veszítettük el a türelmünket. „Rozi” is egyre biztatott: az út csak addig tart, míg meg nem érkezünk. A „Selyemfiút” is sokat bosszantották, egy – amint a fiúk tudni vélték – szülei itt lévő leány miatt, akit még a téglagyárban ismert meg, s akinek kedvéért, különösképp eleinte, gyakran tűnt el a kocsik belsejében, és a fiúk közt erről sok minden hírlott. De itt

volt a dohányzó fiú: zsebéből még itt is elő-előkerült holmi gyanús, porhanyó kotorék, holmi papírdarab meg egy-egy szál gyufa, aminek lángjához ragadozómadár mohóságával hajolt oda, néha még éjjel is az arca. Moskovicsból (homlokáról szüntelen patakok eredtek és folytak szemüvegén, tömpe orrán, vastag száján végig, verítékből meg koromból – mint egyébként valamennyiünknek, nekem is, magától értetődően) s mind a többiektől még a harmadik napon is hallottam egy-egy vidámabb szót, észrevételt, a „Bördíszművestől”, ha akadozóbban forgó nyelvvel is, egy-egy bágyadt tréfát. Nem tudom, mi módon sikerült némelyik felnőttnek azt is kifürkésznie, hogy utunknak pontosabban is egy „Waldsee” nevezetű helység a célja: ha szomjas voltam, ha melegem volt, már önmagában az ígéret is, amit ez a név tartalmazott, nyomban könnyebbséget jelentett. A helyszűkére panaszkodóknak is sokan hozták eszükbe, és igazuk volt: emlékezzenek, a legközelebbiek már nyolcvanan lesznek. S alapján, ha meggondoltam, voltam már utóvégre szűkebben is: így a csendőrségi lóistállóban, ahol az elhelyezkedés gondját oly egyezséggel tudtuk csak megoldani, hogy mindnyájan a földre kucorodtunk, a „törökülés” mintájára. A vonatban ennél kényelmesebben ültem. De ha úgy tetszett, fel is állhattam, sőt még akár pár lépést is tehettem – például az edény irányába: ennek ugyanis a kocsi hátsó jobb sarkában volt a helye. Először azt a határozatot hoztuk róla, hogy lehetőség szerint csak kisebb szükség céljából alkalmazzuk. De hát, ahogy múlt az idő, sokan kényszerültünk úgy tapasztalni, hogy a természet parancsa mégis erősebb a fogadalmunknál, s aszerint is cselekedni, úgy mi fiúk, mint a férfiak, no meg a nők között is, igen belátható módon, természetesen.

A csendőr se okozott végül nagyobb kellemetlenséget. Először megrémültem tőle kissé: épp a fejem fölött, a bal oldali ablaknyílásban bukkant fel nagy hirtelen az arca, s még be is világított hozzánk a zseblámpájával, az első nap estéjén, vagy inkább az éjszakáján már, megint egy hosszabb veszteglésünk alatt. De hamar kitűnt, jó szándék hozta: – Emberek – ezt a hírt jött csak tudatni –, a magyar határhoz érkeztek! – Egy felhívást, mondhatni kérelmet kívánt ez alkalomból intézni hozzánk. Az volt az óhaja, hogy amennyiben bármelyőnkönél még netalán pénz vagy egyéb érték maradt volna, úgy azt adjuk át őnéki. – Ahová ti mentek – vélekedett ugyanis –, ott többé már nem lesz szükségetek értékekre. – S ami még nálunk volna, azt a németek amúgy is mind elveszik majd tőlünk, biztosított. – Akkor már – így folytatta, odafenn az ablakrésben tovább – miért ne inkább magyar kézbe jusson? – S rövid szünet után, amit valahogyan ünnepélyesnek éreztem, egyszerre melegebbre forduló, igen magunk közti s bizonyosképp valahogy mindenre feledést borító, mindent megbocsátó színezetű hangon azt is hozzátette még: – Hiszen ti is magyarok vagytok végeredményben! – Egy hang, egy férfinak a mély hangja valahonnan a kocsi belsejéből, némi sustorgás, tanakodás nesze után valóban, be is látta ezt az érvet, föltéve, hogy a csendőrtől meg vizet kapnánk csereképpen, s ő erre is hajlandónak mutatkozott, bár, mint mondta, „a tilalom ellenére”. Hanem aztán mégse tudtak megállapodásra jutni, mivel a hang a vizet, a csendőr meg viszont a tárgyakat kívánta előbb kézhez kapni, és a maga sorrendjéből egyikük sem engedett. Végül aztán a csendőr igen megneheztelt: – Büdös zsidók, még a legszentebb kérdésből is üzletet csinálnátok! – ezt az észrevételt tette. S fölháborodástól meg utálkozástól is csak úgy fulladozó hangon ezt a kívánságot intézte még hozzánk: – Akkor döglöjtek csak szomjan! – Később különben ez meg is történt – a mi kocsinkban legalábbis így beszéltek. Való tény, a mögöttünk levő kocsiból érkező bizonyos hangot, úgy a második nap délutánjától fogva, én is egyre hallani voltam kénytelen: nem volt épp igen kellemes. Az öregasszony – így mondták a mi kocsinkban – beteg, s vélhetően megőrült, nem kétséges, a szomjúság következtében. A magyarázat hihetőnek is tetszett. Azoknak az igazát is csak most láttam be, akik már az út kezdetén megállapították: mennyire szerencsés körülmény, hogy a mi kocsinkba se egész kicsinyek, se igen vének, s remélhetően betegek sem kerültek. A harmadik nap délelőttjén azután az öregasszony elhallgatott végre. Akkor meg azt mondták nálunk: meghalt, mivel nem kaphatott vizet. De hát tudtuk: beteg meg öreg is volt, s az esetet ilyenképp mindenki, magam is érthetőnek találtam, végeredményében nézve.

Állíthatom: a várakozás nem kedvez az örömmek – ez volt legalábbis a tapasztalatom akkor, amikor végre valóban megérkeztünk. Meglehet, fáradt is voltam, no meg tán épp az igyekvés, amivel a célra vártam, feledtette is velem némileg ezt a gondolatot végül: de inkább egykedvű maradtam valahogyan. Az egész eseményt el is szalasztottam kissé. Arra emlékszem, hogy hirtelen ébredtem, föltehetően közelben levő szirénák esztelen visongására; az odakintről beszüremkedő gyöngye fény már a negyedik nap pirkadatát jelezte. Egy kevésbé fáj a gerincem töve, ott, ahol a kocsi padlójával

érintkezett. A vonat is veszteget, mint máskor is gyakran, de mint légiriadók esetében mindig. Az ablakok is foglaltak voltak, úgyszintén, mint ilyenkor mindig. Mindenki látni vélte valamit – s ez is így volt mostanában mindig. Egy idő múlva én is helyhez jutottam: semmit se láttam. A hajnal odakinn hűvös és jóillatú volt, a széles mezők fölött szürke ködök, majd váratlanul, de akárcsak egy trombitaszó, éles, vékony, piros sugár érkezett mögülünk valahonnan, s megértettem: a napfelkeltét láttam. Szép és egészében érdekes volt: odahaza ilyenkor még aludni szoktam. Egy épületet, isten háta mögötti állomást vagy tán nagyobb pályaudvar előhírnökét is megpillantottam még, mindjárt itt előttem, balra. Apróka volt, szürke és még teljesen néptelen, csukott kis ablakokkal s azzal a nevetségesen meredek tetővel, amelyeket ezen a vidéken már tegnap is láttam: a szemem előtt szilárdult először valóságos körvonalakká a ködös derengésben, majd változott át szürkéből lilává, s csillantak föl egyúttal az ablakok is rötesen, amint az első sugarak épp ráestek. Mások is észrevették, magam is szóltam róla a mögöttünk kíváncsiskodóknak. Kérdezték, helységnevet is nem látok-e rajta. Láttam, mégpedig két szót is a kezdődő fényben, az épület keskenyebbik, a menetirányunkkal szembenéző oldalának a tető alatti felületén: „Auschwitz-Birkenau” – ezt olvastam, a németek hegybogas, cirkalmas betűivel írva, a duplán hullámos választójelükkel összekötve. De hát, magam részéről, hasztalan próbáltam kutatni a földrajzi ismereteim közt, s mások se bizonyultak tájékozottabbnak nálam. Aztán le is ütem, mivel mögöttem már a helyem kérték, s minthogy még korán volt meg álmos is voltam, hamar el is aludtam újra.

Legközelebb mozgolódás, izgalom ébresztett föl. Odakint most már teljes ragyogással tűzött a nap. A vonat is megint haladt. Kérdeztem a fiúktól, hol vagyunk, s mondták, még mindig ugyanott, épp most indultunk tovább: akkor hát ezúttal a zökkenő ébreszthetett, úgy látszik. De nincs kétség – tették hozzá –, előttünk gyárak, településfélék láthatók. Egy perc múlva az ablaknál levők jelentették, s magam is észlelhettem a fény futó változásán, hogy valami kapuforma boltív alatt siklottunk keresztül. Újabb perc múlva a vonat megállt, s akkor meg roppant izgatottan azt tudatták, hogy állomást, katonákat, embereket látnak. Sokan máris szedelőzködni, gombolkozni, némelyek, kivált a nők közül, hevenyészve tisztálkodni, szépítkezni, fésülködni kezdtek. Kintről viszont közelgő koppanásokat, ajtók zörgését, vonatból kitóduló utasok egybekeveredő zivaját hallottam, s most már be kellett látnom, semmi kétség, célnál vagyunk, csakugyan. Örültem, igen természetesen, de éreztem, másképp, mint ahogy mondjuk tegnap vagy még inkább tegnapelőtt örültem volna. Aztán szerszám csattant a mi kocsink ajtaján is, majd valaki, vagy valakik inkább, félregördítették a nehéz ajtót.

Először a hangjukat hallottam meg. Németül vagy valami ahhoz igen hasonló nyelven beszéltek, úgy hangzott, mind egyszerre. Amennyire kivehettem, azt kívánták, szálljunk le. Ehelyett azonban, úgy tetszett, ők nyomakodtak fel közibénk; egyelőre még semmit se láttam. De máris híre járt, a bőröndök, csomagok itt maradnak. Később – magyarázták, fordították s adták körülöttem szájról szájra – mindenki visszakapja, magától értetődően, a tulajdonát, előbb azonban a tárgyakra fertőtlenítés, miránk viszont fürdő vár: csakugyan, itt is az ideje, magam is azt találtam. Akkor értek aztán közelebb hozzám a nyüzsgésben, s pillantottam meg végre én is az itteni embereket. Igen meglepődtem, hisz végtére most először láttam életemben – ily közelségből legalábbis – valódi fegyenceket, a gonosztevők csíkos gúnnyájában, kopaszra nyírt fejével, kerek sapkájában. Egy kissé mindjárt hátra is hőköltem tőlük, természetesen. Némelyek az emberek kérdéseire válaszoltak, mások a kocsiban néztek széjjel, megint mások, hordárok régi gyakorlottságával, már a csomagokat kezdték kirakodni, s mindezt valami furcsa, rókaszerű fürgeséggel. Mindegyikük mellén, a fegyenceknél szokásos számon kívül még egy sárga háromszöget is ott láttam, s bár ennek a színnek nem volt igen nehéz megfejtennem természetesen az értelmét, hirtelen mégis megütötte valahogy a szemem; az út folyamán erről az egész ügyről majdhogynem el is feledkeztem kissé. Az arcuk se volt épp igen bizalomgerjesztő: szétálló fülek, előremeredő orrok, beesett, apró, ravasz fényű szemek. Csakugyan, zsidóknak látszottak, minden tekintetben. Gyanúsnak, és egészükben idegenszerűeknek találtam őket. Amikor minket, fiúkat is észrevettek, úgy láttam, egész izgalomba jöttek. Mindjárt sebes, valamiképp hajsolt suttogásba fogtak, s akkor tettem azt a meglepő fölfedezést, hogy a zsidóknak, úgy látszik, nem csupán a héber a nyelvük, amiképpen ez ideig hittem: – Reds di jiddis, reds di jiddis, reds di jiddis? – vettem ki ugyanis lassacskán a kérdésüket. A fiúk is, én is, mondtuk nekik: – Nein. – Láttam, nem nagyon voltak meglegedve. Akkor meg – a német alapján könnyen megértettem – a korunkra lettek egyszerre mind igen kíváncsiak. Mondtuk: – Vierzehn, fünfzehn –; ki mennyi volt. Rögtön igen tiltakoztak, kezükkel,

fejükkel, egész testükkel: – Zescájn – suttogták mindenfelől –, zescájn. – Csodálkoztam, s egyiküket meg is kérdeztem: – Warum? – Willst di arbeiten? –, akarok-e dolgozni, kérdezte erre ő, árkos-vonásos szemének valahogy üres tekintetét egészen az enyémbe vájva. Mondtam neki: – Natürlich – természetesen, hisz utóvégre is ezért jöttem, ha meggondoltam. Amire ő nem csupán megragadta sárga, csontos, kemény kezével, de még alaposan meg is rázta a karomat, úgy mondta: akkor hát „zescájn... verstajst di?... zescájn!...” Láttam, haragszik, s amellet igen fontos is neki a dolog, úgy néztem, s miután sebtében még előbb a fiúkkal is megbeszéltük, némi derűvel, de beleegyeztem: legyenek hát tizenhat éves. Ne legyenek továbbá – bármit is mondjanak és egészen függetlenül a való igazságtól – közöttünk testvérek, és főként – nagy ámulatomra – ikrek; legkiváltképp azonban: „jeder arbeiten, nist ká mide, nist ká krenk” – ennyit tudtam még meg tőlük, éspedig az alatt a két, tán nem is egész kerek perc alatt, amíg a tolongásban a helyemről a kocsiajtóig értem, s ott nagyot ugrottam végre, ki a napfénybe, a szabad levegőre.

Mindenekelőtt is egy lapálynak látszó, roppant területet vettem észre. Mindjárt el is vakultam kissé ettől a hirtelen tágasságtól, az égnek meg ennek a síkságnak az egyformán fehér, szememet fájdtó ragyogásától. De nem is volt igen időm szemlélődni: körülöttem nyüzsgés, zsibongás, szavak, események foszlányai, rendezkedés. A nőknek – hallottam – kis időre el kell most köszönniök, hisz végtére is nem fürödhetünk velük egyazon fedél alatt; az idősekre, gyöngélkedőkre, kicsinyekkel levő anyákra, továbbá az út fáradalmától kimerültekre viszont távolabb autók várakoznak. Mindezt újabb rabok adták megint értésünkre. Észrevettem azonban, hogy idekint most már, zöld sapkában, zöld gallérral, a karjuk beszédes, irányt mutató mozdulataival, német katonák tartják mögöttük rajta mindenben a szemük: egy kicsit meg is könnyebbültem a láttukra, mivel takarosán, jól ápoltan, ebben az egész zűrzavarban egyedül szilárdan és nyugalmat sugárzóan hatottak. Sok közülünk való felnőttnak is hallottam mindjárt, s egyet is értettem az intelmével: iparkodjunk a kezükre járni, kérdéseket, búcsúzkodást rövidre fogni, értelemmel, s ne ily gyülevész példával mutatkozzunk be a németeknek. A továbbiakról azután nehéz volna beszámolnom: valami kásásan fortyogó, örvénylő áradat vitt, sodort, ragadott magával. Mögöttem váltig egy női hang rikoltozott bizonyos „kistáskáról”, melyről tudatta valakivel, hogy őnála maradt. Elöttem meg zilált külsejű öregasszony lábatlankodott, s alacsony fiatalember magyarázatát hallottam: – Fogadjon szót, mama, hisz hamarosan úgyis találkozunk. Nicht war, Herr Offizier – fordult oda bizalmas, némiképp valahogy felnőttek módján összetartó mosollyal egy épp ott intézkedő német katonához – wir werden uns bald wieder... – S máris éktelen visongásra, maszatos, de göndör fürtű s kirakati bábu módjára öltöztetett kisfiúra lettem figyelmes, amint egy szőke nő, szemlátomást a mamája kezéből iparkodott furcsa rángások és vonaglások közepett szabadulni. – Én apukával akarok menni! Én apukával akarok menni! – sikította, bömbölte, üvöltötte, fehér cipős lábával nevetségesen dobogva, toporzékolva a fehér kavicsokon, a fehér porban. Közben a fiúkkal is igyekeztem tartani a lépést, követni „Rozi” fel-felhangzó hívásait, jeladását – mialatt virágdíszes, ujjatlan nyári ruhában természetes asszonyosság csörtetett mindenkin, rajtam is keresztül, abba az irányba, amerre az autókat mutatták. Aztán apró, fekete kalapos, fekete nyakkendős öregúr forgolódott, sodródott, taszigálódott egy ideig előttem, fürkésző arccal kutatva körbe, s el-elkiáltva magát: – Ilonka! Ilonkám! – Majd meg magas, csontos arcú férfi és hosszú hajú, fekete nő tapadt arcával, szájával, egész testével össze, s okozott futó bosszúságot mindenkinek, míg végül a nőt – vagy még leányt inkább – az áradat szakadatlan ostroma valahára mégiscsak leválasztotta, elvitte és magába nyelte, bár távolodóban is láttam még egyszer-egyszer erőlködve kiemelkedni és széles mozdulattal búcsút inteni onnan.

Mindezek a képek, hangok, események meg is zavartak, el is szédítettek kissé ebben a végezetül már egyetlen furcsa, színes, mondhatnám, bolondos benyomássá összekeveredő forgatagban; más, meglehet, fontosabb dolgokat ezért is voltam csak kevésbé képes figyelemmel kísérni. Így például nehezen tudnám megmondani: a magunk, a katonák, a rabok, vagy mindannyiunk közös erőfeszítésének volt-e inkább az eredménye, hogy végül mégis egy hosszú oszlop alakult ki, most már csupa férfiakból, csupa szabályosan elrendezett, ötös sorokból körülöttem, amely lassan, de végre egyenletesen mozgott velem, lépésről lépésre, előre. Ott elöl – erősítették meg ismét – fürdő, előbb azonban – értesültem – még orvosi szemle is várakozik mindnyájunkra. Említették, de magamnak sem volt nehéz, természetesen, megértenem: afféle sorozásról, alkalmassági vizsgálatról van szó, a munka szempontjából, nyilvánvaló módon.

Addig is, kifújhattam magam kissé. Mellettem, előttem, mögöttem a fiúkkal is oda-odaszóltunk, intettünk egymásnak: megvagyunk. Meleg volt. Magam körül is szétnézhettem, tájékozódhattam egy kevéssé, hol is vagyunk tulajdonképpen. Az állomás takaros volt. Talpunk alatt az ily helyeken megszokott kőzúzalék, arrább gypsáv, benne sárga virágok, egy végtelenbe vesző, hibátlanul fehér aszfaltút. Azt is észrevettem, hogy ezt az utat a mögötte kezdődő egész, beláthatatlan területtől egyforma hajlatú oszlopsor, közte meg fémesen villogó tüskés dróthuzalok választják el. Könnyű volt kitalálnom: így hát arrafelé lakhatnak nyilván a fegyencek. Most először kezdtek – talán, mert most először jutott időm is rá – jobban is érdekelni, s kíváncsi lettem volna a vétkükre.

A méretek, ennek a síkságnak az egész kiterjedése is megint meglepett, ahogyan körülnéztem. Már azonban – a sok ember közt meg ebben a kápráztató fényben is – igazán pontos képet nemigen nyerhettem róla: alig tudtam csak megkülönböztetni a távolban földhöz lapuló épületfélét, itt-ott pár vadászfalra emelvényt, szegletet, tornyot, kéményt. A körülöttem levők: fiúk, felnőttek odafenn is mutattak valamit – hosszúkás, mozdulatlan, kemény csillogású testet, a felhőtlen, de mégis inkább fakó színű ég fehér gőzeibe fúródottan. Zeppelin volt, tényleg. A magyarázatok a környékemen általában a léghárításban egyeztek meg: akkor jutott ismét eszembe valóban, még a hajnali szirénaszó. Azért a német katonákon itt körülöttünk nyomát se láthattam zavarnak vagy ijedelemnek. Emlékeztem a hazai riadalmakra ilyenkor, s ez a megvető nyugalom, ez a sérthetlenség is tette itt egyszerre pontosabban is érthetővé előttem azt a fajta tiszteletet, amivel odahaza általában a németekről beszéltek. Két villám formájú vonás is csak most tűnt szemembe a gallérjukról. Így is állapíthattam meg, hogy eszerint hát az SS-ek hírneves alakulatához tartozhatnak, amelyről otthon is sokat hallottam már. Kijelenthetem, cseppet sem találtam őket veszedelmeseknek: kényelmesen föl s alá jártak, cirkáltak az oszlopok egész hosszában, kérdésekre válaszoltak, bólogattak, némelyőnket szívélyesen háton vagy vállon is veregettek.

Még valamit megfigyeltem, így, a várakozásnak ezekben a dologtalan perceiben. Odahaza is sokszor láttam már német katonákat, igen természetesen. De olyankor mindig sietősen, mindig zárkózott, elfoglalt arccal, mindig kifogástalan öltözkében. Mármost itt másképp, hanyagabbul, némileg – ez volt a megfigyelésem – otthonosabban mozogtak valahogyan. Még apróbb eltéréseket is észrevehettem, puhább vagy merevebb, csillogóbb vagy csak afféle, mintegy munkához való sapkákat, csizmákat, egyenruhákat. Az oldalán mindnek fegyver, s utóvégre katonáknál ez természetes dolog is, persze. De sokuk kezében láttam még ezenfölül botot is, amolyan kampós, rendes sétatálcát, s ez meglepett kissé, hisz végtére mind hibátlan járású, láthatóan java erőben levő férfiak voltak. Hanem aztán jobban, közelebről is szemügyre vehettem ezt a tárgyat. Arra lettem ugyanis figyelmes, hogy egyikük, előttem s nékem félig háttal, egyszerre vízszintesen a csípője mögé vitte, s ott a két végénél fogva, unottnak tetsző mozdulattal hajlítgatni kezdte. A sorral együtt mind közelebb értem hozzá. S akkor láttam csak, hogy nem fából van, hanem bőrből, s nem bot, hanem korbács. Furcsa érzés volt egy csöppet – de hát nem láttam példáját, hogy hozzá is folyamodtak volna, meg aztán elvégre sok a fegyenc is körülöttünk, beláttam.

Közben hallottam, de alig ügyeltem azokra a fölhívásokra, mikor egy ízben – emlékszem – géplakatosi munkakörben kérték, hogy lépjenek ki a hozzáértők, máskor ikertestvéreket, testi hibásokat, sőt, némi derűtség közepett, esetlegesen köztünk található törpéket, majd meg gyermekeket kerestek, mivel – amint hírlett – ezekre megkülönböztetett bánásmód, munka helyett tanulás, mindenféle kedvezések várnak. Pár felnőtt bennünket is buzdított a sorban: ne szalasszuk el az alkalmat. De hát eszemben volt még a vonatbeli rabok értelme, no meg egyébként is dolgozni, s nem gyermekmód élni volt is inkább, természetesen, kedvem.

De mindez alatt jó darabot haladtunk már előre. Észrevettem, a katonák meg a rabok egyszerre igen megsokasodtak körülöttünk. Az ötös sorunk egy ponton libasorrá formálódott át. Ugyanakkor felszólítottak, vessünk le magunkról kabátot, inget, hogy mezítelen felsőtesttel járulhassunk majd az orvos elé. Az iram is, éreztem, fokozódik. Egyszersmind két külön csoportosulást is megpillantottam, ott elől. Egy nagyobb, igen vegyes társaság a jobb, egy másik meg, kisebb s valahogyan tetszetősebb, ahol emellett néhány közülünk való fiút is ott láttam már, a bal kezem felől gyülekezett. Ezek az utóbbiak látszottak mindjárt – az én szememben legalábbis – az alkalmasoknak. Közben, mégpedig mind szaporábban, egyenesen arrafelé tartottam, amerről a sok mozgó, jövő-menő alak zűrzavarában most már egy szilárd pont, egy kifogástalan egyenruha is ide rémlett, a német tiszték magasba törő, ívelt tányérsapkájával; aztán már csak azon lepődtem meg, hogy mennyire gyorsan kerültem sorra.

Maga a vizsgálat különben mindössze csak amúgy két-három másodpercet vehetett (körülbelül) igénybe. Épp előttem még Moskovics következett – őneki azonban az orvos azon nyomban a másik irányba mutatott, egyik ujját is kinyújtva, utat. Még hallottam, amint próbálta volna magyarázni: – Arbeiten... Sechzehn... – de valahonnan egy kéz nyúlt érte, s máris én léptem a helyébe oda. Engem már, láttam, alaposabban megnézett az orvos, mérlegelő, komoly és figyelmes pillantással. Én is kihúztam magam, hogy megmutassam néki a mellkasomat, s még – emlékszem – el is mosolyodtam kissé, így, Moskovics után. Az orvoshoz is mindjárt bizalmat éreztem, mivel igen jó megjelenése s rokonszenves, hosszas, borotvált arca volt, inkább keskeny ajkakkal, kék vagy szürke, mindenestre világos, jóságos tekintetű szemmel. Jól megnézhettem, mialatt ő meg a kesztyűs kezét kétoldalt az arcomhoz támasztva, hüvelykjével a szemem alatti bőrt húzta kétoldalt kissé lejjebb – orvosok amolyan, még hazulról ismerős mozdulatával. Ugyanakkor halk, mégis igen világos, művelt embert eláruló hangon azt is megkérdezte: – Wie viel Jahre alt bist du? – de szinte csak amúgy egész mellékesen. Mondtam neki: – Sechzehn. – Könnyedén bólintott, de valahogy mintegy csak a megfelelő válasznak inkább, semmint az igazságnak – akkor legalább ez volt hirtelenjében a benyomásom. Egy másik megfigyelésem, inkább csak futó észlelésem is lehet, téves volt tán, de mintha elégedettnek, némiképp már-már megkönnyebbültnek látszott volna valahogyan; úgy éreztem, tetszhettem néki. Akkor aztán, egy kezével még az arcomnál tolva, a másikkal meg az irányt is mutatva, az út túloldalára, az alkalmasokhoz küldött oda. A fiúk már diadalmasan, az örömtől nevetve vártak. S ezeknek a ragyogó arcoknak a láttára értettem is meg talán azt a különbséget, amely a mi csoportunkat az átellenbeniektől valójában elválasztja: a siker volt, ha helyesen éreztem.

Akkor hát felhúztam az ingemet, még pár szót váltottam a fiúkkal, megint várakoztam. Innen most már az út másik felén folyó egész munkát is új szemszögből láttam. Az emberek áradata szakadatlan folyamban hömpölygött, szorult szűkebb mederbe, gyorsult föl, majd ágazott az orvos előtt ketté. A fiúk is egymás után érkeztek meg, s most már én is részt vettem a fogadásukban, természetesen. Távolabb egy másik oszlopot: a nőket is megpillantottam. Köröttük is ott voltak a katonák, rabok, előttük is ott egy orvos, s ott is pontosan ugyanúgy történt minden, kivéve, hogy őnékik nem kellett levetniük a felső ruhájukat, s ez érthető dolog is volt, ha meggondoltam, persze. Minden mozgott, minden működött, mindenki a helyén, s végezte a magáét, pontosan, derűsen, olajozottan. Sok arcon láttam mosolyt, szerényebbet vagy magabiztosabbat, nem kételkedőt vagy az eredményt már előre sejtőt – alapjában azért mégiscsak egyformát, ugyanolyan körülbelül, amilyet az imént a magamén is ott éreztem. Ugyanezzel a mosollyal fordult valami kérdéssel oda egy katonához, fehér esőkabátját összefogva a mellén, egy barna, innen igen szépnek tetsző, kerek fülbevalós nő, s ugyanígy mosolyogva lépett idebb éppen az orvos elé egy jó arcú, fekete férfi: alkalmas volt. Az orvos munkáján is hamar kiigazodtam. Öregember érkezett – világos: másik oldal. Fiatalabb – ide, hozzánk. Egy másik, hasas, mindamellett keményen kihúzva magát: mindhiába – de nem, az orvos mégis erre küldte, s nem voltam egész elégedett, mivel magam részéről inkább éltesnek találtam kissé. Azt is meg kellett állapítanom, hogy a férfiak nagy többsége mind rendkívül borostás, nem épp igen jó benyomást keltő. Így, az orvos szemével voltam kénytelen meglátni azt is, hogy mennyi köztük az öreg vagy egyéb okból hasznavehetetlen ember. Egyik túl sovány, másik túl kövér, egyet meg, szemének rángatózása, szájának, orrának szimatoló nyúlra emlékeztető szüntelen fintorgása alapján afféle idegbajosnak ítéltam – bár különben ez is kötelességét ismerőn, teli készséggel mosolygott, mialatt igyekvő, furcsán kacsázó léptekkel sietett oda, az alkalmatlanok közé. Megint egy – kabátja, inge már a kezén, nadrágtartója a combjára eresztve, s jól látszott a karján-mellén laza, itt-ott már fityegni kezdő bőre. De az orvos elé érve – rögtön az alkalmatlanok közt mutatott néki természetesen helyet – ezen a szakálltól dudvás arcon egy bizonyos kifejezés, ennek a kiszikkadt, fölrepedezett szájnak egyfajta, bár ugyanaz s mégis ismerősebb mosolya megmozdította némiképp az emlékezetemet: mintha valami mondandója lett volna még az orvos számára, úgy néztem. Csakhogy az most már nem őrá, hanem a következőre figyelt, s akkor egy kéz, vélhetően, amely előbb Moskovicsot, most őt rántotta el az útból. Egy mozdulatot tett, visszafordult; arcán meghökkent és méltatlankodó kifejezéssel: úgy van, a „Szakértő” volt, nem tévedtem.

Aztán még egy-két percet várakoztunk. Az orvos előtt még igen sokan, itt a mi társaságunkban, fiúkkal, emberekkel, úgy negyvenen lehettünk körülbelül, a becslésem szerint, amikor szóltak: fürödni indulunk. Egy katona lépett hozzánk, hamarjában nem is láttam, honnan, alacsony, inkább már

idősecske, békés külsejű ember, nagy puskával – amolyan közkatonának néztem. – Los, ge' ma' vone! – szólított meg, vagy valahogy hasonlóan, nem épp nyelvtankönyvek szabályzata szerint, mint megállapítottam. Bárhogy is, az én fülemnek kellemesen csengett, minthogy a fiúkkal már kicsikét türelmetlenek voltunk, igazat szólva nem oly igen a szappan, mint legelsősorban is inkább a víz miatt, persze. Az út egy drótfonatú kapun keresztül vezetett beljebb, a kerítés mögötti területre valahová, ahol, úgy látszik, a fürdő is lehet: laza csoportokban, nem sietve, beszélgetve, nézelődve vágtunk neki, mögöttünk, szótlanként, a katona poroszkált egykedvűen. Lábunk alatt megint egy széles, kifogástalan fehér műút, előttünk az egész, némileg fárasztó távlatú síkság, a forróságtól már mindenütt csak úgy rezgő és hullámzó levegőben. Még aggályoskodtam is: nem lesz-e túl messze, de hát, mint utóbb kiviláglott, a fürdőépület az állomástól mindössze csak amúgy tíz perc járásnyira esett. Amit ezen a rövid úton a környékből láttam, egészében az is elnyerte a tetszésemet. Kiváltképp egy futballpálya örvendeztetett igen meg, mindjárt az úttól jobb kéz irányába eső nagy tisztáson. Zöld gyepek, a játékhöz szükséges fehér kapuk, fehérrel kirajzolt vonalak – minden ott volt, hívogatóan, frissen, jó karban, a legnagyobb rendben. Emlegettük is mindjárt a fiúkkal: no, munka után itt fogunk majd futballozni. Még nagyobb öröme adott okot, amit pár lépés után az út bal szegélyén pillantottunk meg: vízcsap volt, semmi kétség, affajta útmenti nyomóskút. Próbált volna mellette egy piros betűn tábla óvni: „Kein Trinkwasser” – hanem hát e percben ez egyőnket se igen tarthatott vissza, persze. A katona egész türelmes volt, s elmondhatom, rég esett már víz ennyire jól, még ha utóbb valami vegyszer sajátságos, szúros és émelyítő ízét hagyta is a számban. Tovább menet házakat is láttunk, ugyanazokat, amelyeket már az állomásról is észrevettem. Valóban, így közlelő is furaforma építmények voltak, hosszúak, laposak, meghatározhatatlan színűek, tetejükön egész hosszukban kitüremkedő valamilyen szellőző vagy világító berendezéssel. Mindegyiket kerti utacska vette körül, vörös kavicsokból, a műútból meg mindeniket ápolt pázsitdarab választotta el, köztük, derült álméltóságomra, kis veteményeseket, káposztást láttam, az ágyásokban meg mindenféle színű virágok tenyésztek. Minden igen tiszta, takaros és szép volt – csakugyan: látnom kellett, igazunk volt a téglagyárban. Csak egy valami hiányzott némileg, rá is jöttem: az, hogy mozgásnak, életnek nem látom környékünkön a nyomát. De hát gondoltam, ez természetes lehet, hisz a lakosok számára végtére is munka ideje van.

A fürdőben is (balra kanyarodva, s újabb drótkerítés, megint újabb drótkapu után, egy udvaron találtuk meg), láthattam, már fölkészülten fogadtak, mindent készséggel, jó előre elmagyaráztak. Először is egy köves padlatú, előtérforma helyiségbe jutottunk. Idebenn máris igen sokan voltak, akikben a mi vonatunkból valókra ismerhettem rá. Ebből is értettem meg, hogy a munka vélhetőleg itt is lankadatlanul halad, az állomásról folyamatos csoportokban hozhatják, úgy látszik, fürödni az embereket. Itt is megint egy rab volt a segítségünkre, egy – azt kellett találnom – rendkívül választékos fegyenc. Rabok csíkos öltönyét hordta ugyan ez is, csak hogy vállban kitömve, derékban elkeskenyítve, bátran mondhatom: legjobb, szinte már föltűnő divat szerint is szabva és vasalva, s emellett jól fésült, feketén csillogó, rendes haja, mint akár minékünk, szabad embereknek. Állva fogadott, a terem szemközti végében, egy katona jobbán, aki viszont kisebb asztalka mögött foglalt helyet. Ő maga is apró volt, kedélyes külsejű és igen kövér, már a nyakánál elkezdődő hassal, körös-körül egészen a gallérjára fodrozódó állal, ráncos, sárga, szőrtelen arcában mulatságos, mindössze résnyi szemmel: némileg affajta törpékre emlékeztetett kissé, akiket az állomáson miköztünk kerestek. Azért a fején tekintélyes sapka, az asztalon meg újdonszerű fényű irattáska, mellette fehér bőrből fonott, amúgy el kellett ismernem, igen szép művű korbács, szemlátomást a személyes tulajdona. Mindezt kényelmesen megfigyelhettem a sok váll meg fej hézagain keresztül, mialatt mi, újonnan érkezettek is iparkodtunk befészkelődni, elrendeződni valahogyan a máris tömött helyiségben. Ugyanez idő alatt a rab ki-, majd sietve ismét visszasurrant egy szemközti ajtón, hogy utána a katonával közöljön valamit, nagy bizalmasan majdhogynem egész a füléhez hajolva. A katona elégedettnek látszott, s a vékony, metsző és szuszogó, inkább gyerekre vagy tán nőre valló hangja is nyomban hallhatóvá vált, amint pár mondatot válaszolt neki. Akkor aztán, miután kiegyenesedett, s egyik kezét is a magasba tartotta, a rab most egyszerre tőlünk kért „csendet és figyelmet” – s most először éltem némileg magam is át azt a gyakorta idézett tapasztalatot, hogy mit is jelent az otthonias ízű magyar szó váratlan öröme az idegenben: ilyenképpen honfitárssal álltam tehát szemben. Mindjárt meg is szántam kissé, hisz látnom kellett, még egészen fiatal, értelmes, fegyenc volta ellenére is azt voltam kénytelen találni: megnyerő arcú férfi, és nagy kedvem lett volna megtudni tőle, ugyan honnan, miként s mifajta vétség miatt

kerülhetett rabságba vajon; de hát egyelőre annyit adott csak értésünkre, hogy a tennivalónkat szándékszik ismertetni, tudatni a „Herr Oberscharführer” hozzánk való kíváncsiságát. Ha mi is azon leszünk, amint ezt egyébiránt el is várják tőlünk – tette hozzá –, akkor minden „gyorsan és simán” fog lebonyolódni, ami, bár őszintén főként a mi érdekünk, de biztosított, hogy egyben a „Herr Ober” óhaja is – ahogy most már, kissé félretéve a hivatalos formát, rövidebben s érzésem szerint valahogyan meghittebben is nevezte.

Aztán pár egyszerű, ily helyzetben nyilvánvaló dologról értesültünk tőle, mialatt a katona is élénk bólogatással hagyta helyben, igazolta számunkra mintegy – végtére is egy rab – szavainak a hitelét, barátságos arcával, vidám szemével egyre hol ő, hol meg mifelénk fordulva. Megtudhattuk például, hogy a következő helyiségben, azaz a „vetkőzőben” kell majd levetkőződnünk, s minden ruhánkat az ott lelhető fogasokra rendben felaggatnunk. A fogasokon számokat is találunk majd. Mialatt mi fürdünk, a ruhánkat is fertőtleníti. Mármint nem is szükséges talán külön elmagyaráznia – vélte, s szerintem is igaza volt –, miért oly fontos, hogy a fogasa számát mindenki jól vesse az emlékezetébe. Annak az indítványának sem volt nehéz belátnom a hasznát, hogy a cipőnket is „ajánlatos” a párjával összekötöznünk, „minden esetleges keveredés elkerülése végett”, mint hozzátette. Azután fodrászok vesznek majd, ígérete szerint, gondoskodásukba, s végül maga a fürdés következhet.

Előbb azonban – így folytatta – lépjenek elő azok, akiknél még pénz, arany, ékkő vagy bármi egyéb érték volna, és helyezték azt önként a „Herr Obernál letétbe”, minthogy ez az utolsó alkalmuk, amikor a holmiktól „még büntetlenül szabadulhatnak”. Amint ugyanis elmagyarázta, a kereskedelem, mindennemű adás-vétel, következésképp tehát értéktárgyak birtoklása és bevitele is a „legszigorúbban tilos a lágerba” – ezt a számomra új, de a német fogalomból mindjárt jól érthető kifejezést használta. Fürdés után minden személyt „megrontgeneznek”, mégpedig egy „külön e célra való készüléken” – így tudtuk meg tőle, s a katona is kifejező bólogatással, feltűnő jókedvvel, félreérthetetlen helyesléssel adott külön nyomatékot a „rontgen” szónak, amit nyilvánvalóan ő is megérthetett. Eszembe is jutott: akkor hát mégiscsak pontos lehetett, úgy látszik, a csendőr értesülése. Maga részéről a rab ehhez még annyit fűzhet, mondta, hozzá, hogy a csempészés kísérlete, amivel a vétkes egyébként „a legsúlyosabb büntetést”, mi valamennyien pedig a német hatóság előtti becsületünket kockáztatnánk, az ő nézete szerint ilyenképpen „céltalan és értelmetlen”. Semmi kétség, habár a kérdés engem nemigen érintett, úgy találtam, igaza lehet. Egy kevéske csönd következett, érzésem szerint a vége felé már-már némiképp kényelmetlenné váló csönd. Aztán elől mozgolódás: valaki helyet kért, s egy ember vált ki, tett valamit az asztal lapjára, majd tért sietve újból vissza. A katona valamit mondott neki: dicsőítően hangzott. A tárgyat – apróka holmi, az én helyemről nemigen láthattam – mindjárt az asztal fiókjába süllyesztette, miután előzőleg meg is nézte, futó pillantással fölbecsülte mintegy. Ugy néztem, meg volt elégedve. Akkor megint szünet, de az előbbinél rövidebb, majd megint mozgolódás, és megint egy másik ember – s azután már szünet nélkül, egyre bátrabban és mind szaporábban lépek elő, járultak egymás nyomában az asztalhoz, s helyeztek egy-egy fénylő, koppanó, pendülő vagy zizzenő tárgyat oda, a korbács meg az irattáska közti kis szabad helyre az emberek. Mindez – eltekintve a léptek, a tárgyak nesztől, no meg a katona olykori vékony, kurta, mindannyiszor jókedvűen s bátorítóan hangzó megnyilatkozásától – a legteljesebb némaságban ment végbe. Azt is észrevettem, hogy a katona minden egyes tárggyal pontosan ugyanazt az eljárásmódot alkalmazza. Így, ha egyszerre akár két darabot tett is valaki elébe, ő akkor is külön megsejmelte – némelykor elismerő bólintás kíséretében is – először az egyiket, külön kihúzta kedvéért a fiókot, külön elhelyezte benne; majd a fiókot, többnyire a hasával, ismét visszazárta, hogy azután a következő darabra térjen át, és ismételve meg azzal is pontosan ugyanezt. Egész elámultam, mi minden került még így elő, végtére is a csendőrök után. De ez a sietősség, az embereknek ez a hirtelen fölbuzdulása is meglepett kissé, miután ez ideig már elvállaltak minden ügy-bajt, minden gondot, ami már a tárgyak birtokával jár. Ezért is láthattam tán az asztaltól visszatérőben ugyanazt a, kicsit restelkedő, kicsit ünnepélyes, de egészében bizonyosképp valahogyan megkönnyebbült kifejezést majd valamennyi arcon. No meg végeredményben itt új élet kapujában is állunk, s beláttam, ez egészen más helyzet elvégre is, mint a csendőrségen, természetesen. Mindez, az egész esemény, úgy három-négy percet vehetett körülbelül igénybe, ha pontos akarnék lenni.

A továbbiakról aztán már nem sokat mondhatok: lényegében minden a rab útmutatása szerint történt. Kinyílt a szemközti ajtó, s egy helyiségbe jutottunk, amely hosszú padokkal, fölöttük meg fogasokkal volt csakugyan végig berendezve. A számot is nyomban megtaláltam, s magamban többször

el is ismételttem, nehogy valamiképp elfeledjem. A cipőmet is összekötöztem, úgy, amint a rab tanácsolta. Nagy, alacsony mennyezetű, lámpákkal igen fényesen kivilágított terem következett: köröskörül a falak mentén már nagyban jártak a borotvák, berregtek a villanyra működő hajnyíró gépek, serénykedtek a borbélyok – mind csupa fegyenc. Én az egyikhez kerültem, a jobb oldalon. Foglaljak – mondhatta vélhetően, mert a nyelvét nem értettem – az előtte levő zsámolyon helyet. Már a nyakamhoz is nyomta a gépet, már le is nyírta a hajamat – de mind egy szálig, egészen kopaszra. Aztán borotvát vett kézbe: álljak fel, tartsam föl a karom – mutatta –, s utána ott kaparászott valamit a hónom alatt a beretvéval. Majd meg ő ült le elibém a zsámolyra. Se szó, se beszéd, megragadott annál a szervemnél, amely a legérzékenyebb, majd a borotvájával onnan is lekaparta az egész koronát, minden szál szőrt, az egész csöpp férfias büszkeségemet, ami pedig nem is oly rég, hogy sarjadzott. Meglehet, oktalanság, de ezt a veszteséget még valahogy a hajamnál is jobban fájlaltam. Meglepődött s egy kissé bosszús is voltam – de hát beláttam, nevetséges dolog volna fönnakadnom ily csekélységen, alapján véve. De meg különben is láttam, mindenki más, a fiúk is hasonlóképp jártak, és mondogattuk is rögtön a „Selyemfiúnak”: no, mi lesz most a leányokkal?

De szóltak, tovább: a fürdő következett. Az ajtóban kis, barna szappandarabot nyomott előttem épp „Rozi” kezébe egy rab, s mondta is, mutatta is: három személy részére. A fürdőben talpunk alatt síkos farácsot, fejünk felett csőhálózatot s rajta rengeteg zuhanyt találtunk. Már sok volt idebent a mezítelen, bizony nem épp igen kellemes illatú ember. Érdekesnek találtam még, hogy a víz magától, egészen váratlanul eredt meg, miután előzőleg mindenki, magam is hasztalan keresgéltem valahol csapot. A víz nem volt igen bő sugarú, de a hőmérsékletét üdítően hűsnek, ebben a nagy melegben épp kedvemre valónak találtam. Mindenekelőtt is jó nagyot ittam, s megint ugyanazzal az ízzel találkoztam, mint előbb, a kútnál: aztán élveztem csak kissé a bőrömön is a vizet. Köröttem is mindenfelé vidám neszek, tocskolás, prüszkölés, fújtatás: derűs, gondtalan perc volt. A fiúkkal sokat bosszantottuk egymást, a kopasz fejünk miatt. A szappanról kiderült: sajna bizony nem nagyon habzik, viszont sok benne a karcolást okozó, éles szemcse. Azért egy kövérkés ember itt, a közelemben – hátán, mellén feketén kunkorodó szőrökkel, amiket, úgy látszik, meghagytak rajta –, mégis hosszan dörzsölgette magát vele, ünnepélyes, mondhatnám, valamiképp szertartásos mozdulatokkal. Valami – a haján kívül, természetesen – az én szememben, ha megnéztem, még hiányzott róla. Akkor vettem csak észre, hogy az állán meg a szája körül valóban fehérebb, mint máshol, s friss, piros bevágásokkal is teli van a bőre. A téglagyári rabbi volt az, ráismertem: így hát ő is eljött. Szakáll nélkül már kevésbé szokatlannak: egyszerű, kissé nagy orrú, alapján hétköznapias külsejű embernek láttam. Nagy javában még épp a lábát szappanozta, amikor ugyanazzal a váratlansággal, amivel megeredt – most meg egyszerre elapadt a víz: akkor meglepetten föl, majd mindjárt ismét le, maga elé nézett, de valahogy megadóan, mint aki tudomásul veszi, megérti s egyben meghajol mintegy a felső intézkedés akarata előtt.

De magam sem tehettem egyebet: már vittek, már nyomtak, már szorítottak is kifelé. Rosszul világított helyiségbe kerültünk, ahol egy rab minden kézbe, az enyémbé is, zsebkendőt – nem, kiderült, törülközőt adott, intve: használat után visszakéri. Egy másik meg fejemre, hónom aljára s arra a bizonyos érzékeny pontomra kent ugyanakkor lapos ecsetfélével valami gyanús színű, viszkető érzést keltő s az orrfacsaró illata után fertőtlenítő szerre valló folyadékot, de egész váratlan, rendkívül gyors és ügyes mozdulattal. Majd folyosó következett, jobb oldalon két kivilágított ablakkal, s utoljára egy harmadik, ajtótlán helyiséggel: mindegyikben egy-egy rab állt, és ruhaneműt osztogatott. Kaptam – ugyanúgy, mint mindenki – egy valaha bizonyára kék alapon fehér csíkozású inget, nagyapám korabeli, gomb- és gallértalan nyakkal, úgyszintén legföljebb csak vénségekhez illő lábravalót, a bokánál hasítással és két valódi gatyamadzaggal, egy viseltesnek látszó öltönyt, de a fegyenceké pontos mását, vászonból s kékfehér csíkokkal – szabályos rabruhát, bárhogyan is néztem; majd a nyitott helyiségben már magam választhattam ki egy halom fura: fatalpú, vászonbetétes, s nem fűzővel, hanem oldalt három gombbal fölszerelt cipő közül, ami hirtelenjében körülbelül a lábamra illett. S ne feledjek még két szürke szövetdarabot, úgy véltem, zsebkendő céljából nyilván, no meg egy elmaradhatatlan kelléket még végül: a puha, kerek, ütött-kopott s keresztcsíkú fegyencsapkát. Haboztam egy kissé – de hát a mindenfelől sürgető hangok, körülöttem a kapkodó, lázas öltözködés közepette én se várakozhattam, ha csak nem akartam mások mögött elmaradni, persze. A nadrágot – mivel bő volt, s hiányzott hozzá az öv vagy valami tartó – csomóra voltam kénytelen, amúgy kutyafuttában, kötni, a cipőről meg az az előre nem látott tulajdonság derült ki, hogy nem hajlik a talpa. Mindeközben, hogy a kezem szabad

legyen, a sapkát is a fejemre illesztettem. A fiúk is mind elkészültek már: csak néztük egymást, nem tudva, ne vessünk-e vagy csodálkozzunk inkább. De egyikre sem volt idő: már kint is voltunk, újra a szabadban. Nem tudom, ki intézkedett, azt se, hogy mi történt – arra emlékszem csak, hogy valamilyen nyomás nehezedett rám, valamilyen lendület vitt, taszított, az új cipőmben még botladozva kissé, porfelleg s mögülem olyféleképp hangzó fura puffanások közt, mintha valakinek netán a hátát csapkodták volna, egyre előre, újabb udvarok, újabb drótkapuk, drótsövények, kerítések kitaruló, bezáruló, szemem előtt végül már egymásba mosódó és zavarosan összekeveredő szövevénye felé.

5

Nincs is új rab tán, úgy vélem, aki ezen a helyzeten eleinte még ne csodálkozna kissé: így azon az udvaron, ahová a fürdőből végezetül is megérkeztünk, a fiúkkal először még soká nézegettük, csodáltuk meg forgattuk egymást. De egy fiatalnak látszó emberre is figyelmessé váltam itt, a közelben, aki hosszasan, elmélyült figyelemmel s egyben valahogyan tévován is vizsgálta, tapogatta egész ruházatát végig, mint hogyha csak anyagának minőségéről, mintegy a valóságáról kívánt volna meggyőződni. Utána fölpillantott, mint akinek valami hirtelen megjegyezni valója volna, de mint aki egyszerre maga körül is csupa ily ruhát láthat csak, s ezért aztán mégse mond végül semmit – ez volt legalábbis abban a pillanatban, meglehet persze tévesen, a benyomásom. Még kopaszon s a magas termetére kissé rövid fegyencöltözékében is megismertem benne, a csontos arcáról, a szerelmest, aki úgy egy órája körülbelül – mert ennyi idő telhetett el a megérkezésünkől egész az átváltozásunkig – annyira nehezen adta ki kezéből a fekete hajú leányt. Egy valamit azonban igen megbántam itt. Még otthon egyszer találmra levettem a polcra, emlékszem, egy eldugottabb s ki tudná, mióta olvasatlanul ott porosodó könyvet. Egy rab volt az írója, s azután magam se olvastam végig, mert nem nagyon tudtam a gondolatát követni, aztán meg a szereplőknek rettentő hosszú, legtöbbször három megjegyezhetetlen nevük is volt, s végül mert cseppet sem érdekelt, no meg, igazat szólva, némelyest viszolygottam is a rabok élete: ilyenképp a szükség idejére azután tanulatlan maradtam. Az egészről azt jegyeztem csak meg, hogy a rab, ennek a könyvnek az írója, állítása szerint jobban emlékezett a fogsága első, tehát a tőle már távolabbi, mint a későbbi, vagyis az írás idején már elvégre közelebb eső napjaira. Ezt akkor eléggé kétségesnek, némiképp amolyan tódításnak is tartottam egy kissé. Hanem hát, azt hiszem, mégiscsak az igazat írhatta: az első napra emlékszem ugyanis magam is a legpontosabban, csakugyan, ha meggondolom, pontosabban, mint a rákövetkezőkre.

Legelőször még csak amúgy, mondhatnám, vendégként éreztem magam a rabságban, igen magyarázhatóan s alapjaiban mindnyájunk, végső soron az emberi természet csalóka szokása szerint, azt hiszem. Az udvar, ez a napverte térség itt egy kevésbé kopárnak látszott, futballpálya, veteményes, pázsit vagy virágok nyomát se találtam. Mindössze egy dísztelen, külsőre nagy pajtára emlékeztető faépítmény állt itt: szemlátomást az otthonunk. Bemennünk – értesültem – majd csak az éji nyugovóra térés idején lehetséges. Előtte, mögötte hasonló pajták hosszú sora, egész a végtelenségig, s bal kéz felől is még egy pont ugyanilyen sor, elöl, hátul, oldalt szabályos távokkal, közökkel. Azon túl a széles, káprázatos műút – vagyis hát megint egy ilyen műút, minthogy a fürdőből jövet az utak, terek s egyforma épületek azonossága ezen a roppant, mindenütt lapos területen többé már nemigen volt tisztázható, már legalábbis az én szememben. Ott, ahol ez a sugárút a pajták közti keresztúttal találkozott volna, játékszerű, igen csinos, piros-fehér, törékeny sorompórúd zárta le a járást. Jobbra viszont, a már jól ismert tüskés drótkerítés, mint meglepődve értesültem, villanyárammal telítve, s valóban, akkor ismertem csak föl a betoncövekeken a sok fehér porcelán csavart, akárcsak otthon a villanyvezetékeken meg távirópóznákon. Ütése – biztosítottak – halálos: egyébiránt elegendő csak a tövében húzódó keskeny ösvény laza homokjára is lépnünk, hogy az őrtoronyból (meg is mutatták, s rá is ismertem, amit az állomáson vadászlesnek néztem) egyetlen hang és intő szó nélkül leőjenek – figyelmeztettek mindenfelől, nagy fontoskodva és ügybuzgalommal, a máris jobban értesültek. Csakhamar az önként vállalkozók is megérkeztek, nagy csörömpölés közt, téglavörös edények súlyától roskadozva. Még előzően kelt már ugyanis szárnyra a hír, amit mindjárt széltejében-hosszában beszéltek, emlegettek és terjesztettek is szerte az egész udvaron: – Hamarosan meleg levest kapunk! – Szó se róla, én is idejénvalónak találtam, bár azért ez a sok sugárzó arc, ez a hála, ez a sajátságos, már-már némiképp szinte gyermekesnek látszó öröm, amivel a híret vették, mégis elcsodálkoztatott kissé: ezért

is érezhettem tán úgy, mintha nem is annyira a levesnek, mint inkább valahogy magának a gondoskodásnak szólhatott volna főképp, mintegy a sok első meglepetés után végre – az én érzésem ez volt legalábbis. Azt is igen valószínűnek találtam, hogy az értesülés attól a férfitől, attól a rabtól származhatott, aki ezen a helyen mindjárt az útmutatóknak, hogy ne mondjam: házigazdánknek látszott. Őnéki is, akárcsak a fürdőbeli rabnak, testhez illő ruha, számomra máris valósággal szokatlannak tetsző módon haj, azon vastag, sötétkék posztóból az odahaza „baszk sapka” néven ismert viselet, lábán szép, sárga félcipő, karján meg piros szalag tette nyomban láthatóvá a tekintélyét, s kezdtem is belátni: helyesbítenem kell, úgy látszik, egy eszményt, amire még otthon tanítottak, s ami szerint „nem a ruha teszi az embert”. Úgyszintén volt egy piros háromszög is a mellén – ez is mutatta rögtön mindenkinek, hogy ő nem a vére, mindössze csupán a gondolkodásmódja miatt van itt, mint ahogy nemsokára megtudhattam. Hozzánk, ha cseppet tán kimért és rövid szavú is, de barátságos volt, minden szükségeset szívesen elmagyarázott, s ebben akkor nem is találtam semmi különösebbet, hisz végtére is ő van itt régebben – így gondolkoztam. Magas, inkább sovány, kicsit gyűrött, kicsit elnyűtt, de egészében rokonszenves arcú ember volt. Észrevettem még, hogy gyakran húzódik félre, s távolabbról egyszer-mászor valamilyen furcsálló, értetlen tekintetét, a szája szegletében valamilyen, hogy úgy mondjam, fejcsóváló mosolyát is elkaptam olykor, akárha álmélkodna rajtunk kissé, nem tudom, miért. Később mondták, szlovákiai származású. Páran a mieink közt a nyelvét is beszélték, s gyakran formáltak körülötte kisebb társaságot.

A levest ő maga osztotta ki nekünk, egy hosszú nyelű, furcsa merőkanállal, aminek tölcser formája volt inkább, két másik, amolyan segédforma s úgyszintén nem miközülünk való ember meg vörös zománcfalakat és ütött-kopott evőkanalat adott hozzá – kettőnk számára egyet, minthogy a készlet csekély, amiképp az értésünkre adták: ezért is kell – tették hozzá – az eszközöket nyomban, miután kiürültek, visszaszolgáltatnunk nekik. Egy idő múlva én is sorra kerültem. A levest, a tálal meg a kanalat a „Bördíszművessel” kaptam meg együtt: nemigen örvendtem, mivel sose volt szokásom másokkal egy tányérból s eszközzel enni, de hát a szükség, beláttam, ezt is magával hozhatja olykor. Először ő kóstolta meg, aztán mindjárt nekem adta ide. Az arca kissé furcsa volt. Kérdeztem tőle, milyen, s mondta, próbáljam csak meg. De akkor már láttam, körös-körül a fiúk is részben elhűlten, részben nevetéstől pukkadozva néztek mind egymásra. Akkor hát magam is belékóstoltam: azt kellett találnom, sajnos bizony ehetetlen. Kérdeztem a „Bördíszművest”, mi legyen, s ő azt válaszolta, felőle akár nyugton ki is önthetem. Ugyanakkor a hátam mögül derült hang fölvilágosítása ütötte meg a fületem: – Ez az úgynevezett dörgemüze – magyarázta. Köpcös, már élemedetebb embert pillantottam meg, orra alatt néhai szegletes bajusz fehérebb helye, arca csupa jó szándékú tudomány. Néhány fanyalgó arcú ember állt még körülöttünk, kezükben csajkát, kanalat szorongatva, s nekik mondta el, hogy az előbbi, a jelenlegit megelőző világháborúban is részt vett már, éspedig mint katonatiszt. „Elegendő alkalmam nyílt akkor rá – beszélt el –, hogy alaposan megismerje ezt az eledelt”, mégpedig német katonatársak közt a fronton, „akikkel akkor együtt verekedtünk” – így fogalmazta. Őszerinte ez tulajdonképp nem egyéb, mint „száritott főzelék”. Magyar gyomornak – tette hozzá valahogy megértő, bizonyosképp elnéző mosoly kíséretében – persze szokatlan. Állította azonban, hogy hozzá lehet, sőt, kell is őszerinte szokni, minthogy sok benne „a táperő és a vitamin”, amit, magyarázta el, a száritás módja, a németek ebben való jártassága biztosít. – Különben is – jegyezte meg újabb mosollyal – jó katonánál első törvény: mindent megenni, amit ma adnak, mert nem tudni, hogy holnap is adnak-e – ezeket a szavakat mondta. S aztán csakugyan, ki is kanalazta a maga adagját, nyugodtan, egyenletesen, egy fintor nélkül, mind az utolsó cseppig. Én a magamét azért mégiscsak a barakk faltövéhez lötytyintettem oda, ugyanúgy, ahogy némelyik felnőttől és a fiúktól is láttam. De zavarba jöttem, mivel távolabbról az előjárónk tekintetét vettem észre, s aggódtam, nem bántódhatott-e meg tán; de csak azt a sajátos kifejezést, azt a bizonyos határozatlan mosolyt véltem futólag megint felismerni az arcán. Az edényt aztán visszavitettem, s cserébe vastag karaj kenyeret kaptam, rajta építőjáték hasábjához hasonlító s körülbelül a nagyságának is megfelelő fehér anyag: vaj – nem, margarin, mint mondták. Ezt már elfogyasztottam, habár még ilyen kenyeret se láttam: négyszögletes formájú, s haja-bele, mintha egyformán fekete sárból sütötték volna, benne szalmaszálakkal meg a fog alatt reccsenő-csikorgó szemcsékkel; de hát kenyér volt, s a hosszú úton már megéheztem utóvégre. A margarint, jobb eszköz híján, az ujjammal kentem föl, csak amúgy Robinsonosan, hogy így mondjam, ugyanúgy különben,

ahogy a többiektől is láttam. Aztán víz után néztem volna, de kellemetlen mód az derült ki, nincsen: no, bosszankodtam, még majd megint szomjazhatunk végül, akárcsak a vonatban.

Ekkor kellett, most már utóvégre komolyabban is, fölfigyelnünk a szagra. Nehéz volna meghatároznom: édeskés és valahogyan ragacsos volt, benne még kissé a már ismerős vegyszerrel is, de mindez úgy, hogy az előbbi kenyér már-már féltem, netán a torkomba kéredzkedik tőle vissza. Nem volt nehéz megállapítanunk: egy kémény a bűnös, balra, a műút irányában, de attól jóval messzebb. Gyárkémény volt, mindjárt látszott, s így értesültek az emberek is az előjárónktól, mégpedig bőrgyáré, mint sokan már ezt is rögtön tudták. Csakugyan, eszembe is jutott, ha némely régi vasárnapon apámmal az úpesteri futballmérkőzésre mentünk, a villamos ott is egy bőrgyár mellett vitt el, s azon a szakaszon ott is mindig be kellett fognom az orrom akkor. Máskülönben – járt még híre – ebben a gyárban mi nem fogunk, szerencsére, dolgozni: ha minden jól megy, ha ki nem üt köztünk a tífusz, vérhas vagy egyéb járvány, hamarosan más, megnyugtattak, barátságosabb helyre indulunk tovább. Ezért is nem viselünk még addig a ruhánkon, de főként a bőrünkön is számot, mint például a parancsnokunk, a „blokkparancsnok”, ahogy most már hívták. Erről a számról egyébként sokan a saját szemükkel is meggyőződtek: világoszöld tintával van – így terjedt szét a híre, a csuklójára írva, erre való tű szúrásaival kimoshatatlanul beléje preparálva, rátetoválva, mint mondták. Körülbelül épp ugyanakkor jutott fülemhez a levest hozó önkéntes vállalkozóknak is az elbeszélése. Ők is látták a számokat, ők is a régebbi rabok bőrébe vájva, a konyhán. Főképp az a válasz járt szájáról szájra, kutatták egyre az értelmét és ismételtették körülöttem sűrűn, amit az egyik ilyen rab adott egy miközülünk való ember tudakozódására: mi ez? – Himmlische Telephonnummer –, azazhogy „égi telefonszám”, mondta volna állítólag ez a rab. Láttam, a dolog általában mindenkit igen gondolkodóba ejtett, s bár nem nagyon tudtam kiokoskodni belőle, a szavakat magamnak is, kétségkívül, furcsállnom kellett. Mindenesetre akkor kezdtek sűrögni-forogni a blokkparancsnok meg a két segédje körül, jönni-menni, faggatni, kérdésekkel ostromolni, az értesítéseket meg egymás közt sietősen kicserélni az emberek, így arról például, hogy van-e járvány? – Van – így hangzott a felvilágosítás; hogy mi történik a betegekkel? – Meghalnak –; s a halottakkal? – Elégetik őket – tudtuk meg. Igazság szerint – derült ki lassacskán, s nem pontosan követhettem, mi úton-módon – ez a kémény itt szemközt nem is bőrgyár valójában, hanem „krematórium”, azaz hamvasztókemence kéménye, ahogy a szó értelméről felvilágosítottak. Akkor hát jobban is megnéztem: zömök, szegletes, széles szájú kémény volt, tetejét mintha hirtelen lecsapták volna. Elmondhatom, bizonyos tiszteleten – no meg a szagon kívül, természetesen, amibe már valósággal beleragadtunk, mint valami sűrű pépbe, valami mocsárba – egyebet nemigen éreztem. Hanem a távolban is egy, majd még egy, s már a ragyogó ég legszélén is megint egy ugyanilyen kéményt vehettünk mindig újabb meglepődéssel észre, melyek közül kettő a miénkhez hasonló füstöt ontott éppen, s tán igazuk volt azoknak, akik már egy távoli, csenevész lombú ligetféle mögül föltörekvő füstgomolyra is gyanakodni kezdtek, s az jutott, véleményem szerint is joggal eszükbe: akkora hát a járvány, hogy ennyi sok a halott?

Kijelenthetem, még nem szállt le az első nap estéje, mire nagyjából-egészében már körülbelül mindennel pontosan tisztába jöttem. Igaz, időközben az illemhely barakkját is megjártuk – egy helyiségét, amely egész hosszában három dobogóféle emelvényből s mindeniken két, azaz összesen hat sor lyukból állt: ezekre kellett rátelepedni, vagy beléjük találni, kinek-kinek, ahogy az alkalom kívánta. Sok idő mindenesetre nem jutott, minthogy hamarosan egy mérges rab jelent meg, ezúttal fekete karszalaggal, s kezében nehéznek látszó fűtykössel, s ki ahogy volt, távoznia kellett. Pár más, régi, de egyszerűbb rab is őgylgett még ott: ezek már szelídebbnek, s néhány felvilágosító szóra is szívesen késznek mutatkoztak. Oda-vissza, a blokkparancsnok irányításával, meglehetősen utat kellett megjárnunk, s ez az út érdekes település mellett vezetett: a drótkerítés mögött a szokott pajták, köztük furcsa nők (az egyikről hamar el is fordultam tüstént, mivel nyitott ruhájából épp kicsüngött valami, amihez a naptól fénylő fejű, kopasz kisdud tapadt görcsösen oda), és még furcsább férfiak, általában ugyan viseltes, de végtére mégiscsak olyan öltözékben, amelyet az emberek odakint hordtak, a szabad életben, hogy úgy mondjam. Visszajövet aztán már magam is tisztában voltam vele: ez a cigányok tábora. Meg is lepődtem kissé: odahaza a cigányokról körülbelül mindenki, magam is tartózkodóan vélekedtem, természetesen, de hát ez ideig még sose hallottam róla, hogy ők is bűnösök. Épp akkor érkezett egy szekér, ott a kerítésük mögött, amit kisebb gyerekek húztak, vállukon kantárral, akárcsak a póni lovak, mellettük nagy bajszú ember lépdelt, kezében ostorral. A rakomány pokrócokkal letakarva, de a sok

résen, rongyon keresztül kenyér, mégpedig fehér cipók kandikáltak, félreismerhetetlenül ki: ebből is következtettem, hogy minálunk egy fokkal, úgy látszik, azért mégiscsak magasabban állnak. Egy másik látvány is az emlékezetemben maradt még erről a sétáról: másik irányban, az úton meg ugyanis, fehér ruhában, fehér nadrágja oldalán széles piros csíkkal, nagy, fekete művészsapkában, amelyet, képeik szerint, a középkorban élő festők hordtak, kezében meg vastag, úrias kampós bottal egy ember haladt, jobbra-balra tekingetve végig, s csak igen nehéz volt elhinnem, hogy – amint pedig állították – ez a méltóság is rab csupán, úgy, amint mi is.

Akár esküt is tehetek rá: személy szerint ezen az úton senki idegennel sem beszéltem. Mégis, ekkortól számíthatom valójában a pontosabb ismereteimet. Ott szemközt jelen pillanatban épp a mi vonatunkból való útitársaink égnek, mindazok, akik autóra kérezkedtek, akik továbbá öregség vagy egyéb ok miatt az orvos előtt alkalmatlannak bizonyultak, valamint az aprónép és velük jelen vagy eljövendő anyák, akiken ennek már látható a jele, amint mondták. Az állomásról ők is a fürdőbe mentek. Őket is fölvilágosították a fogasokról, a számokról, a fürdés módozatáról, ugyanúgy, amiképpen minket. A borbélyok is ugyanúgy ott voltak – mint állították –, és a szappant is a kezükhöz kapták. Aztán ők is bejutottak a fürdőhelyiségbe, ahol, hallom, ott is ugyanúgy megvannak a csövek meg a zuhanyok: csakhogy ezekből ott órájuk nem vizet, hanem gázt engednek. Mindez nem egyszerre, inkább apránként jutott értésemre, mindig újabb részletekkel kiegészülve, némelyeket vitatva, másokat helybenhagyva, s újabbakkal is megtoldva. Közben – hallom – végig igen szívesek hozzájuk, gondoskodás, szeretet veszi őket körül, a gyermekek labdáznak meg énekelnek, s az a hely, ahol megfullasztják őket, igen szép, gyep, liget meg ágyások közt fekszik: ezért is keltette mindez végül némiképp bizonyos tréfák, valahogy affajta diáksíny érzését bennem. Ehhez járult még hozzá, ha meggondoltam, hogy mily ügyesen öltöztettek például engem is át, csupán a fogas meg a rajta lévő szám ötletével, vagy mint ijesztettek rá a tulajdonnal bírókra például a röntgennel, ami végezetül is pusztá szó maradt mindössze. Persze, beláttam, mindez mégse egész tréfa, ha más oldalról nézem, hisz az eredményről – hogy így fogalmazzam – a magam szemével, meg főképp az egyre hánytorgó gyomrommal is meggyőződhettem; de hát ez volt az érzésem, s alapjaiban – így képzeltem legalábbis – ez se igen történhetett oly nagyon másként. Végére csak itt is összeültek, mondhatnám: összedugták a fejüket igen valószínűen, ha ugyan nem is épp diákok, természetesen, hanem meglelt, felnőtt emberek, esetleg, sőt minden bizonnyal, ha meggondolom, urak, tekintélyes öltözékben, szivarral, rendjelekkel, csupa parancsnok vélhetően, akiket e percben nem lehet zavarni – így képzeltem. Egyikük aztán kigondolja a gázt: egy másik mindjárt a fürdőt, egy harmadik a szappant, egy negyedik megint a virágokat teszi hozzá, s így tovább. Némelyik ötletet esetleg huzamosabban is vitathattak, javíthatattak, míg másoknak viszont mindjárt megörültek, s felugorva (nem tudom, miért, de ragaszkodtam hozzá: felugrottak) egymás tenyerébe csaptak – mindez igen jól elgondolható volt, legalábbis az én számomra. A parancsnokok képzelete aztán sok buzgó kéz, nagy sürgés-forgás nyomán válik valósággá, s a mutatvány sikeréhez, látnom kellett, semmilyen kétség sem férhet. Így járt, kétségkívül, az állomásról a fiának szót fogadó öregasszony, a fehér cipős kisfiú és a szőke anyukája, a természetes asszonyosság, a fekete kalapos öregúr vagy az orvos előtt az idegbajos. A „Szakértő” is eszembe jutott: biztos igen meglepődhetett, gondolom, szegény. „Rozi” is mondta, sajnálkozó fejcsoválással: – Szegény Moskovics –, s mindnyájan egy véleményen voltunk vele. A „Selyemfiú” is felkiáltott: – Jézus Mária! – Mint ugyanis megtudhattuk tőle, igaz volt a fiúk sejtése: közte meg a közt a bizonyos téglagyári leány között valóban „minden megtörtént”, s most ennek a tettének a leányon idővel esetleg majd látható következményére gondolt. Elismertük, jogos az aggodalom, bár a gondterhesség mellett az arcán mintha még valami más, nehezebben meghatározható érzelem kifejezése is ott tükröződött volna, s a fiúk is inkább bizonyos tiszteletfélével néztek rá abban a percben, amit cseppet se volt igen nehéz megértenem, természetesen.

Egy másik dolog is gondolkodóba ejtett némileg aznap, az a tény ugyanis, hogy amint értesülök – ez a hely, ez az intézmény már esztendőik óta megvan, itt áll, működik, nap mint nap egyformán s – habár beláttam, ebben a gondolatban lehet tán valamelyes túlzás – de hát mégiscsak: mintegy énrám várakozva. Mindenesetre – emlegették többen is valami sajátságos, mondhatni borzongó elismeréssel – a mi blokkparancsnokunk már éppen négy év óta él itt. Akkor jutott eszembe, hogy az az esztendő az én számomra is igen jelentőségteli volt, minthogy én meg pont az évben iratkoztam a gimnáziumba. Igen jól eszemben maradt még a megnyitó ünnepség eseménye is – magam is ott voltam, sötétkék,

sujtásos, magyaros, úgynevezett „Bocskai” viseletben. Az igazgató szavait is megjegyeztem – tekintélyes, ha most utánagondolok, kissé ő is parancsnok külsejű ember, szigorú pápászemmel, szép, fehér bajusszal. Záradéku, emlékszem, az ókor egy bölcsére hivatkozott: „non scolae sed vitae discimus” – „nem az iskolának, hanem az életnek tanulunk”, idézte szavát. Akkor hát viszont, ez volt a nézetem, eszerint mindvégig kizárólag Auschwitzról kellett volna tanulnom. Mindent elmagyaráztak volna, nyíltan, becsületesen, értelmesen. Csakhogy az iskolában erről, négy esztendő alatt, még csak egyetlen szót se hallottam. De persze elismertem, feszélyező volna, no meg nem is tartozik hozzá a műveltséghez, beláttam. Ennek volt azután a hátránya, hogy már csak itt kellett okulnom, megtudnom például, hogy „Konzentrationslagerban”, „koncentrációs táborban” vagyunk. Ezek se mind egyformák azonban, magyarázták. Ez itt például „Vernichtungslager”, azazhogy „megsemmisítő tábor”, világosítottak fel. Már egészen más dolog azonban – tették rögtön hozzá – az „Arbeitslager”, vagyis munkatábor: ott az élet könnyű, a viszonyok és az élelmezés, járt híre, hasonlíthatatlan, s ez természetes is, hisz ott a cél is más elvégre. Nos, mármost mi is egy ilyen helyre kerülünk majd el, hacsak közbe nem jön valami, ami Auschwitzban – ismerték el körülöttem – bizony megtörténhet. Beteget jelenteni mindenesetre semmiképp sem tanácsos, folytatódta a felvilágosítások. A kórházak tábora máskülönben amarra, épp az egyik kémény, mint a beavatottabbak egymás közt már csak amúgy, röviden hívták: a „kettesé” tövében van. A veszélyt a víz, a forralatlan víz rejti főként, az olyan például, mint amilyenből az állomásról a fürdőbe menet én magam is ittam – de hát végeredményben is nem tudhattam. Szó se róla, ott volt a tábla, nem vitathattam, de hát mégiscsak, a katonának is szólnia kellett volna tán, úgy találtam. Hanem – jutott eszembe – hohó, persze hisz a célt kell, igaz, néztem: de hál isten, úgy tapasztaltam, jól érzem magam, és a fiúktól se hallottam még ez ideig panaszt.

Később aztán több egyéb tudnivalóval, látvánnyal, szokással kötöttem még első ismeretséget ezen a napon. Általában, elmondhatom, délután mindenesetre több híradást hallottam már, többet beszéltek körülöttem a mi jövőnket érintő kilátásokról, eshetőségekről meg reményekről, mint emitt a kéményről. Olykor, akárha ott se volna, jelét se vettük: minden a széljárástól függ, ahogy sokan kiismerték. Aznap láttam először a nőket is. A drótkerítésnél gyülekező, izgatottan összeseregglő emberek mutatták meg: ott voltak csakugyan, habár nehéz volt kivennem, no meg főként nőkre is ismernem bennük, az előttünk nyíló agyagos földű mezőség túlsó felén, a messzeségben. Egy kicsit meg is ijedtem tőlük, s észrevettem, az első öröm, fölfedezés izgalma után az emberek is mind igen elcsöndesedtek itt a környékemen. Csak egy tompán, kissé reszketegen kongó észrevétel ütötte meg a fülem a közelből: – Kopaszok. – S ebben a nagy csendben akkor első ízben vettem ki magam is a könnyű nyáresti szél egy-egy hullámaival a, bár vékonyan, cincogva s alig-alig hallhatóan, de semmi kétség: békét hozó, víg zeneszót, ami így, együtt a látvánnyal, mindenkít, engem is oly igen meglepett valahogyan. Először álltam továbbá, akkor még nem tudtam, mire várakozva, a barakkunk előtti tízes rend egyik hátulsó sorában – ugyanúgy egyébként, ahogy minden többi barakk előtt az összes többi rab is várakozott, oldalt, elől, hátul, s amerre csak láttam –, s első ízben kaptam le, úgy, amint felszólítottak rá, fejemről a sapkát, mialatt odakinn a főúton, lassú, hangtalan siklással a puha, alkonyati levegőben három katona alakja bukkant fel kerékpáron: szép, éreznem kellett: szigorú látvány volt valamiképpen. Akkor is jutott eszembe: nicsak, mily rég is nem találkoztam már tulajdonképp katonákkal. Csak hát bámulnom kellett, hogy ezekben az emberekben, akik oly ridegen, annyira fagyosan s mintegy valami megközelíthetetlen magasságból hallgatták meg – egyikük hosszúkás noteszfélébe is bejegyezve – a sorompó túloldaláról, amit az innensőn a mi blokkparancsnokunk (ő is kezében hordva sapkáját) mondott nekik; hogy ezekben az egyetlen szó, hang vagy biccentés nélkül az üres főúton tovább suhanó, már-már valahogy baljós hatalmasságokban mennyire nehéz volna a szíves szavú, kedélyes testület tagjaira ismernem, akik még ma reggel a vonatnál üdvözöltek. Ugyanakkor halk nesz, egy hang ért a fülemhez, s tőlem jobbra előrefeszülő arcélt, egy mellkas domború ívét láttam: az egykori katonatiszt volt. Úgy suttogta, hogy közben meg se rezdült szinte az ajka: – Esti létszámenellenőrzés –, aprót bólintva, olyan mosollyal, olyan ember tudós arcával, aki számára jól érthetően, tökéletes világossággal, bizonyos értelemben már-már csakhogynem némileg a kedve szerint is történik minden. S akkor láttam először – mert még a sötétedés is ugyanígy talált minket – az itteni éj színét, egy tüneményét is: a görögtüzeket, a lángok meg szikrák valóságos tűzijátékát az ég egész bal peremén. Köröttem sokan suttogták, mormolták, ismételtették: – A krematóriumok!... – de már csak egyfajta, mondhatnám, mintegy a természeti jelenségnek járó bámulattal inkább. Majd: „abtreten”, s kissé éhes

lettem volna, de hát megtudtam, a vacsoránk voltaképp a kenyér volt, s azt végre is reggel megettem már. A barakkról, a „blokkról” viszont az derült ki, hogy odabent teljesen csupasz, minden bútor, berendezés, sőt lámpa nélküli, cement padlatú helyiség, ahol az éji nyugalom ismét olyképp bizonyult csak megoldhatónak, mint a csendőrségi lóistállóban: hátamat a mögöttem ülő valamelyik fiú lábaszárának vetettem, az én térdemnek meg az én előttem ülő támaszkodott neki; s minthogy a sok új élményre, tapasztalatra meg benyomásra már fáradt meg álmos is voltam, hamar álomba is szenderültem.

A következő napokról aztán – ugyanúgy körülbelül, akár a téglagyáriakról – már kevesebb részlet, inkább csak a színezetük, egy érzés, mondhatnám, egy általános benyomás maradt meg bennem. Csak hát ezt nehéz volna meghatároznom. Ezekben a napokban is akadt még mindig új tudni-, látni- meg tapasztalnivaló. Egy s másszor ezekben a napokban is meg-megérintett még annak a különös, idegen érzésnek a hidege, amivel első ízben a nők láttára találkoztam, egy s másszor előfordult még, hogy elhűlt, megnyúlt arcok, egymásra meredő emberek gyűrűjében találtam magam, akik egyre kérdezték egymást: – Mit szólnak? Mit szólnak? –, s a válasz ilyenkor semmi, vagy majd mindig ugyanaz volt: – Rettenetes. – De hát nem ez az a szó, nem ez pontosan az az élmény – már az én számomra, természetesen –, amivel Auschwitzot igazán jellemezni tudnám. A blokkunk több száz lakója közt, mint kiderült, a balszerencsés ember is itt volt. Kissé furcsán festett lötyögő fegyencruhájában, minduntalan a homlokába csúszó, bő sapkájában. – Mit szólnak – kérdezte ő is –, mit szólnak?... – de hát nem nagyon szólhattunk, persze, semmit. Kapkodó, zavaros szavait aztán már nemigen tudtam követni. Nem szabad gondolkodni, azazhogy mégis, egy valamire lehet és kell is csak szüntelen gondolni, azokra, akiket „otthon hagyott”, s akik kedvéért „erősnek kell lennie” mivel várják: a feleségére meg a két kisgyermekére – ez volt körülbelül, amennyire kivehettem, a lényegük. Hanem hát a fő gond azért itt is csak az volt alapjában, ami a vámházban, a vonatban vagy a téglagyárban: a napok hosszúsága. Már igen korán, épp csak valamivel a nyárközépi napkelte után elkezdődtek. Akkor tudtam meg, mily hidegek is Auschwitzban a reggelek: a fiúkkal a barakkunk drótkerítés felé néző oldalához kuporodtunk, szorosan egymáshoz simulva, egymást melengetve oda, épp szemközt a még ferdén álló, piros nappal. Pár óra múltán már viszont inkább az árnyékot kerestük volna. Mindenesetre itt is telt az idő, itt is velünk volt a „Bördíszműves”, és el-elhangzott egy-egy tréfa, itt is akadtak, ha nem is patkószegek, hát kavicsok, amiket a „Selyemfiú” sorra-rendre elnyert tőlünk, itt is felhangzott „Rozi” szava: – Most énekeljük el japánul! – Ezenkívül napi két út az illemhely, reggel egyúttal a mosdó barakkjába is (hasonló helyiség, pusztán csak dobogók helyett egész hosszában három sor horganyzott vájúval, s mindegyik fölött párhuzamos vascsővel berendezve, melyeknek apró, sűrű lyukain keresztül a víz csordogált), az élelemosztás, este az appel, no meg, persze, az értesülések – ennyivel kellett beérnem, ennyi volt egy nap rendje. Ehhez járultak még az élmények: így egy „Blocksperré”, „blokkzárlat” eseménye a második estén – akkor először láttam a parancsnokunkat türelmetlennek, sőt, mondhatnám, ingerültnek –, az ilyenkor beszüremkedő távoli hangokkal, hangok egész zavarával, amelyben, ha jól füleltünk, sikolyt, kutyaugatást és lövések durranását vélhettük megkülönböztetni a barakk némiképp fullatag sötétjében; vagy megint egy menet látványa, megint a drótkerítés mögül, mint mondták, a munkából hazatérőké, s el kellett hinnem, mert magam is úgy néztem, hogy azokon a tákolmányokon amott, melyeket a hátul jövők hoznak, nincs kétség, halottak fekszenek valóban, úgy, ahogy körülöttem állították. Mindez egy időre az én képzeletemnek is mindig munkát adott, természetesen. Másrészt viszont – állíthatom – mégse elegendőt egy egész hosszú, tétlen nap kitöltéséhez. Így is jöttem rá: még Auschwitzban is lehet, úgy látszik, unatkozni – föltéve, hogy az ember kiváltságos. Váramoztunk, vártuk – ha meggondolom, azt tulajdonképp, hogy ne történjen semmi. Ez az unalom, együtt ezzel a furcsa váramozással: azt hiszem, ez az a benyomás, megközelítőleg, igen, ez jelentheti valójában igazán Auschwitzot – már persze az én szememben.

Még valamit el kell ismernem: másnap megettem, sőt harmadnap már vártam is a levest. Egyáltalán, az étkezés rendjét Auschwitzban furcsállnom kellett. Reggel hamar megérkezett egy bizonyos folyadék, a kávé, mint mondták. Az ebédet, azaz a levest meglepő korán, már úgy kilenc óra tájban tálalták. Aztán viszont mi sem történt e tekintetben, egészen az alkonyattal érkező kenyérig meg margarinig, az appel órája előtt: ilyenképp azután a harmadik napra már meglehetősen ismeretséget kötöttem az éhség bosszantó érzésével, és a fiúk is mind erről panaszkodtak. Csak a dohányzó fiú tette azt az észrevételt, hogy ez az érzés az ő számára semmi újat se mond, s hogy ő csupán a cigarettát

hiányolja inkább – a maga szokottan kurta-furcsa módja mellett még valami, már-már csaknem elégtételforma érzés kifejezésével is az arcán, ami kissé ingerelt is abban a percben, s a fiúk is, azt hiszem, ezért intették le oly hamar.

Bármennyire meglepett, mikor utána számoltam, mégis való tény: Auschwitzban mindössze három teljes napot töltöttem csak tulajdonképp el. A negyedik estén már ismét vasúton ültem, a már ismerős tehervagonok egyikében. A cél – így értesültünk – „Buchenwald”, s habár az ily ígéretes nevekkel most már némileg óvatosabb voltam, a barátságosság, mondhatni melegség valamelyes eltéveszthetetlen árnyalata, bizonyos gyöngéd, bizonyos ábrándos, bizonyos irigységféle érzelem színezete némelyik rab arcán azok közt, akik búcsúztattak, mégse egész lehetett pusztán csak tévedés, úgy éreztem. Azt is látnom kellett, hogy sok köztük a régi, sokat tudó fogoly, valamint méltóság is, amit a karszalagok, a sapkák meg cipők mutattak. A vonathál is mindent ők intéztek, katonákat csak távolabb, a rámpa szegélyén láttam párat, amolyan közrangúbbakat, s ezen a csendes helyen, ennek a békés estének a szelíd színeiben semmi se emlékeztetett, legföljebb csak a nagysága, arra a pezsgő, izgalomtól, fénytől, mozgástól, hangoktól meg elevenségtől hevített, minden pontján vibráló, lüktető állomásra, ahol valaha, illetőleg pontosan három és fél nap előtt, kiszálltam.

Az utazásról most még kevesebbet mondhatok: minden a szokott módon történt. Most nem hatvanan voltunk, hanem nyolcvan, viszont most nem volt velünk csomag, no meg nőkről sem kellett gondoskodnunk. Itt is volt edény, itt is melegünk volt és itt is szomszások voltunk, viszont itt kevesebb kísértésnek is voltunk kitéve, mármint az élelem terén: az adagot – a szokottnál nagyobb kenyeret, duplázott hasáb margarint s még valami, külsőre némileg az otthoni szafaládéra emlékeztető, úgynevezett „wurstból” is egy darabot – a vonathál kiosztották, s ott rögtön meg is ettem, először, mert éhes voltam, aztán mert a vonatban nem is volt tulajdonképp hol elraktároznom, no meg mivel végtére is nem tudatták, hogy az út ezúttal is három napig tart majd.

Buchenwaldba is reggel érkeztünk meg, napos, de felhőjárta és könnyű szélrohamoktól hűsített, friss, tiszta időben. Az itteni pályaudvar, legalábbis az auschwitz után, csak amolyan vidékies, barátságos peronnak tetszett. Már a fogadtatás kevésbé volt szívélyes: itt nem rabok, hanem katonák húzták el az ajtót, sőt – jutott eszembe – ez is voltaképp az első igazi, hogy úgy mondjam, leplezetlen alkalom, mikor ennyire közeli összeköttetésbe, ily szoros érintkezésbe kerülhettem velük. Csak néztem, micsoda gyorsasággal, micsoda szabályos pontossággal megy végbe minden. Pár kurta kiáltás: „Alle raus!” – „Los!” – „Fünfe Reihen.” – „Bewegt euch!”, pár puffanás, pár csattanás, egy-egy csizma lendülése, egy-egy fegyvervég döfése, egynéhány tompa jajszó – és már ki is alakult, már vonult is, mintha csak zsinóron húznák, a menetünk, melyhez a peron végén, s mindig ugyanazzal a félfordulattal, kétfelől egy-egy katona csatlakozott oda, megfigyeltem, minden ötödik ötös sorhoz – vagyis minden huszonötödik csíkos ruhás ember mellé – kettő, úgy körülbelül egy méter távolságra, s a tekintetét egyetlen pillanatra le nem véve, most már azonban némán, s csupán léptével szabva irányt és ütemet, tartva mintegy állandó életben ezt az egész, kissé a gyerekkoromban papírszeletek meg ösztökék segítségével a gyufáskatulyába irányított hernyóhoz hasonlító, minden ízében folytonos mozgású és hullámozású oszlopot; mindez kissé el is bódított, egész lenyűgözött, valahogyan. Kicsikét mosolyognom is kellett, mivel az otthoni rendőrök hanyag, úgyszólván szemérmes kísérete jutott egyszerre eszembe, azon a bizonyos napon, a csendőrségre menet. De még a csendőrök minden túlzását is, elismertem, csak amolyan lármás fontoskodásnak tekinthetem ehhez a hallgatag, minden részletében tökéletesen egybeilleszkedő szakértelemhez képest. S hiába, hogy jól láttam például az arcukat, a szemük vagy hajuk színét, egy s más személyes vonásukat, sőt hibájukat, bőrük egy-egy pörsenését, mégse egész tudtam valahogy megkapaszkodni mindebben, mégis, már-már valahogy kételkednem kellett: csakugyan, mindennek ellenére is alapjaiban hozzánk hasonlók haladnak-e itt az oldalunkon, végeredményében körülbelül mégiscsak ugyanabból az emberi anyagból valók, lényegében véve? De eszembe ötlött, téves lehet a szemléletmódom, hisz én nem vagyok ugyanaz, természetesen.

Azért így is megfigyeltem, hogy fokanként mindegyre lankásabb meredélyen kaptatunk fölfelé, megint egy kiváló, de nem, mint Auschwitzban, egyenes, hanem kanyargós országúton. A környéken sok természetes zöldet láttam, csinos épületeket, távolabb a fák közé búvó villákat, parkokat, kerteket, s az egész tájék, a méretek, minden arány mérsékeltnak, bátran mondhatom: nyájasnak tetszett – legalábbis az Auschwitzhoz szokott szemnek. Az út jobb szegélyén szabályos kis állatkert lepett egyszerre meg: őzek, rágcsálók s egyéb állatok voltak a lakói, melyek közül egy kopottas barna medve,

nagy izgatottan, mindjárt alamizsnaváró ülésbe is helyezkedett a lépteink zajára, s pár bohókás mozdulatot is tüstént bemutatott a ketrecében – de hát ezúttal hasztalan maradt, természetesen, az igyekvése. Majd meg egy szobrot mellőztünk el, ami az itt kétfelé kanyarodó út közé ékelődő tisztás gypén állott. Fehér talapzaton nyugvó s ugyanabból a fehér, puha, szemcsés és fénytelen kőből előállított, az én megítélésem szerint némileg durva, inkább csak hevenyészett műgonddal kivitelezett alkotás volt. A ruházatába hasogatott csíkokból, a kopasz fejről, de meg főként az egész tevékenységén is mindjárt látszott: rabot kívánna ábrázolni. Előrehajló feje és hátul magasba lendülő egyik lába futólépést utánozott, míg ölében meg kocka alakú, hihetetlen nagy kődarabra fonódott rá alulról, görcsös mozdulattal a két keze. Első pillanatban csak amúgy műélvezettel, mondhatnám – amiként az iskolában is tanultam – minden érdek nélkül néztem, aztán jutott csak eszembe, értelme is van bizonyára, s hogy az bizony nem éppen igen túl kedvező előjelnek tekinthető tulajdonképp, ha meggondoljuk. De sűrű dróthálózat, majd két zömök kőoszlop közt kitáruló díszes vaskapu, fölötté meg üvegezett, némiképp hajók parancsnoki hídjára emlékeztető alkotmány ötlött a szemembe, majd haladtam is át alatta mindjárt: a buchenwaldi koncentrációs táborba érkeztem.

Buchenwald hegy-völgyes vidéken, egy magaslat gerincén fekszik. Levegője tiszta, a szemet mindenfelé változatos tájék, körös-körül erdőségek, az alanti völgyekben falusi házak piros cseréptetői gyönyörködtek. A fürdő balra terül el. A foglyok többnyire barátságosak, bár más módon valahogyan, mint Auschwitzban. Érkezés után az embert itt is fürdő, borbélyok, fertőtlenítő folyadék és ruhaváltás fogadja. A ruhatár kellékei pontosan azok egyébiránt, mint Auschwitzban. Csakhogy a fürdő itt melegebb, a borbélyok elővigyázatosabban végzik munkájukat, s a ruharaktáros, ha csak futó pillantással is, de iparkodik mértéket venni rólad. Utána folyosóra, üvegezett tolóablak elé kerülsz, s megtudakolják, nincs-e történetesen aranyfogad. Majd hajjal is rendelkező, már régebben itt lakó honfitársad beírja neved egy nagy könyvbe, és sárga színű háromszöget, továbbá egy széles tépést, csíkot ad, mindkettő vászonból. A háromszög közepén, jelölül annak, hogy végre is magyar vagy, nagy U betűt, a csíkon meg nyomtatott számjegyet olvashatsz, az enyémen például 64921-est. Ajánlatos lesz, értesültem, a kiejtését világosan, értelmesen és jól tagoltan mielőbb németül is megtanulnom, így: – Vier-und-sechzig, neun, ein-und-zwanzig –, mivel ezután már ez mindig a válaszom oly esetben, ha netán a kilétemet kérdik. Hanem ezt a számot itt nem írják a bőrdobba is, s ha emiatt aggodalmaskodva még előbb, a fürdő tájékán kérdezősködnél róla, az öreg fogoly magasba emelt kézzel és a mennyezet felé fordított szemmel tiltakozik: – Aber Mensch, um Gotteswillen! Wir sind doch ja hier nicht in Auschwitz! – mondja. Mindamellett úgy a számnak, amiként a háromszögnek is estére már a ruha mellére kell kerülnie, mégpedig a tű és cérna kizárólagos birtokosai: a szabók segítségével; ha igen elunnád a napestig tartó sorállást, a kenyér-, illetőleg margarinadagod bizonyos hányadával csinálhatsz nekik nagyobb kedvet hozzá, de enélkül is szívesen megteszik, hisz végtére ez a kötelességük, amint mondják. Buchenwaldban az időjárás hűvösebb, mint Auschwitzban, a napok színe szürke, és gyakran permetez eső. De Buchenwaldban megesik, hogy már reggelire forró rántottlevesfélével lepik meg az embert; itt tanultam meg továbbá, hogy a kenyér adagja rendszeren harmad, de olyik napon fél is lehet – nem pedig rendszeren negyed és olyik napon ötöd, mint Auschwitzban –, hogy a déli levesnek sűrűje, a sűrűjében piros húsfoszlányok, sőt szerencsés esetben egy-egy egész kocka hús is akad, valamint itt ismerkedtem meg a „Zulage” fogalmával, melyet a mindenkor margarin mellé wurst vagy egy kanál lekvár formájában faszolhatsz – az itt is jelen levő és ily alkalmakkor igen elégedettnek látszó katonatiszt kifejezése szerint. Buchenwaldban sátrakban laktunk, a „Zeltlagerban” – „Sátortáborban” –, vagy más néven „Kleinlagerban” – „Kistáborban” –, s szalmával felszórt fekhelyen aludtunk, ha elkülönítetlenül s némiképp szorosan is, de vízszintesen: a drótkerítés itt a hátsó irányban még áramtalan, de azt, aki éjszaka netalán a sátrából kilépne, farkaskutyákkal tépetik széjjel – intettek, és az intelem komolyságában, ha első hallomásra meg is lep tán, mégse kétkedj. A másik drótkerítésnél viszont, ahol a nagy, a domboldalon föl, oldalra és mindenfelé szétburjánzó igazi, tulajdonképpeni tábor macskaköves utcái, takaros zöld barakkjai és egyemeletes kőházikói kezdődnek, minden este jó alkalmi vétel ígérkezik, kanalak, kések, csajkák meg ruhaneműk terén az ilyenkor ott kereskedő helybéli, törzslakos raboktól; egyikük nekem is kínált pulóvert, mindössze csak fél kenyér az ára, mutatta, jelezte, magyarázta – de hát aztán mégse vásároltam tőle, mivel nyáron nincs szükségem pulóverre, a tél meg végre is, úgy tartottam, még messze van. Akkor láttam azt is, hogy mennyi sok különféle színű háromszög és bennük hányfajta betű is van, melyek közt végül már ki se igazodtam mindig: kinek hol is

hát akkor a hazája? De itt az én környékemen is sok vidékies zamatú szó hallatszott már ki a magyar beszédből, sőt többször ütötte meg fülem az a furcsa nyelv is, amit először Auschwitzban, a bennünket fogadó különös raboktól, még a vonaton hallottam. Buchenwaldban a Zeltlager lakói részére nincs appel, s a mosdó a szabad ég, pontosabban árnyas fák alatt áll: éppoly szerkezet lényegében, mint az auschwitzi, de a vályú kőből készült, főként azonban a cső lyukain naphosszat csorog, spriccel vagy legalább szivárog a víz, s amióta csak a téglagyárba kerültem, itt először fordult elő velem az a csoda, hogy ihattam, ha megszomjaztam, sőt olyankor is akár, ha épp csak erre támadt kedvem. Buchenwaldban is van krematórium, természetesen, de mindössze csupán egy, s ez itt nem a tábor célja, nem a lényege, a lelke, az értelme mondhatom bátran –, hanem csak olyanokat égetnek el benne, akik már a táborban múlnak ki, a tábori élet rendes körülményei közt, hogy úgy mondjam. Buchenwaldban – eredt valószínűleg régi raboktól s jutott hozzám is a híre – legjobban a kőbányától tanácsos óvakodni, bár – tették hozzá – ez most már alig van csak üzemben, nem úgy, mint valamikor, az ő idejükben, amiképpen mondták. A tábor, értesülök, hét év óta működik, akadnak itt azonban még régebbi táborokból valók is, melyek közül egy bizonyos „Dachau”, továbbá „Oranienburg” és „Sachsenhausen” nevével ismerkedtem meg: akkor is értettem meg azt az elnéző színezetű mosolyt a mi láttunkra némelyik jól öltözött s a drótkerítés túloldaláról való méltóság arcán, akiken tíz-hússzezres, sőt négy- meg háromjegyű számot is láttam. Táborunk közelében – tudtam meg – a művelődés szempontjából nevezetes város, Weimar fekszik, melynek híreről otthon én is tanultam már, természetesen: itt élt és alkotta műveit egyebek közt az az ember, kinek „Wer reitet so spät durch Nacht und Wind?” kezdetű költeményét magam is könyv nélkül ismerem, s kinek – mint hírlik – saját keze által elültetett s azóta törzsökössé terebélyesedett, emléktáblával ellátott és mitőlünk, raboktól kerítéssel óvott fája is van valahol a táborunk területén – így beszélnek. Mindent egybevetve, azokat a bizonyos auschwitzi arcokat cseppet se volt nehéz megértenem: elmondhatom, Buchenwaldot én is hamar megszerettem.

Zeitz, pontosabban az e helységről elnevezett koncentrációs tábor, Buchenwaldtól egy éjszakányi útra fekszik tehervonaton, majd még további húsz-huszonöt percre gyalogszerrel, katonák kíséretében, egy szántóföldekkel, jól megművelt, vidékies tájékkal szegélyezett országúton – amiként ezt magam is tapasztalhattam. Ez most már legalább végérvényes letelepülési helyünk lesz – biztosítottak –, már azok számára a társaságunkból, akiknek neve a betűk ABC sorrendjében M előtt áll; a többieknek ugyanis, a történelmi hírneve alapján nékem már ismertebben csengő Magdeburg város munkatábora a céljuk – így adták tudtunkul, még Buchenwaldban, itt is negyednap este, egy ívlámpákkal megvilágított szörnyű nagy térségen, kezükben hosszú listákkal, a különféle méltóságokat viselő rabok, s csak azt fájlaltam, hogy ilyenképpen sok fiútól, legfőként „Rozitól” is végképp meg kellett válnom, s aztán meg a nevek szeszélye, melyek szerint a vonatba ültettek, a többiektől is mind elszakított, sajnos.

Mondhatom, hogy nincs vesződésesebb, nincs kimerítőbb dolog azoknál a nyűgös fáradságnál, melyeken mindannyiszor keresztül kell, úgy látszik, esnünk, valahányszor csak egy új koncentrációs táborba megérkezünk – Auschwitz meg Buchenwald után legalábbis Zeitzban is ezt tapasztaltam. Egyébként mindjárt láttam, ez alkalommal csak afféle kicsiny, szegényes, félreeső, amolyan, mondhatni, vidéki koncentrációs táborba érkeztem. Fürdőt, vagy akár krematóriumot is – úgy látszik, csupán fontosabb koncentrációs táborok tartozékait –, itt hiába kerestem volna. A vidék is megint egyhangú síkföld, csak a tábor végéből látszik ide holmi távoli kék vonulat: „a tübingiai hegyvidék” – hallottam valakitől. A szeges drótkerítés, négy sarkában négy őrtornyával, mindjárt az országút mentén húzódik. Maga a tábor különben négyzet alakú – egy nagy, poros térség lényegében, mely a kapu s távolabb az országút irányában nyitott, míg a többi három oldalát roppant, hangár vagy cirkuszi ponyva méretű sátrak veszik körül: a hosszas számlálás, rendezkedés, hajsza meg taszigálódás, mint kiderült, arra volt csak való, hogy valamennyi sátnak, „blokknak” – amint mondták – kijelöljék és oda állítsák, tízes sorok rendje szerint, az eljövendő lakóit. Az egyikhez magam is odasodródtam, egész pontosan a hátulsó sor jobb szélső sátrához, ha arccal a kapunak s háttal a sátnak tájékozódunk, amiképpen én is álltam – már igen soká, egész a zsibbadásig, a már mind kellemetlenebbé váló nap szakadatlan terhe alatt. A fiúk után is hiába próbáltam kutatni a tekintetemmel: köröttem csupa idegen ember. Bal oldalamra magas, sovány, egy kissé fura, valamit egyre magában mormoló s főlőtestét eközben ütemesen előre-hátra hintáztató szomszéd került,

jobbomra meg inkább alacsony és vállas, aki viszont azzal űzte az időt, hogy szabályos szünetek közt apró, hegyes, igen pontos köpéseket irányzott maga elé, a porba. Ő is rám nézett, először csak futólag, majd másodszor már fürkészőbben is, ferde, élénk fényű cipőgombszemével. Alatta mulatságosan apró, szinte csonttalannak tetsző orrot láttam, fegyencsapkáját vidáman félrecsapva hordta. – No – érdeklődött harmadszorra, s észrevettem, hogy az elülső fogai mind hiányoznak néki –, hát én meg honnan jöttem? – Mikor mondtam, hogy Budapestről, igen fölélénkült: – megvan-e a Körút és jár-e még a hatos villamos, úgy, amint „utoljára otthagya” – kérdezősködött mindjárt. Mondtam neki, hogyne, minden úgy van; elégedettnek látszott. Arra is kíváncsi volt, hogyan s miként „keveredtem ide”, s elmondtam: – Egyszerűen. Lehívtak az autóbusról. – És? – tudakolta ő, s mondtam neki, semmi több: utána aztán ide szállítottak. Kissé minthogyha csodálkozott volna, mint aki tán nincs egész tisztában az otthoni életmenetellel, s kérdezni akartam tőle... de már nem tudtam, mivel abban a pillanatban kaptam másik oldalról a pofont.

Valójában már a földön ültem, mire tulajdonképp a csattanását is meghallottam, és a súlya is égetni kezdte a bal arcomat. Egy ember állt előttem, tetőtől talpig fekete lovaglóöltözékben, fekete művészsapkában, hajjal, sőt keskeny, fekete bajuszkával is a sötétes bőrű arcában, valami számomra meglepő szag: semmi kétség, valódi illatszer édeskés fellegében. Zavaros kiabálásából csak a „Ruhe”, azaz „csend” szó többszöri ismétlődését tudtam kihámozni. Szó se róla, igen rangos méltóságnak látszott, amit az előkelő, alacsony jegyű számmal, valamint „Z” betűs zöld háromszöggel, másik oldalon meg fémláncon himbálózó ezüstsípval díszített melle, no meg a karjáról messzire vörösítő fehér „LÄ” betűk is mind külön hangsúlyozni látszottak. De hát azért mégiscsak igen dühös voltam, mivel végtére is nem szoktam hozzá, hogy megüssenek, s bárki volt is, s ha csak ültömben és csupán az arcomon is, de iparkodtam meglehetősen jelét is adni ennek a haragnak. Meg is láthatta, úgy hiszem, mert észrevettem, hogy – bár közben még mindegyre ordított –, nagy, sötét, mintegy olajban úszó szemének tekintete ezalatt lassanként mind lágyabb, végül már-már mentegetőző kifejezést öltött szinte, miközben figyelmesen siklatta rajtam végig, a lábamtól egész az arcomig: kellemetlen, feszélyező érzés volt, valamiképpen. Aztán tovább rohant a néki utat nyitó emberek közt, ugyanazzal a viharos gyorsasággal, amellyel az imént felbukkant.

Mikor azután föltápáskodtam, jobbról a szomszéd hamarosan érdeklődött: fájt-e? Mondtam neki, szándékosan is jó hangosan: cseppet sem. – Akkor – vélekedett ő – jó lenne, ha megtörölnéd az orrod. – Odanyúltam: csakugyan, piros lett az ujjam. Megmutatta, miképp hajtsam hátra a fejem, hogy elálljon a vérzés, a fekete emberre meg ezt a megjegyzést tette: Cigány –; majd, kevéske töprengés után, ezt állapította meg meg: – Homokos az ipse, nem vitás. – Nem egész értettem, mit kívánna mondani, s kérdeztem is tőle a kifejezés értelmét. Arra kicsikét nevetett, és azt mondta: – Hát buzi! – Így már inkább tisztában voltam a fogalommal, úgy körülbelül, azt hiszem. – Különben – jegyezte meg meg, oldalvást a kezét is ide nyújtva – Citrom Bandi vagyok –, amire akkor én is megmondtam néki a nevem.

Ő meg – tudtam meg azután tőle – munkatáborból került ide. Mindjárt behívták, amint a háborúhoz hozzáfogtak, mivel épp huszonegy éves: korra, vérre, egészségre munkaszolgálatra megfelelő volt akkor, s négy év óta nem is járt még otthon. Ukrajnában is volt, ahol aknát szedett. Hát a fogai meg? – érdeklődtem. – Kiverték – felelte. Most meg én csodálkoztam: – Hogyan hogy...? –, de ő csupán „hosszú históriának” nevezte, és nem sok egyebet mondott az okról. Mindenesetre „összetűzött a szakaszvezetővel”, s egyebek mellett az orra csontja is akkor tört el – ennyit tudhattam tőle meg. Az aknaszedésről is csak röviden nyilatkozott: ásó, egy szál drót, no meg szerencse kell hozzá, a szavai szerint. Ezért is maradtak végül már csak igen kevesen a „büntetőszázadban”, mikor a magyar legénység helyébe németek érkeztek. Örültek nekik, mivel mindjárt könnyebb munkát s jobb elbánást helyeztek számukra kilátásba. A vonatból aztán ők is Auschwitzban szálltak ki, természetesen.

Éppen még folytatni akartam volna kissé a kíváncsiszkodást, de e percben a három ember érkezett vissza. Előbb, még úgy tíz perce körülbelül, az elől folyó eseményből inkább csak egy névre lettem figyelmes, pontosabban több hang egyöntetű harsogására ott elől, melyek mind ugyanazt a nevet kiáltották: – Kovács doktor! –, amire szerényen, szabódva, csupán ennek a sürgető kiáltásnak engedelmeskedve mintegy, kövérekés, puha arcú, körös-körül nyírógéptől, középen meg természetből kopasz férfi lépett elő, majd további kettőre már ő mutatott rá. Akkor a fekete emberrel mindhárman rögtön el is mentek, s már csak utóbb jutott el hozzám, ide a hátulsó sorokba is a híre, hogy

voltaképpen parancsnokot, amint mondták, „Blockältester”, továbbá „Stubendiensteket”, vagyis – ahogy Citrom Bandinak, mivel ő nem tud németül, hevenyészetten lefordítottam: – „szobaszolgákat” választottunk. Most azután pár vezényszóra meg a hozzájuk tartozó mozdulatokra kívántak megtanítani, melyekre – intették őket, ők meg minket – többé már nem tanítanak még egyszer meg. Ezek némelyikét az „Achtung!, a „Mützen... ab!” s a „Mützen... auf!” kiáltásokat lényegében már eddigi tapasztalatomból is ismertem, új volt viszont a „Korrigieret!”, azaz „Igazíts!” – mármint a sapkát, természetesen – valamint az „Aus!”, melyre kezünket csattanósan – így mondták – „combunkhoz zárjuk”. Mindezt többször is elgyakoroltuk aztán. A Blockälsternek – tudtuk meg – még egy külön munkája is van ilyenkor: a jelentéstétel, amit ő, ott előttünk, többször is elpróbált, mégpedig úgy, hogy a katonát ezúttal az egyik Stubendienst – tömzsi, vörhenyes ember, kissé lilás színű, hosszú orcákkal – alakította. – Block fünf – hallottam szavát – ist zum Appel angetreten. Es soll zweihundert fünfzig, es ist... – és így tovább, és ebből is tudtam meg, hogy eszerint tehát magam is az ötös blokk lakója vagyok, melynek kétszázötven ember a létszáma. Pár ismétlés után mindez világos, érthető és tökéletesen eljátszható volt, mindenki úgy találta. Akkor hát megint dologtalan percek következtek, s mivel időközben a sátrunktól jobbra eső üres térségen levő valamilyen földhányásra, a fölötte látható hosszú rúdra meg a mögötte sejthető mély árokra is figyelmessé váltam, kérdeztem Citrom Bandit, hogy őszerinte mi célt szolgálhat vajon. – Latrina – jelentette ki tüstént, egyetlen pillantás után. Kissé csóválta is a fejét, mert kiderült, ezt a kifejezést sem ismerem. – Látszik, hogy mostanáig folyton csak a mamád szoknyája mellett ültél – volt a nézete. Azért egy rövid tőmonddal mégis elmagyarázta. Hozzá is tett valamit, hogy hiánytalanul idézzem a szavát, ezt: – No, mire ezt teliszarjuk, akkorra szabadok leszünk! – Nevettem, ő azonban komoly maradt, némiképp, mint akinek ez a való meggyőződése, hogy ne mondjam, elhatározása. De hát erről a gondolatáról azután mégse mondhatott többet, mivel a kapu irányából épp három katona szigorú, igen választékos, minden sietség nélkül, de szemlátomást rendkívül otthonosan, rendkívül nagy biztonsággal közelgő alakja tűnt egyszerre föl, amire a Blockältester, de hangjában valami új, valami buzgó és rikoltó színezettel, amit a próbák alatt még egyszer se hallottam benne, elkiáltotta magát: – Achtung! Mützen... ab! –, s akkor mindenkire, hozzám is hasonlóan, ő is lerántotta fejről a sapkáját, természetesen.

6

Csak Zeitzban láttam be, hogy a rabságnak is vannak hétköznapijai, sőt, hogy az igazi rabság csupa szürke hétköznapi tulajdonképpen. Mintha már lettem volna efféle helyzetben körülbelül; mégpedig a vonaton egyszer, még Auschwitzba menet. Ott is az időn, no meg kinek-kinek a maga képességén múlt minden. Csakhogy Zeitzban – hogy példánál maradjak – azt kellett éreznem: megállt a vonat. Más oldalról viszont – s ez is igaz – meg oly sebességgel robogott, hogy követni se bírtam a sok változást, előttem, körülöttem, de még saját magamban is. Egy valamit legalább elmondhatok: magam részéről a teljes utat megtettem, minden esélyt, ami csak ezen az úton adódhat, becsülettel kipróbáltam.

Mindenesetre új dologba legelsőbben mindenütt, még egy koncentrációs táborban is jó szándékkal fogunk – én legalább így tapasztaltam: egyelőre elegendő jó rabbá válnom, a jövő majd azután meghozza a többi – nagyjában-egészében ez volt a felfogásom, erre alapoztam az életvitelemet, ugyanúgy egyébként, ahogy azt általában másokon is láttam. Hamar észrevettem, magától értetődően, hogy azok a kedvező vélekedések, amelyeket az Arbeitslager intézményéről még Auschwitzban hallottam, némiképp bizonyára túlzó értesüléseken alapulhattak. Már viszont ennek a túlzásnak az egész mértékéről, no meg főként a már ebből adódó minden következtetésről is azonban nem mindjárt adtam – nem mindjárt adhattam, elvégre – magamnak teljes pontossággal is számot, s megint csak ugyanúgy, ahogy ezt másokon, bátran mondhatom: mindenki máson, táborunknak úgy hozzávetőleg mind a kétezer többi foglyán is észleltem, az öngyilkosok kivételével, természetesen. Hanem hát az ő esetük ritka volt, és semmiképp nem a szabályos, semmi esetre sem a példaadó, mindenki elismerte. Az én fülemhez is el-eljutott egy-egy ilyen esemény híre, hallottam, amint megvitatták, eszmét cseréltek róla, némelyek nyílt helytelenítéssel, mások megértőbben, az ismerősök sajnálkozva – egészében azonban mindig olyasféle formán, mint ahogy igen ritka, tőlünk távol eső, némiképp nehezen magyarázható, kissé tán könnyelmű, kissé még tán tiszteletre is méltó, de mindenhogy elhamarkodott cselekedetről iparkodik ítéletet formálni az ember.

Az a fő, hogy el ne hagyjuk magunkat: valahogy mindig lesz, mert úgy még sosem volt, hogy valahogy ne lett volna – amint Citrom Bandi okított rá, s őt viszont erre a bölcsességre még a munkatábor tanította meg. Első s legfontosabb dolog minden körülmények közt a mosakodás (vályúk párhuzamos sora a kilyuggatott vascsövekkel elől, szabad ég alatt, a tábornak az országút felé eső oldalán). Ugyanily lényegbevágó – ha van, ha nincs – a fejadag takarékos beosztása. A kenyérből, akármi szigorba kerüljön is önmagunknak ez a megrendszabályozása, a másnap reggeli kávéhoz, sőt egy darabnak még – zsebünk felé vándorló minden gondolatunk, no meg főként meg-meginduló kezünk kijátszhatatlan őrzésével – az ebédszünet idejére is maradnia kell – így, és csakis így kerülhetjük el például a kínos gondolatot: nincs mit ennünk. Hogy ruhatárunkban ez ideig a kapcát véltem zsebkendőnek; hogy appelon, menetben mindig csak a sor közepe a biztos; hogy még levesosztásnál sem előre, hanem inkább hátra kell törekednünk, ahol előreláthatóan már a kondér aljából, következésképp tehát a sűrűjéből mérnek; hogy kanalunk nyelének egyik oldalát késnek is használható eszközzé kalapálhatjuk át: mindezt, és még sok egyebet, csupa szükséges tudományt a rabélet területén, mind Citrom Banditól tanultam meg, lestem el s iparkodtam magam is hasonlóan alkalmazni.

Sose hittem volna ugyanis, pedig hát való tény: sehol sem oly fontos az életvitel bizonyos rendje, bizonyos példásság, mondhatnám erény, mint épp a rabságban, szemlátomást. Elegendő csupán a Block I. tájékán szétnéznünk kissé, ahol az őslakosok laknak. Mellükön a sárga háromszög minden lényegest, benne az „L” betű pedig még azt a körülményt árulja róluk mellesleg el, hogy a távoli Lettországból valók, pontosabban is Riga városából – tudtam meg. Köztük láthatók azok a fura lények, akik először egy kicsit meg is hökkentettek. Bizonyos távolságból nézve mind csupa vénségesen vén aggastyán, s nyakukba bújtatott fejükkel, arcukból kiálló orrukkal, fölhúzott vállukról fityegő szennyes rabgúnyájukkal még a legforróbb nyári napon is örökön fázós téli varjakra emlékeztetnek. Mintha csak minden merev, el-elakadó lépésükkel azt kérdeznék: ily erőfeszítés vajon megéri-e még voltaképp a fáradságot? Ezeket a mozgó kérdőjeleket – mert hisz még külső alakra, de még tán szinte akár terjedelmükre se jellemezhetném őket másként – ismerjük azután a koncentrációs táborban „muzulmán” néven, mint értesültem. Citrom Bandi mindjárt óva intett tőlük: – Ha az ember rájuk néz, az életkedve is elmegy – vélekedett, s volt is a szavában igazság, ha idővel be is láttam: ehhez azért még sok egyéb is szükséges.

No és mindenekfölött ott a makacsság eszköze: ha különféleképp is, de mondhatom, ebben sem volt hiány Zeitzban, s olykor igen nagy segítségünkre lehet, úgy vettem észre. Például arról a furaforma társaságról, testületről, fajzatról vagy miképp is hívjam, melynek egy példányán – bal oldalamon a sorban – már ideérkeztemkor is el-elcsudálkoztam kissé, Citrom Banditól tudtam meg többet. Tőle hallottam azt is, hogy „finneknek” mondjuk őket. De csakugyan, ha kérded tőlük, honnan valósiak, azt felelik – ha ugyan méltónak találunk rá egyáltalában –, hogy „fin Minkács” például, amin Munkácsot értik; vagy: „fin Sadarada”, s ez meg például – ki kell találni: – Sátoraljaújhely. Citrom Bandi még a munkatáborból ismeri a szerzetüket, s nincs igen nagy véleménynyel róla. Mindenütt ott láthatóak, munkánál, menetnél vagy appelnél a sorban, amint ütemesen előre-hátra himbálózva mormolják magukban kifogyhatatlanul, mint valami soha le nem törleszthető adósságot: az imádságukat. Ha közben félrehúznák szájukat, hogy idesúgiák, például: – Kés van eladó –, nem hallgatunk rájuk. Még kevésbé, bármily csábító is, különösképp reggel, ha: – Leves van eladó –, mert, akármi furcsa dolog, ők nem élnek levessel, nem még az olykori wursttal sem – semmivel, ami nem a vallás előírása szerint való. De hát miből élnek akkor? – kérdené az ember, s Citrom Bandi azt felelné erre: sosem kell féltetni őket. S csakugyan, mert amint látható, megélnék. Egymás közt, a lettekkel, a zsidók nyelvét használják, de tudnak még németül, tótul, s ki tudná, hogyan még mindenhogyan: csak magyarul nem – hacsak nem üzletről van szó, persze. Egy ízben – sehogy se tudtam elkerülni – úgy hozta a szerencse, hogy a kommandójukba csöppentem. – Reds di jiddis? – hangzott első kérdésük. Mikor mondtam nekik, sajna biz’ nem: végeztek velem, leszerepeltem, úgy néztek, mintha levegő, vagy még inkább semmi se volnék. Próbáltam szólni, észrevéttetni magam – mindhiába. – Di bist nist ká jid, d’bist á ségec – rázták fejüket, s csak bámultam, hogy – végtére állítólag az üzlet világában jártas – emberek mint ragaszkodhatnak ennyire esztelen mód egy oly dologhoz, amelyből ily sokkal több a káruk, ennyi sokkal több a ráfizetés, mint a haszon, a végeredményt nézve. Akkor, aznap is tapasztaltam, hogy ugyanaz a feszélyezettség, ugyanaz a bőrvizsketeg, ügyetlenség fogott köztük némelykor el, amit még odahazulról ismerek, mintha valami nem egész volna rajtam rendjén, mintha nem egész egyeznék a rendes eszménnyel, egyszóval:

némiképp valahogy, mintha zsidó volnék, s ez mégis, fura dolog kissé, utóvégre is zsidók körében, egy koncentrációs táborban, úgy találtam.

Máskor meg Citrom Bandin csodálkoztam egy cseppet. Akár munkában, akár pihenő alatt, gyakorta hallottam, s hamar meg is tanultam tőle kedves dalát, amit még munkaszolgálat idejéből, a büntetőszázadból hozott magával. „Uk-rajna föld-jén mi ak-nát szedünk / De gyá-vák mi ott sem le-szünk” – így kezdődött, s különösképp az utolsó szakaszát szerettem igen meg: „S ha el-hull egy baj-társ, egy jó cim-bora / Azt ü-zenjük majd ha-za / Hogy / Bár-mi vár re-ánk / Drá-ga szép ha-zánk / Hút-lenek nem le-szünk, nem soha” – hangzik. Szép volt, tagadhatatlan, s a szomorkás, inkább lassú, semmint pattogós dallama, valamint ennek az egész költeménynek a szavai énrám se tévesztették el hatásukat, természetesen – épp csupán a csendőrt juttatták valahogy eszembe, még a vonatban egykor, amidőn a magyar voltunkra emlékeztetett: végtére csak, őket is a haza büntette meg, szigorúan nézve. Ezt egyszer meg is említettem neki. Nem is talált ellenkező érvet, de mintha kicsikét zavartnak, mondhatnám bosszúsnak látszott volna. Másnap aztán valami alkalommal, nagy elmerülten, ismét füttyölni, dűnnyögni, majd énekelni kezdte, mintha mire sem emlékezne. Fogja ő még, volt egy másik, sűrűn ismételt gondolata, „a Nefelejcs utca flaszterét taposni” – ott lakik ugyanis odahaza, s ezt az utcát, de még a házszámot is annyiszor s annyi színben emlegette, hogy végül már magam is megtanultam minden vonzerejét, már-már magam is csak oda kíváncsoztam, habár a magam emlékezetében meglehetősen félreeső mellékutcának ismertem csak tulajdonképp, a Keleti pályaudvar környékén, valamerre. Gyakran szólt még, idézett föl s emlékeztetett engem is bizonyos helyekre, terekre, utakra, házakra, az ezek ormain meg a különféle kirakatokon is kigyúló bizonyos közismert jeligékre, hirdetményekre, vagyis, az ő szavával: „a pesti fényekre”, s ezt már viszont helyesbítenem kellett, kénytelen voltam néki elmagyarázni, hogy ezek a fények nem léteznek többé, az elsötétítés rendszabálya miatt, s hogy bizony a bombák itt-ott némelyest a városi látképen is változtattak. Meghallgatott, de úgy láttam, nem nagyon szolgálhatott valahogy ínyére a fölvilágosítás. Másnap aztán, amint csak alkalom adódott, a fényekről is megint újra kezdte.

De hát ki ismerhetné a makacsság valamennyi változatát, s mondhatom, még számos változat közt választhattam – ha tudtam volna – Zeitzban. Hallottam a múltból, a jövőről, és sokat, igen sokat hallottam főként, sőt, elmondhatom, sehol annyit nem hallhatunk, mint épp rabok közt, úgy látszik, a szabadságról, s elvégre ez is igen magyarázható, így vélem, természetesen. Megint mások egy szólásmondásban, tréfában, amolyan viccben letek valami sajátságosforma örömet. Én is hallottam ezt, természetesen. Van a napnak egy órája, ami a gyárból való hazatérés meg az esti appel ideje közé esik, egy jellegzetes, mindig mozgalmas és fölszabadult óra, amit a lágerban magam részéről mindig legjobban vártam s szerettem – mellesleg ez általában a vacsora órája is egyben. Épp az udvaron mindenfelé nyüzsgő, üzletkötő, tereferelő csoportokon törtettem keresztül, mikor valaki nekem ütődött, s bő fegyencsapka alól apró, aggodalmas szempár nézett rám, jellegzetes orr fölött, jellegzetes arcból. – Nini – szoltunk, úgyszólván egyszerre, mivel ő énrám, én meg rá: a balszerencsés emberre ismertem. Nyomban igen öröndeni látszott, s tudakolta, hol a szálláshelyem. Mondtam, a Block V.-ben. – Kár – sajnálkozott arra, merthogy ő meg máshol lakik. Panaszkodott, „nem látja az ismerőseket”, s mikor mondtam neki, magam se igen, nem tudom, miért szomorodott el valahogyan. – Elkeveredünk, mindnyájan elkeveredünk – ezt az észrevételt tette, valami, számomra némileg homályos értelemmel a szavában, a fejcsóválásában. Aztán egyszerre csak földerült az arca. Akkor kérdezte: – Tudja-e, mit jelent itt – s a mellére mutatott – az U betű? – Mondtam neki, hogyne tudnám: Ungar, azaz magyar. – Nem – válaszolta ő –: Unschuldig –, vagyis hogy „ártatlan”, majd úgy nevetett kurtán föl, s bólogatott még utána eltöprengő arccal hosszan, mint akinek igen jólesik valahogy ez a gondolat, nem tudom, miért. S ugyanezt láttam másokon is aztán, akiktől később még ezt a viccet hallottam, eleinte meglehetősen gyakran, a táborban: minthogyha csak valami melengető, valami erőt adó érzelmet merítettek volna belőle – erre mutatott legalábbis az a mindig egyforma nevetés, majd az arcoknak ugyanaz az ellágyulása, az a fájdalmas mosolyú, mégis valahogy gyönyörködő kifejezése, amellyel ezt a tréfát mindannyiszor mondták s fogadták, némiképp olyasféle módon, mint mikor igen szívhez szóló muzsikát vagy valami különösen megindító történetet hall az ember.

Hanem hát azért őrajtuk is csak ugyanazt a törekvést, ugyanazt a jó szándékot láttam: ők is csak azon voltak, hogy jó raboknak mutakozzanak. Szó se róla, ez volt az érdekünk, ezt kívánták a föltételek, erre szorított itt, hogy úgy mondjam, az élet. Ha a sorok rendje mintaszerű volt s egyezett a

létszám, rövidebb ideig tartott például az appel – legalábbis eleinte. Ha szorgosak vagyunk a munkánál, elkerülhetjük például a verést – legalábbis többnyire.

S mégis, eleinte legalább, azt hiszem, mégis, nem egész csupán ez a nyereség, nem kizárólag csak az ily haszon irányíthatta mindnyájunk gondolkodását, ezt becsülettel kijelenthetem. Itt van például a munka, a munka első délutánja, hogy rögtön ezen kezdjem: egy vagonnyi szürke kavics kirakása volt a föladat. Ha Citrom Bandi, miután – az ő, ezúttal élemedettebb s első pillantásra inkább jámborabb-forma katona engedelmével, természetesen – nekivetkőződünk (akkor először láttam is meg sárgásbarna bőrét az alatta működő nagy, sima izmokkal meg egy anyajegy sötétebb foltjával is a bal melle alatt), azt mondta: – No, mutassuk meg ezeknek, mit tudnak a pestiek! –, úgy ezt a legkomolyabban is értette. S mondhatom, ahhoz képest, hogy végre is életemben először forgattam kezemben vasvillát, úgy az örünk, mint az olykor ide-ideszagláló, amolyan pallér külsejű, bizonyára gyárbeli ember is meglehetősen elégedettnek látszott, ami viszont a mi lendületünket is csak tovább fokozta, természetesen. Ha ellenben idővel valami égető érzés jelentkezett a tenyeremen, s azt láttam, hogy ujjaim töve mind csupa veres; ha eközben ideszólt az örünk: – Was ist denn los? –, s én nevettem és mutattam néki a tenyeremet; amire ő, egyszerre igen elkomorodva, s még a puskája szíján is rándítva egyet, azt kívánta: – Arbeiten! Aber los! –: akkor végre is csak természetes, hogy a magam érdeklődése is más irányba fordult. Ettől fogva azután már csak azt az egyet néztem: mikor nincs rajtam a szeme, mint lophatok egy-egy futó kis pihenőt, hogyan vehetek minél kevesebbet lapátra, ásóra, vasvillára, s elmondhatom, az ily fortélyokban később igen nagy előrehaladást tettem, s bennük mindenestre jóval nagyobb jártasságot, tanultságot meg gyakorlatot szereztem, mint bármely munka menetében is, amit csak végeztem. És hát elvégre kinek van haszna ebből? – ahogy egyszer még, emlékszem, a „Szakértő” kérdezte. Állítom: valami baj volt itt, valami gátló akadály, valami hiba, valami csőd. A méltánylás egy szava, egy jele, egy fölcsillanó sugara imitt-amott, nem több, csak egy szikra mindössze: nekem legalább többet használhatott volna. Hisz személy szerint voltaképp mi neheztelni valónk van egymásra, ha meggondoljuk? – s a hiúság érzése elvégre még rabságban is velünk marad; egy csöpp nyájasságra végeredményképp is ki ne formálna titkon igényt, meg azután belátó szóval többre is jutnánk, úgy találtam.

De hát azért az ily tapasztalatok alapján még nem ingathattak igazán meg. Még a vonat is haladt, ha előre néztem, a távolban valahol a célt is ott sejtettem, s az első időszakban – az aranyidőkben, ahogy Citrom Bandival később elneveztük – Zeitz, a kellő életvitel s némi szerencse mellett, igen tűrhető helynek mutatkozott – egyelőre, ideiglenesen, míg majd a jövő meg nem szabadít tőle, természetesen. Hetente kétszer fél kenyér, háromszor harmad, s negyed csupán kétszer. Zulage gyakori alkalommal. Hetente egyszer főtt burgonya (hat szem, a sapkába mérve, s ehhez már viszont Zulage is, belátható, nem járhat); hetente egyszer tejbelaska. A korai ébresztés első bosszúságát a harmatos nyári hajnal, a derült ég, no meg a gőzölgő kávé hamar feledteti (ilyenkor légy ügyes a latrinánál, mert hamarosan: „Appel!” „Antreten!” – visszhangzik a kiáltás). A reggeli appel alkalmasint mindig rövid, hisz végtére vár, sürget a munka. A gyár egyik mellékkapuja, amelyet mi, rabok is használhatunk, az országúttól balra, egy homokos dűlőre térve, táborunktól úgy tíz-tizenöt perc gyaloglásra esik. Már messziről zúgás, csörgés, berregés, lihegés, vastorkok három-négy krákogó köhintése: a gyár üdvözlő – fő- meg keresztutaival, az ott cammogó darukkal, földevő gépekkel, a sok sínnel meg kürtők, hűtőtornyok, csőhálózat, műhelyépületek útvesztőjével valóságos város inkább. A sok gödör, árok, rom meg omlás, föltépett csatorna meg kifordult kábelek rengetege repülőgépek látogatását bizonyítja. Neve – tudtam meg már az első ebédszünet alatt – „Brabag”, ami viszont a „Braun-Kohl-Benzin Aktiengesellschaft” névnek „valaha még a tőzsdén is jegyzett rövidítése” – így hallottam, s meg is mutatták azt a testes, fáradtságos szuszogással a könyökére támaszkodó s zsebéből épp valami megrágcsált kenyérdarabot előhalászó embert, akitől az értesülés származott, s akiről később, mindig egyfajta derű kíséretében, beszéltek is a táborban – bár tőle magától ezt sose hallottam –, hogy valaha ő is birtokosa volt pár itteni részvénytapirosnak, amint mondták. Hallom – s a szag is ezért emlékeztethetett mindjárt a csepeli olajtelepre –, itt is benzin előállításán fáradoznak, oly lelemény segítségével azonban, hogy azt ne olajból, hanem barnaszén anyagából nyerjék. A gondolatot érdekesnek találtam – de hát nem ezt várják tőlem, természetesen, beláttam. Az Arbeitskommando eshetősége mindig izgalmas kérdés. Némelyek ásóra, mások a csákányra esküsznek inkább, egyesek a kábelfektetés előnyét vallják, megint mások a habarcskeverő gépek kiszolgálását szívelik jobban, s ki

tudná, miféle rejtett ok, mily gyanús előszeretettel fűz egyeseket épp a csatornamunkához, derékig sárga iszapban vagy fekete olajban – bár egy ily ok létezését senki sem kétli, minthogy többnyire a lettek ők, no meg egyetértő barátaik, a finnek. Az „antreten” szónak napjában egyszer van csak meg az a magasból lejtő s édes-búsan elnyúló, hosszú és hívogató dallama: éspedig este, mikor a hazatérés pillanatát jelzi. A mosdók körüli nyüzsgésben Citrom Bandi egy: – Tágulás, muzulmánok! – kiáltással présel helyet, s nincs testrészem, ami rejtve maradhatna ellenőrző tekintete előtt. – A pöcsöd is mosd meg, ott lakik a tetű! – szól, s én nevetve engedelmeskedem néki. Most veszi kezdetét az a bizonyos óra: az apró-cseprő intéznivalók, a tréfa vagy panasz, a látogatások, a megbeszélések, az üzletkötések s az értesülések kicserélésének órája, amit a kondérok otthonos csörömpölése, ez a mindenkit megmozgató, mindenkit gyors tetre sarkalló jeladás szakíthat csak félbe. Majd: – Appell –, s csupán szerencse kérdése, meddig. De egy, két, no, legfőljebb három óra múltán (közben a fényszórók is kigyúltak immár) nagy a roham a sátor keskeny ösvényén, melyet kétoldalt a háromemeletes dobozsorok, itteni nevükön „boxok”, hálóhelyek szegélyeznek. Aztán egy ideig a sátor még csupa félhomály meg suttogás – ez az elbeszélések órája, a múltrol, a jövőről, a szabadságról. Megtudhattam: odahaza mindenki példásan boldog volt, s többnyire gazdag is. Még arról is tájékozódhattam ilyenkor, hogy mit szoktak vacsorálni, sőt olykor egyéb, férfiak közt meghitten csengő bizonyos tárgykörrel is. Akkor is említették – amiről később aztán sose hallottam többé –, hogy a levesbe, némelyek föltevése szerint, bizonyos okból egyfajta csillapítószer, „brómot” kevernek – így állították legalábbis, maguk közt egyetértő s egy kissé mindig sejtelmes arckifejezéssel. Citrom Bandi is föltétlen megemlíti ilyenkor a Nefejejs utcát, a fényeket vagy – ő is kiváltképp eleinte, s ehhez már nem is sok észrevételem lehetett, természetesen – „a pesti nőket”. Máskor meg gyanús mormolásra, halk, kántáló, fel-felcsukló énekszóra s tompított gyertyafényre lettem figyelmes a sátor egyik sarka irányából, s azt hallottam, péntek este van, s hogy amott egy pap, egy rabbi az. Magam is átgázoltam a priccsek tetején, hogy onnan lenézzek, s egy csoport ember közepén valóban ő volt, a rabbi, akit én is ismerek. Az ájtatosságot csak amúgy, fegyncruhasan meg -sapkásan gyakorolta, s nem soká figyeltem rá, mivel imádkozás helyett aludni vágytam inkább. Citrom Bandival a legfőlső emeleten lakunk. Boxunkat még további két hálótárral osztjuk meg, mindketten fiatalok, szeretetreméltóak és úgyszintén Budapestről valók. Derékaljul fa, azon szalma, a szalmán meg zsákvászon szolgál. Pokrócot ketten birtokolunk egyet, de hát nyáron utóvégre, még ez is sok. Helynek nem vagyunk épp rettentő bővében: ha én megfordulok, a szomszédnak is fordulnia kell, ha a szomszéd föl húzza a lábát, a magamét is föl kell húznom, de hát azért az álom így is mély és mindent feledtető – arany napok voltak, csakugyan.

A változásokat kicsit később kezdtem észrevenni – mindenekelőtt is a fejadagok területén. Csak találgatni tudtam, tudtuk, hogy a fél kenyerek időszaka hová is röppenhetett ily hamar tova: helyükbe mindenestre visszavonhatatlanul a harmad meg negyed korszaka lépett, s már a Zulage sem mindenkor föltétlen bizonyosság többé. Akkor kezdett lassítani, majd végül egészen megállni a vonat is. Próbáltam előre nézni, de hát kilátás csak a holnapra esett, a holnap meg ugyanez a nap, vagyis hát megint egy pont ugyanilyen nap – már szerencsés esetben, persze. Csökkent a kedvem, csökkent a lendület, egy kicsit mindennap nehezebben keltem, egy kicsit mindennap fáradtabban tértem nyugovóra. Egy kicsit éhesebb voltam, egy kicsit kényszeredettebben mozogtam, valahogy kezdett minden nehezebbé, még én magam is a magam terhére válni. Már nem egész mindig voltam, voltunk – mondhatom bátran – jó rabok többé, s ennek jeleit azután a katonákon, no meg saját tisztségviselőinken is hamar föl ismerhettük persze, ezek közt első helyen, s már csupán méltóságánál fogva is, a Lagerältesteren.

Őt továbbra is, mindig és mindenhol, csak feketében látni. Ő adja a sípszót az ébresztőhöz reggel, ő vizsgál mindent utoljára felül este, s lakosztályáról amott elől valamerre, sok mindent beszélnek. Nyelve német, vére cigány – mi magunk is így ismerjük csak magunk közt: „a Cigány” –, s ez is az első ok, amiért koncentrációs táborban jelöltek ki néki tartózkodási helyet, a második meg az a rendes példától eltérő vonás a természetében is, amit Citrom Bandi már első tekintetre is nyomban megállapított róla. Viszont a háromszög zöld színe meg arra figyelmeztet mindenkit, hogy megölt és kirabolt egy állítólag őnála idősebb s emellett – így beszélik – igen vagyonos hölgyet, akitől tulajdonképp a megélhetését nyerte, amint mondták: ilyenképpen először életemben láthattam személyesen is valódi rablógyilkost tehát. Az ő tiszte a törvény, munkája, hogy rend meg igazság legyen táborunkban – első hallomásra nem épp igen barátságos gondolat, mindenki, magam is azt találtam.

Másrészt viszont, be kellett látnom, egy bizonyos ponton összetéveszthetők az árnyalatok. Nékem személy szerint például több bajom akadt az egyik Stubendiensttel, márpedig ez feddhetetlenül becsületes ember. Ezért is szavaztak rá jó ismerői, ugyanazok, akik a Blockältestert, Kovács doktort (a cím itt – értesültem – nem orvost, hanem ügyvédet jelöl) is megválasztották, mint hallom, mind egy helyről: a Balaton szép vidékéről, Siófok községből valók. Az a bizonyos vörhenyes ember az, neve – mindenki tudja – Fodor. Mármost igaz vagy nem, de egyetértő nézet: a Lagerältester kedvtelésből használja botját vagy öklét, azért, mivel ez, a táborbeli szóbeszéd szerint legalább, bizonyos gyönyörűséget szerez – állítólag – néki, valami azzal kapcsolatos – vélik a jártasabbak tudni –, amit a férfiaknál, fiúknál, de még olykor a nőknél is keres. Emennél viszont a rend nem ürügy, hanem valóságos föltétel, és általános érdek, ha kényszerűségből – és ezt sosem felejtí említeni – hasonlóképp járna történetesen el. Másrészt viszont a rend sosem, és mind kevésbé teljes. Ezért kénytelen aztán a merőkanál hosszú vasnyelével a tolongók közibe csapni a sorban, így juthatunk – ha nem tudnánk netán, mint kell a kondér elébe járulnunk, edényünket pontosan a szegélyének egy meghatározott helyéhez illesztve – az oly kárvallottak sorába, akiknek kezéből ilyenkor csajka, leves egykönnyen röpülhet, mert – világos, és a helyeslő moraj is ezt jelzi mögötte – így az ő munkáját, következésképp tehát minket, soron következőket hátráltat, ezért húzza le lábuknál fogva a hétalvókat, hisz egynek bűnét a többi vétlen sínyli meg, utóvégre. A különbséget – beláttam – a szándékban kell, természetesen, nézni, egy bizonyos ponton azonban, mondom, elmosódhatnak az ily árnyalatok, s az eredményt meg viszont ugyanannak tapasztaltam, bárhogyan is néztem.

Őrajtuk kívül volt még itt, sárga karszalagjával s mindig kifogástalanul vasalt csíkos ruhájában a német kápó, akit szerencsére nem sokat láttam, majd kezdett feltűnedezni, nagy ámulatomra, a mi soraink közt is egy-egy fekete karszalag, rajta a szerényebb „Vorarbeiter” fölirattal. Épp ott voltam, mikor egy blokkunkbéli s nékem addig nem is igen föltűnő s emlékezetem szerint addig mások által sem különösebben nagyra tartott vagy közismert, bár amúgy erőteljes és tagbaszakadt ember első ízben jelent meg, ujja szegélyén az újdonatúj karszalaggal, a vacsoránál. De most már, látnom kellett, nem ugyanaz az ismeretlen ember volt többé: alig tudtak csak hozzáférközni a barátok meg ismerősök, mindenfelől az előlépésének örvendő, gratuláló, szerencsekívánó szavak, kezek irányultak felé, s ő némelyekét elfogadta, másokét viszont, láttam, nem, akik aztán sietősen el is oldalogtak onnan. S utóbb következett csak a – számomra legalábbis – legünnepestesebb pillanat, amikor általános figyelem s valami tisztelet-, mondhatnám áhítatféle csönd közepett, nagy méltósággal, cseppet sem sietve, cseppet sem elhamarkodva, a bámuló vagy irigykedő tekintetek keresztűzében második porcióért lépett oda, ami most már a rangjával együtt illeti meg, és pedig a kondér legaljáról, s amit a Stubendienst ezúttal már egyenjogúaknak járó megkülönböztetéssel mért ki néki.

Máskor meg peckes járású, domború mellkasú ember, rögtön megismertem: az auschwitzi katonatiszt karjáról virítottak felém a betűk. Egy nap a keze alá is kerültem, s mondhatom, úgy igaz: jó embereiért még a tűzbe is megy, nem terem viszont nála babér a léhűtők s az olyanok számára, akik másokkal kapartatnák ki a gesztenyét – ahogy ezt ő maga, saját szavaival, a munka kezdetekor bejelentette. Másnap aztán Citrom Bandival ezért is csusszantunk át egy másik kommandóba inkább.

Még egy változás is a szemembe ötlött, és pedig érdekes mód főként kívülállókon, így a gyárbeli embereken, őreinken, s legfőbb csak egy-egy méltóságon a táborunkban is: azt vettem észre, átalakultak. Először nem egész tudtam mire magyarázni a dolgot: valahogy mind igen szépek voltak, legalábbis az én szememben. Aztán jöttem csak rá, egy s más jelből, hogy mi változhattunk meg, természetesen, csak hát ezt nehezebben észleltem. Ha például Citrom Bandira néztem, rajta semmi különöst se láttam. De próbáltam visszaemlékezni rá, s összevetni első megjelenésével, még akkor, jobbon a sorban, vagy a munkánál először föltűnő, mintegy természetrajzi ábrához hasonlóan kitüremkedő, behorpadó, ruganyosan meghajló vagy keményen nekifeszülő, föl-alá mozgó inaival, izmaival, s így már bizony kissé hitetlenkednem kellett. Akkor értettem csak meg, hogy az idő némelykor megcsalhatja szemünket, úgy látszik. Így is kerülhetett el figyelmemet ez a – pedig eredményében igen lemérhető – folyamat egy egész családon például, a Kollmann családon. A táborban mindenki ismeri őket. Bizonyos Kisvárda nevezetű helységből valók, ahonnan még sokan vannak itt, s abból, ahogy hozzájuk vagy róluk szólnak, azt következtettem, odahaza tekintélyes emberek lehettek bizonyára. Hárman vannak: kis termetű kopasz apa, egy nagyobb meg egy kisebb fiú, az apjukétól elütő, de egymáshoz – s eszerint, gondolom, tehát valószínűleg a mamájukéhoz – a

megszólalásig hasonlító két arc, egyformán szőke sörték, egyformán kék szemek. Ők hárman mindig együtt járnak, ha csak egy mód van rá: kéz a kézben. Mármost egy idő múlva azt vettem észre, hogy az apa le-lemaradozik, s a két fiúnak kell segítenie, magával húznia a kezénél fogva. Újabb idő múlva az apa már aztán nem volt köztük. Akkor meg hamarosan a kisebbet kellett ugyanígy húznia a nagyobbiknak. Még később ez is eltűnt mellőle, s akkor már a nagyobb csak önmagát húzta, s mostanában meg őt se látom sehol. Mindezt, mondom, észrevettem, csak hát nem így, ahogy utóbb aztán már – ha elgondolkodtam rajta – összefoglalhattam, lepergethettem mintegy, hanem csak fokként, minden egyes fokozathoz újra meg újra hozzászokva – s így aztán mégse vettem tulajdonképp észre. Pedig hát magam is megváltozhattam, úgy látszik, mivel a „Bördíszműves”, akit egy nap épp a konyha sátrából láttam nagy otthonosan kilépni – s meg is tudtam, ott talált magának, a burgonyahámozók irigylésre méltó tekintélyességei közt beosztást –, sehogy se akart eleinte fölismerni. Bizonygattam neki, én volnék, a „Shellből”, s kérdeztem tőle, nem akadna-e vajon, végre is a konyhán, történetesen valami harapnivaló, netán maradék, valami a kondérok aljáról, esetleg. Azt felelte, megnézi, s hogy a maga részére ugyan semmi kívánsága, de hogy nincs-e véletlenül cigarettám, minthogy a konyhai Vorarbeiter „megvész a cigarettáért”, amint mondta. Bevallottam: nincsen, s akkor elment. Nemsoká aztán beláttam, kár volna rá tovább is várakoznom, s hogy a barátság is csak véges dolog, úgy látszik, aminek az élet törvénye szab határt – igen természetesen egyébként, szó se róla. Máskor meg én nem ismertem föl egy fura teremtményt: épp arra, gyaníthatóan a latrina irányába botorkált. Fegyencsapkája füléig csúszva, arca csupa horpadás, hegy meg szeglet, orra sárga, hegyén rezgő vízcsepp. – Selyemfiú! – szóltam néki: föl se nézett. Csak csoszogott, egy kezével nadrágját tartva, tovább, s gondoltam: nohát bizony, ezt se hittem volna. Megint máskor, mindössze csak még sárgábban és még soványabban, kissé még nagyobb és még lázasabb szemmel, de azt hiszem, a dohányzó fiú volt, akit észrevettem. Ekkortájt bukkant föl a Blockältester jelentésében az Abend- meg Morgenappel idején az a később állandósuló, csak épp mindig a számok terén váltakozó kifejezés: „Zweie im Revier”, vagy: „Fünfe im Revier”, „Dreizehne im Revier”, s így tovább; majd egy új fogalom is, a hiány, a fogyadék, kiesés, azaz: „Abgang”. Nem, bizonyos körülmények közt semmi jó szándék sem elegendő. Még otthon olvastam, hogy idővel, no meg a kellő erőfeszítés árán, a rabélethez is hozzászokhat az ember. S ez így is lehet valószínűleg, semmi kételyem, mondjuk otthon például, egy szabályos, tisztességes, amolyan civil börtönben, vagy miképpen is mondjam. Csakhogy egy koncentrációs táborban erre, az én tapasztalatom szerint, bizony nemigen kínálkozik mód. S bátran állíthatom, hogy – nálam legalábbis – sosem az igyekvés, sosem a jó szándék hiányában: az a baj, hogy nem adnak hozzá elegendő időt, egyszerűen.

A menekvésnek háromféle útjáról-módjáról tudok – mert láttam, hallottam vagy tapasztaltam – egy koncentrációs táborban. Magam az elsővel s tán, megengedem, a legerényesebbel éltem – de hát van egy területe természetünknek, amely – amiképpen tanultam is – csakugyan, az ember mindenkori s eltulajdoníthatatlan birtoka. Igaz tény: képzeletünk még a rabságban is szabad marad. Meg tudtam valószínűsíteni például, hogy mialatt kezem lapáttal vagy csákánnyal foglalatostkodott – takarékosan, beosztással, mindig épp csak a legszükségesebb mozdulatokra szorítkozva –, én magam egyszerűen nem voltam jelen. Azért a képzelet sem egészen, vagy legalábbis csupán korlátokkal határtalan, úgy tapasztaltam. Hisz ugyanily fáradsággal lehettem volna bárhol elvégre, Calcuttában, Floridában, a világ legszebb helyein akár. Viszont mégis, ez nem volt eléggé komoly, nem hihettem – hogy úgy mondjam – el, s ilyenképp azután legtöbbször csak otthon találtam magam. Igaz, szó se róla, ezzel se voltam kevésbé vakmerő, mint lettem volna, mondjuk, Calcuttával; csakhogy itt már találtam valamit, bizonyos szerénységet, s mondhatnám, egyfajta munkát, ami kiegyenlítette, s ezzel mintegy hitelesítette is azon nyomban a fáradozást. Hamar ráeszméltem például: nem éltem helyesen, nem jól használtam fel otthoni napjaimat, sok, túlon túl is sok a megbánnivalóm. Így – emlékezniem kellett – akadtak ételek, melyek közt válogattam, turkáltam bennük, majd félretoltam, egész egyszerűen, mert nem szerettem, s e percben ezt érthetetlen és helyrehozhatatlan mulasztásnak találtam. Vagy ott volt az oktan huzavona apám meg anyám közt, a személyem miatt. Ha majd hazamegyek, gondoltam, így, ezzel az egyszerű, ezzel a magától értetődő szóhasználattal, még csak meg sem állva közben, mint akit semmi más, csupán ezt a mindennél természetesebb tényt követő kérdések érdekelhetnek csupán: ha majd hazamegyek tehát, ennek mindenestre végét vetem, békének kell lennie – így döntöttem. Voltak aztán odahaza dolgok, amik miatt idegeskedtem, sőt amiktől – bármi nevetséges –, de féltem, így bizonyos

tárgyaktól a tanulmányi anyagban, ezeknek tanáraitól, attól, hogy számadásra hívnak, s hogy a feleletben netán csődöt mondhatok, majd végül apámtól, mikor majd az eredményről beszámolok neki: most azután föl-fölidéztem ezeket a félelmeket, pusztán csak azért a szórakozásért, hogy magam elé képzeljem, ismét végigéljem s mosolyogjak rajtuk. De legkedvesebb időtöltésemül egy teljes, egy hiánytalan otthoni napot képzeltem mindig, megannyiszor el, reggeltől egészen estig lehetőleg, s egyre, továbbra is csak a szerénységnél maradva. Végre is egy erőbe telt volna valamely különleges, valamely tökéletes napot is elképzelnem akár – de hát én rendesen csak egy rossz napot képzeltem el, korai fölkeléssel, iskolával, szorongással, rossz ebéddel, s mindazt a sok lehetőséget, amit bennük akkor mulasztottam, elvéttem, sőt észre sem vettem, elmondhatom, itt a koncentrációs táborban most a lehető legnagyobb tökélytel mind helyrehoztam. Hallottam már, s most tanúsíthattam is: valóban, képzeletünk szárnyalásának nem szabhatnak határt a szűk börtönfalak. Az volt a hiba csak: ha eközben oly messzire vitt, hogy még a kezemet is feledtette, igen hamarom s a legnyomósabb, a leghatározottabb érveléssel találhatott ismét jogába lépni a végtére azért mégis igencsak itt levő jelen valóság.

Ekkortájt kezdett elő-előadódni táborunkban, hogy a reggeli appelon nem egyezett a létszám – mint a minap is mellettünk, a Block VI.-ban. Mindenki jól tudja, mi történhetett ilyenkor, hisz az ébresztő egy koncentrációs táborban azt nem ébreszti csak föl, akit már föl se lehet kelteni többé, ezek pedig megvannak. De hát ez a menekülés másik módja, s ugyan kit ne fogott volna el – egyszer, egyetlenegyszer legalább – a kísértés, ki tudna mindig tántoríthatatlanul szilárd maradni, s kiváltképp reggel, amikor föl, nem: ráébredünk megint egy újabb napra, a már hangos sátor, a már szedelőzködő szomszédság körében – én magam ugyan nem, s föltétlen meg is kísérelem, ha Citrom Bandi minduntalan meg nem akadályoz benne. Elvégre a kávé nem oly fontos, az appelon meg már ott leszünk – ezt gondolja az ember, ezt gondoltam én is. Nem maradunk, természetesen, a fekhelyünkön – hisz ennyire gyermekes végtére senki sem lehet –, hanem fölkelünk, rendesen, becsülettel, úgy, amint a többiek, s aztán... ismerünk egy helyet, egy föltétlenül biztos zugot, százat is tennénk rá egy ellen. Már tegnap, esetleg még régebben kinéztük, észrevettük, szemünkbe ötlött, véletlenül, minden terv, szándék nélkül, csak amúgy önmagunkban példálózva. Most aztán eszünkbe jut. Alámászkodunk például a legalsó boxoknak. Vagy fölkeressük ezt a bizonyos százszázalékos rést, hajlást, mélyedést, biztos sarkot. Itt azután jól befedjük magunkat szalmával, alommal, takarókkal. Közben mindegyre azzal a gondolattal, hogy az appelon már magunk is ott leszünk – mondom, volt idő, mikor ezt jól, igen jól megértettem. A merészebbek még azt is gondolhatják, hogy egy személy még valahogy elcsúszik: elszámolják magukat például – hisz végtére mindnyájan csak emberek vagyunk –; hogy egyetlenegy hiány – máma, kizárólag ma reggel csak – nem szúr föltétlenül szemet, s estére már viszont – gondoskodunk róla – egyezik majd a létszám; a még vakmerőbbek: hogy azon a biztos helyen semmiképp, semmi eszközzel sem találhatják meg. De az igazi elszántak erre sem gondolnak, mivel ezek egyszerűen azt tartják – s olykor magam is így vélekedtem –, hogy egyórányi jó alvás minden kockázatot s bármi árat is megér, utóvégre.

De hát ennyit nemigen adnak nekik, hisz reggel minden gyorsan pereg, s nicsak, már meg is alakul, nagy sietséggel a keresők csoportja: elől a Lagerältester, feketében, frissen borotválva, kackiás bajusszal, illatosan, mögötte szorosan a német kápóval, a mögött pár Blockältesterrel meg Stubendiensttel, füttykösök, furkós- meg kampósbotok mind készenlétbe helyezve a kézben, s fordulnak be egyenest a Block VI.-ba. Odabentről láрма, zűrzavar, s pár perc múltán – hallga csak! – ez már a nyomra találók győzelmes, harsogó diadalma. Cincogásféle vegyül belé, egyre vékonyabban, majd elhallgat, s hamarost a vadászok is megjelennek. Amit a sátorból magukkal cipelnek – már csak holt tárgyak mozdulatlan halmazának, kusza rongycsomónak látszik innen –, a sor legszélére dobják oda, fektetik el: iparkodtam nem odanézni. Hanem egy-egy tört részlet, egy-egy még így is kivehető rajz, vonás, emlékeztető jegy mégis arra vont, kényszerítette a tekintetem, s föl is ismertem benne, aki egykor volt: a balszerencsés embert. Aztán: – Arbeitskommandos antreten! –, s számíthatunk rá: a katonák ma szigorúbbak lesznek.

S végül a menekülés harmadik, szó szerinti és valóságos módja is megfontolható, úgy látszik, erre is volt példa egyszer, egyetlenegy ízben táborunkban. Hárman vannak a szökevények, mindhárman lettek, tapasztalatokban, német nyelvben, helyismeretben jártas, dolgukban biztos foglyok – kelt suttozva híre s mondhatom, az első elismerés, őreink rovására szóló titkos kárörvendés, sőt, itt-ott csodálat s már-már a példa követését latolgató, lehetőségeit mérlegelő fölbuzdulás után meglehetősen

dühösek is voltunk rájuk mindahányan, már éjjel, úgy kettő-három óra tájékán, amikor büntetésből a tettük miatt, még mindig az appelon álltunk, pontosabb szóval: imbolyogtunk inkább. Másnap este, bevonuláskor aztán megint csak iparkodtam nem jobb felé nézni. Három szék állott ugyanis ott, s rajtuk három ember, emberféle ült. Hogy pontosabban is miféle látványt nyújthattak, s hogy mi lehetett a nyakukban lógó papirostábla nagy, ormótlan betűs fölirata: mindez iránt egyszerűbbnek láttam nem érdeklődni (azért így is értésemre jutott, mert a táborban még soká emlegették: „Hurrah! Ich bin wieder da!” – azaz: „hurrá, megint itt vagyok!”); láttam ezenfölül még egy tákolmányt, egy, kissé az otthoni házudvarok porolóira emlékeztető állványzatot is, rajra három kötéllel, hurokra kötve – eszerint tehát, megértettem: akasztófát. Vacsoráról természetesen szó sem lehetett, hanem rögtön: – Appel –, majd: – Das ganze Lager: Achtung! –, ahogy ott elől, teljes hangerővel, maga a Lagerältester vezényelte, személyesen. Összeálltak a szokott büntetés-végrehajtók, további várakozás után a katonai hatalmasságok képviselői is megjelentek, s aztán minden megtörtént, annak rendje-módja szerint, hogy úgy mondjam – szerencsére tőlünk igen messze, elől, a mosdók közelében, s nem is néztem oda. Inkább balra figyeltem, ahonnan a hang érkezett ugyanis egyszerre, valami mormolás, valami dallamféle. Vékony, előrenyúló nyakon kissé reszketeg fejet láttam ott a sorban – főképp csak egy orrot meg egy óriási, e percben szinte valahogy esztelen fényben fürdő nedves szemet tulajdonképpen: a rabbit. Nemsoká aztán a szavát is megértettem, annál is inkább, mivel ezt a szót lassacskán többen is átvették tőle a sorban. A finnek például mind, de sokan mások is. Sőt, s nem tudom, mi úton-módon, de már a szomszédságba, a többi blokkhoz is átkerült valahogyan, elterjedt s szétharapózott mintegy, mert ott is egyre több mozgó szájat s óvatosan, alig-alig, de mégis határozottan előre-hátra hintázó vállat, nyakat meg fejet vettem észre. Közben ez a mormolás, itt a sor közepén, épp csak hogy hallható volt, de állandóan, mint valami föld alól jövő moraj: „Jiszkadal, vöjiszkadal” – hangzott újra meg újra, s annyit még én is tudok, hogy az úgynevezett „Kaddis” ez, a zsidók imája a holtak tiszteletére. S meglehet, ez is makacsság volt csupán, a végső, az egyetlen, tán – be kellett látnom – némiképp egy kissé kényszerű, mondhatnám előírt, bizonyos értelemben kiszabott, mintegy rámért s egyúttal hasztalan módja is a makacsságnak (mert hisz ott elől különben mi sem változott, eltekintve az akasztottak utolsó pár rángásától, mi sem mozdult, mi sem rendült meg erre a szóra); s mégis, meg kellett valahogy értenem azt az érzést, amiben a rabbi arca szinte feloldódni látszott, s aminek erejétől még orrcimpája is oly furcsán remegett. Mintha csak most volna itt az a rég várt perc, az a bizonyos győzelmes perc, amelynek eljövételéről, emlékszem, még a téglagyárban szólott. S csakugyan, most először fogott engem is el, nem tudom, miért, bizonyos hiányérzés, sőt némelyes irigység, most először sajnálkoztam kicsit, hogy nem tudok magam is – pár mondatot legalább – a zsidók nyelvén imádkozni.

De sem makacsság, sem imádság és semmiféle menekülés sem szabadíthatott meg egy dologtól: az éhségtől. Otthon is voltam már – vagy legalábbis azt hittem, hogy voltam – természetesen éhes; éhes voltam még a téglagyárban, a vonatban, Auschwitzban, de még Buchenwaldban is – de hát így, huzamosan, hosszú távon, hogy így mondjam, ezt az érzést még nem ismertem. Egy lyukká, valami ürré változtam át, s minden igyekezetem, minden törekvésem ennek a feneketlen, ennek az egyre követelőző ürnek a megszüntetésére, eltömésére, elhallgattatására irányult. Erre volt csak szemem, ezt szolgálhatta csak egész értelmem, ez irányíthatta csak minden tettem, s ha nem ettem fát, vasat vagy kavicsot, csakis azért, mivel ezek nem szétrágható és fölemészthető dolgok. De például homokkal már próbálkoztam, s ha netán füvet láttam, sose haboztam – de hát fű sem a gyárban, sem a tábor területén nemigen akadt, sajna. Egyetlen kis, hegyes hagymáért két szelet kenyeret is elkértek, s ugyanennyiért árulták a szerencsés módosak a cukor- meg marharépát: magam általában az utóbbit szerettem jobban, mert ez levesebb s többnyire méretre is nagyobb, bár a hozzáértők úgy tartják, a cukorrépában a több érték, a tartalom s táperő – de hát ugyan ki is válogatna, ha szívós húsát, csípős ízét kevésbé állhattam is. De beértem vele, némi vigaszomul szolgált az is, ha legalább mások esznek. Őreink ebédjét mindig elhozták utánuk a gyárba, s le nem vettem róluk a szemem. Mondhatom, nem sok örömöm tellett azonban bennük: gyorsan ettek, meg se rágták, az egészet elkapkodták, láttam, fogalmuk sincs, mit is cselekszenek valójában. Máskor egy műhelybeli kommandóban voltam: itt meg a mesterek bontották ki, amit hazulról hoztak, s – emlékszem – soká néztem egy sárga, nagy bütykökkel teli kezet, amint egy hosszúkás üvegből hosszú zöldbabokat emelt ki, egyiket a másik után, meglehet, megengedem, melleleg kissé valami bizonytalan, valami homályos reményben is talán. De hát ez a bütykös kéz – már minden bütykét, minden előrelátható fogását jól ismertem – egyre az üveg meg a szája közti úton járt,

közlekedett csak tovább. Egy idő múlva aztán ezt is eltakarta előlem a háta, mivel elfordult, s megértettem, természetesen: emberségből, holott szerettem volna megmondani neki, csak nyugodtan, csak tovább, hisz magam részéről a látványt is sokra tartom, a semminél ez is több, bizonyosképpen. Tegnap krumplihajat, egy egész csajkával, először egy finntól vásároltam. A déli pihenő alatt szedte elő, nagy kényelmesen, s aznap szerencsére Citrom Bandi nem volt velem a kommandóban, hogy akadékoskodhatott volna. Maga elé tette, foszlott papirost, abból kövecses sőt kotort elő, mindezt lassan, hosszadalmasan, s ujjai hegyével még a szájába is vitt, megízlelt egy csipetnyit, mielőtt, csak amúgy, félvállról, ideszólt volna: – Eladó! – Általában két szelet kenyér vagy a margarin az ára: ő az esti leves felét kérte. Próbáltam alkudni, hivatkoztam mindenre, még az egyenlőségre is. – Di bist nist ká jid, d'bist á ségec, te nem zsidó – rázta azonban finnek ismert módján, a fejét erre. Kérdeztem tőle: – Akkor mért vagyok itt? – Honnan tudja én aztat? – vont a vállát. Mondtam neki: – Rohadt zsidó! – Attól még nem adok olcsóbban – válaszolta. Végül is megvettem tőle, annyiért, amennyit kért, s nem tudom, este honnan termett ott épp abban a pillanatban, amint a levesemet kimérték, és azt sem, hogy miként orrinthatta előre meg: tejbelaska lesz vacsorára.

Állíthatom, hogy bizonyos fogalmakat kizárólag egy koncentrációs táborban érthetünk teljesen meg. Gyerekkorom ostoba meséinek volt például gyakori szereplője az a bizonyos „vándorlegény” vagy „szegénylegény”, ki a királyleány kezéért felcsap a királyhoz szolgálatra, s örömmel, mert mindössze csak hét nap az ára. „De hét nap nálam hét esztendő!” – mondja neki a király; nos, ugyanezt mondhatom én is a koncentrációs táborról. Sose hittem volna például, hogy ilyen hamar válhat fonnyadt vénember belőlem. Otthon ehhez idő kell, ötven-hatvan év legalábbis: itt három hónap is elég volt hozzá, hogy cserbenhagyjon a testem. Kijelenthetem, nincs kínosabb, nincs elkedvetlenítőbb dolog, mint nap nap után követni, nap nap után számba venni, mennyi pusztult el belőlünk ismét. Otthon, ha túlon túl sok figyelmet nem is fordítottam rá, de általában összhangban voltam szervezetemmel, szerettem – hogy úgy mondjam – ezt a gépezetet. Emlékszem egy nyári délutánra, amikor az árnyas szobában izgalmas regényt olvasgattam, miközben tenyerem jóleső szórakozottsággal simítgatta izmuktól feszülő, napbarnított combom arany pihés, engedelmesen sima bőrét. Most ugyanez a bőr ráncosan fityegett, sárga volt és szikkadt, mindenfelé kelevények, barna karikák, hasadások, repedések, rücskők meg pikkelyek borították, melyek, kiváltképp az ujjaim közt, kellemetlenül viszkettek. – Rüh – állapította meg hozzáértő bólintással Citrom Bandi, mikor megmutattam neki. Csak bámultam ezt a sebességet, ezt a fékevesztett iramot, amivel nap mint nap fogyott, enyészett, olvadt és tünedezett valahová csontjaimról a borító anyag, a ruganyosság, a hús. Minden nap valami újabb dolog lepett meg, valami újabb hiba, újabb rútság ezen az egyre furcsább, egyre idegenebb tárgyon, ami valaha jó barátom: a testem volt. Rá se bírtam már nézni, valami meghasonlott érzés, egyfajta szörnyűködés nélkül; idővel ezért is nem vetkőzödtem már le, hogy megmosakodjam, eltekintve az ily fölös fáradsalmak iránt való minden kelletlen húzódozásomtól is, aztán a hidegtől, no meg, persze, a cipőtől.

Ez az eszköz, nekem legalábbis, igen sok bosszúságot okozott. Általában, ruhadarabjaimmal, melyekkel a koncentrációs táborban fölszereltek, nem lehettem elégedett, kevés volt bennük a célszerűség és sok a hiba, sőt, kellemetlenségeknek váltak egyenest a forrásaivá – egyáltalán, bizvást mondhatom: nem váltak be. Így például az apró szemű, szürke esők idején – amelyeket már az évszak változása tesz ilyenkor tartóssá – a vászonruha merev kályhacsővé alakul át, aminek vizes érintésétől mindenképp óvakodni igyekszik borzongó bőrünk – mindhiába, természetesen. Mit sem ér itt a rabköpönyeg amit, tagadhatatlan, becsülettel kiosztottak –, ez az újabb kölönc, ez az újabb nedves réteg, s nézetem szerint a cementeszsák durva papirosa sem kielégítő megoldás, melyet, sokakhoz hasonlóan, Citrom Bandi is orzott magának, s a ruhája alatt hord, dacolva minden kockázattal, hisz az ily bűn hamar fölszínre kerül: egy bot ütése csak a hátán, egy másik meg a mellen, s a zörgés máris nyilvánvalóvá teszi a vétket. Ha meg viszont már nem zörög – kérdem én –, mivégre akkor ez a péppé ázott újabb nyűg, amitől még szabadulni is csak titkon tudunk?

De legbosszantóbb, mondom, a facipő. Az egész a sárral kezdődött tulajdonképp el. Máskülönben elmondhatom, ebben a tekintetben sem voltak egész kielégítőek eddigi fogalmaim. Otthon is láttam, sőt tapostam is már sarat, természetesen – de hát arról mit se tudtam, hogy a sár olykor java gondunk, életünk színtere lehet. Hogy mit is jelent lábikránkig elmerülni benne, majd lábunkat minden erőnk megfeszítésével, egyetlen, nagyot cuppanó rántásával kiszabadítani onnan, s

csupán azért, hogy újra belémerítsük, mindössze csak húsz-harminc centiméternyivel előbbre: minderre nem voltam, s hiába is lettem volna fölkészülve. Mármost a facipőről az derült ki, hogy idővel letörik a sarka. Ilyenkor egy vastag, majd egy bizonyos hátsó ponton hirtelen elvékonyuló s gondolaformára fölkerekedő talpon járhatunk aztán, ezen a kerek talpon előre hintáztatva magunk, afféle „Keljfeljancsi” bábuk mintájára. Emellett a néhai sarok helyén, a kéreg meg az itt igen vékony talp között napról napra növekvő rés támad, amelyen azután minden léptünkönél hideg sár, no meg vele apró kavics, mindenféle éles hordalék iramolhat akadálytalanul be. Eközben a kéreg már rég földörzsölte bokánkat, és számtalan sebet mart az alatta levő puhább környéken. Ezek a sebek mármost – tulajdonságaik szerint – nedvedznek, s nedvük bizony ragacsos: ilyenképp azután a cipőtől idővel semmiképp sem tudunk szabadulni többé, levehetetlenné válik, hozzátapadt, s akár egy újabb testrész, valósággal ránőtt a lábamra mintegy. Ebben voltam napközben, s ebben is tértem nyugovóra, már csupán azért is: ne kelljen az időt vesztegetnem, mikor nyughelyemről föl, pontosabban le kell majd ugranom, éjente két-háromszor, sőt négyszer is olykor. S éjszaka még hagyján: némelyes ügy-baj, csetlés-botlás, csúszkálás után az odakinti sárban, a fényszórók világánál valahogy csak célhoz jutunk. De mit tegyünk nappal; mit, ha a kommandóban tör ránk – ami pedig elkerülhetetlen – a hasmenés? Az ember ilyenkor összeszedi minden bátorságát, leveszi sapkáját, és engedelmet kér az őrtől: – Gehorsam zum Abort –, föltéve persze, hogy akad bódé, mégpedig rabok által is használatba vehető bódé a közelben. De tegyük föl, akad, tegyük föl, hogy őrünk jóságos s engedélyt ad egyszer, ad másodszor is: nos – hadd kérjem –, ki lehet oly vakmerő, ki oly minden végsőre elszánt, hogy türelmét harmadszorra is próbára tegye? Ilyenkor aztán már csak a néma küzdelem marad, egymásra zárt fogakkal, folyvást reszkető horpasszal, míg eldől a próba, s végül vagy testünk, vagy akaratunk kerekedik fölül.

És végső eszközül – várva vagy váratlan, kihíva vagy épp elkerülni igyekezve – mindig és mindenütt ott a verés. Ebből is kivettem a magam részét, természetesen, de nem jobban – ha nem is kevésbé –, mint a rendes, az átlag, a köznapi, mint bárki, bármelyikünk, annyira, amennyi tehát nem holmi külön, személy szerinti balesettel, hanem csupán táborunk szokott föltételeivel jár. S külön következetlenség, ha el kell mondanom: az előbbiben nem is egy, voltaképp erre mégiscsak inkább hivatott, inkább fölhatalmazott, kötelmezett – vagy mint is mondjam – SS-belitől, hanem egy bizonyos „Todt” nevezetű homályosabb, ahogy hallom, afféle munkafelügyeleti testületnek egy sárga ruhás katonájától részesültem. Ő volt ott, s vette észre – de micsoda hang, mekkora szökkenés kíséretében –, hogy elejtettem a cementeszsákot. Csakugyan, a cementhordást minden kommandó, s szerintem is teljes okkal, csakis a ritka alkalmaknak járó, még magunk közt is alig-alig bevallható örvendéssel fogadhatja. Az ember lehajtja fejét, valaki nyakára helyez egy zsákot, azzal elballag egy teherautóig, itt másvalaki leveszi róla, aztán egy szép nagy kerülővel, melynek határait a pillanatnyi lehetőség szabja meg, visszabandukol, s szerencsés esetben még sorakoznak is előtte, tehát újabb időt csenhet, megint a következő zsákig. Mármost a zsák is mindössze úgy körülbelül tíz-tizenöt kiló – otthoni viszonyok közt gyerekjáték, bízvást még labdázhatnék is vele akár: de hát itt megbotlottam, elejtettem. S főképp a zsák papirosa is fölrepedt, a résen meg kifolyt, s ott a földön porlad a tartalom, az anyag, az érték, a drága cement. Már mellettem is volt, már éreztem is öklét az arcomon, majd, miután a földre teremtett, csizmáját is a bordáimban, nyakamon meg a kezét, amint arcomat a földhöz, a cementbe nyomkodta: szedjem, kaparjam össze, nyaljam föl – kívánta, esztelen módra. Majd meg a talpamra rángatott: meg fogja nekem mutatni – ich werde dir zeigen, Arschloch, Scheisskerl, verfluchte Judehund –, hogy többet egyetlen zsákot sem ejtek el, ígérte. Ettől a perctől aztán minden fordulónál ő maga rakta nyakamra az újabb zsákot, csak velem törődött, egyedül én voltam a gondja, kizárólag engem követett tekintetével a kocsig és vissza, s vett előre akkor is, ha pedig a sor s igazság szerint még előbb mások következtek volna. Végül már-már szinte összejátszottunk, kiismertük egymást, már-már szinte valami elégedettséget, biztatást, hogy ne mondjam, büszkeségfélét láttam az arcán, s bizonyos szemszögből, el kellett ismernem, végre is joggal: csakugyan, ha imbolyogva, ha görnyedezve, ha el-elfeketülő szemmel is, de kitartottam, jöttem-mentem, vittem és hordtam, mégpedig anélkül, hogy egyetlen újabb zsákot is elejtettem volna, s végső soron ez – be kellett látnom – végtére őt igazolta. Másrészt viszont ennek a napnak a végén éreztem, hogy valami megjavíthatatlanul tönkrement bennem, ettől fogva hittem minden reggel, hogy ez az utolsó reggel, amikor még fölkelek, minden lépésnél, hogy még egyet már nem tudok megtenni, minden mozdulatnál, hogy a következőt már nem bírom elvégezni; de hát mégis, egyelőre még mindannyiszor elvégeztem aztán.

Akadhatnak esetek, előadódhatnak helyzetek, amelyeket többé már semmi tudománnyal sem lehet tovább súlyosbítani, úgy látszik. Kijelenthetem, hogy annyi igyekvés, oly sok hasztalan próba, erőfeszítés után idővel magam is megtaláltam a békét, a nyugalmat, a könnyebbséget. Bizonyos dolgok például, melyeknek ezelőtt holmi roppant, jószerivel felfoghatatlan jelentőséget tulajdonítottam, elmondhatom, az én szememben minden fontosságukat elvesztették. Így appelon álltomban például, ha elfáradtam, s nem nézve: sár van ott vagy pocsolya, egyszerűen helyet foglaltam, lecsücsültem, s úgy maradtam, míg csak a szomszédok erővel föl nem húztak. Hideg, nedvesség, szél vagy eső nem zavarhatott többé: nem jutott el hozzám, nem is érzékeltem. Még az éhségem is elmúlt; továbbra is elvittem a számhoz, amit csak találtam, minden megehető, de inkább csak szórakozottan, gépiesen, szokásból, hogy úgy mondjam. Munkánál? – már a látszatra sem ügyeltem. Ha nem tetszett nekik, hát legfőbb megverték, s ezzel se árthattak igen, így is csak időt nyertem: már az első ütésre sietősen mindjárt a földre heveredtem, s a többit már nem éreztem aztán, mivel elaludtam közben.

Egy dolog vált csak bennem erősebbé: az ingerültség. Ha valaki kényelmemre tört, akár csak a bőrömhöz ért is, ha menetnél lépést vétettem (ami gyakran fordult elő), s mögöttem ilyenkor valaki a sarkamra hágott, azt pillanatnyi hahozás habozás és minden további nélkül, ott azon nyomban meg tudtam volna például ölni – ha meg tudtam volna, persze, s ha, mire kezemet fölemeltem, el nem feledem már, mit is akartam tulajdonképpen. Citrom Bandival is össze-összeszólalkoztam: „elhagytam magam”, terhére vagyok a kommandónak, bajt hozok mindenkire, elkapja rühömet – hánytva szememre. De legfőként mintha egy bizonyos tekintetben feszélyeztem, zavartam volna valahogyan. Akkor vettem ezt észre, mikor egy este elvitt a mosdóhoz. Hiába kapálóztam, tiltakoztam, erőnek erejével leszedte gúnyáimat, hiába próbáltam öklömmel eltalálni testét, arcát, hideg vizet dörzsölt didergő bőrömrre. Százszor is megmondtam neki: terhemre van a gyámkodása, hagyjon magamra, menjen a p...-ba. Itt akarok-e megdöglenni, nem akarok-e tán hazakerülni? – kérdezte, s nem tudom, mi választ olvashatott le arcomról, de én az övén egyszerre valami megrökönyödést, valami riadalomfélét láttam, olyfajta, mint amellyel általában menthetetlen bajhozókra, elítéltekre vagy, mondjuk, járványok hordozóira nézünk: akkor is jutott eszembe, mint is vélekedett egykor a muzulmánokról. Mindenesetre ettől fogva inkább elkerült, amint láttam, s én pedig ettől a tehetetlenségtől is megkönnyebbültem végre.

Már a térdemtől azonban sehogy se szabadulhattam, ez a fájdalom egyre velem maradt. Pár nap múlva meg is néztem, s habár a testem sok mindenhez hozzászoktatott már, ezt az új meglepetést, ezt az égővörös zsákot, amivé a jobb térdem környéke átalakult, mégis kíváncsiabbnak találtam inkább nyomban el is takarni a szemem elől mindjárt. Jól tudtam, természetesen, hogy táborunkban Revier is működik, de hát először is a rendelőóra épp a vacsora idejére esik, amit végre is előbbre valónak tartottam a gyógyulásnál, s azután egy és más tapasztalat, hely- meg életismeret a bizodalmat sem épp igen segíti megerősödni bennünk olykor. No meg messze is volt: két sátorral előrébb, s ily hosszú útra már, hacsak a föltétlen szükség nem kényszerít, nem szívesen vállalkoztam, egyebek mellett, minthogy most már a térdem is igen fáj. Végül Citrom Bandi meg egyik hálótársunk vitt mégis el, kezükből formálva ülőké, amolyan „golya-viszi-a-fiát” módra, s miután föltettek egy asztalra, jó előre intettek: gyaníthatóan fájni fog, mivel a rögtöni műtét kikerülhetetlen, s zsibbasztószer hiányában viszont ezt enélkül kényszerülnek elvégezni hát. Amennyire közben megfigyelhettem: egy késsel két, egymást keresztező vágást ejtettek a térdem fölött, melyen aztán kisajtották a tenger anyagot, ami a combomban volt, majd az egészet átkötötték papirossal. Utána mindjárt a vacsorát is szóvá tettem, s biztosítottak: megtörténik a szükséges gondoskodás, s ezt hamarosan tapasztalhattam is, valóban. A leves máma marharépból meg karaláéból készült, melyet igen szeretek, s a Revier számára érezhetően a sűrűjéből mértek, amivel úgyszintén elégedett lehettem. Az éjszakát is itt, a Revier sátrában töltöttem el, egy box legfelső emeletén, mégpedig teljesen egyedül, s csak az volt igen kellemetlen, hogy a hasmenés szokott óráján a magam lábát már nem használhattam, s viszont – előbb suttogó, később hangos, végül pedig már ordító szóval – segítségért is hasztalan folyamodtam. Másnap reggel azután, több egyéb testtel együtt, az enyémet is fölhajították egy nyitott teherautó ázott bádorgára, s egy közeli, ha helyesen értettem, bizonyos „Gleina” nevű helységbe szállítottak, ahol táborunk tulajdonképpeni kórháza áll. Hátul, takaros, összehajtható lábú zsámolyon, térdén nedvességtől csillogó puskájával, egy katona

ügyelt ránk az úton, láthatóan kelletlen, húzódozó arccal, olykor, vélhetően egy-egy hirtelen szag, kikerülhetetlen megfigyelés hatására tán, viszolygón el-el is fintorodva – némelyes joggal különben –, el kellett ismernem. Főképp az bántott, hogy mintha magában valami véleményre jutott, valami elterjedt igazságra következtetett volna, s kedvem lett volna mentegetni magam: nem egész pusztán csak én vagyok a hibás, s hogy eredetileg nem ez tulajdonképp a természetem – hanem hát ezt nehéz volna be is bizonyítanom, természetesen, beláttam. Mikor aztán megérkeztünk, itt először is egy gumitömlő, afféle kerti locsoló váratlanul rám törő s mindenüvé utánam hatoló vízsugarát kellett kiállanom, amely mindent: maradék condrát, piszkot, de még a papiroskötést is lemosta rólam. Aztán viszont elvittek egy terembe, itt adtak egy inget meg egy deszkaágy két emelete közül az alsót, majd rá is fekhettem ezen egy, nyilvánvalóan az elődömtől ugyan már meglehetősen keményre, meglehetősen laposra döngölt és nyomkodott, imitt-amott ugyan gyanús foltokkal, gyanús szagló, gyanúsan reccsenő-roppanó elszíneződésekkel tarkított, de hát végre is szabad szalmazsákra, ahol aztán valahára is egészen rám hagyták, mint töltsem az időt, s mindenekelőtt is, hogy alhassam végre egy nagyot.

Régi szokásainkat új helyekre is mindig magunkkal visszük, úgy látszik: mondhatom, a kórházban magamnak is számos régi megrögzöttséggel, beidegződéssel kellett még eleinte megküzdennem. Ott volt például a lelkiismeret: az első időkben minden hajnalban pontosan fölébresztett. Máskor meg arra riadtam: elaludtam az appelt, odakint már indulnak a keresésemre, s csak lassan csituló szívvel vettem tudomást a tévedésről, fogadtam el az élelem tárulkozó képet, a valóság tanúságát, hogy idehaza vagyok, hogy minden rendben, emitt valaki nyögdecssel, távolabb társalognak, amott másvalaki furcsa némasággal szegez hegyes orrot, merev szemet, tátott száját a mennyezetre, hogy csupán a sebem fáj, no meg hogy legföljebb – amiképp mindig – igen szomjas volnék, föltehetően a láztól nyilván. Egyszer csak bizonyos időre volt szükségem, míg egészen elhittem: nincs appel, nem kell látnom a katonákat, s főképpen nem munkába járnom – s mindezeket az előnyöket, az én számomra legalábbis, semmi mellékes körülmény, semmi betegség sem ronthatja alapjában el. Időközönként engem is föl-fölvittek egy emeleti kis szobába, ahol a két orvos működött, egy fiatalabb meg egy korosabb: én az utóbbinak voltam a páciense, hogy így mondjam. Sovány, fekete, rokonszenves ember volt, tiszta öltönyben, cipővel, karszalaggal, s rendes, megkülönböztethető arccal, amely barátságos, idős rókára emlékeztetett. Kikérdezett, hová valósi vagyok, s ő is elbeszélte, hogy ő meg Erdélyből érkezett. Közben már le is hántotta rólam a foszladozó s a térdem tájékán addigra már mindig megkeménykedett, zöldessárgára vált papirostekeréket, majd két kézzel ránehezdedve, kinyomkodta a combomból, ami ott időközben összegyülemlött, s végül valami horgolótűhöz hasonló eszközzel összesodrott gézdarabot dugdosott a bőröm meg a húsom közé, mint elmagyarázta: „a járat fenntartása”, „a tisztulás folyamata” kedvéért, azért, nehogy a seb időnek előtte találjon begyógyulni. Magam részéről ezt szívesen is hallottam, hisz utóvégre semmi dolgom odakünt, részemről cseppet sem oly sietős az egészség, ha jól megfontolom, természetesen. Már kevésbé volt ínyemre egy másik észrevétele. Keveselte az egy léket a térdemen. Nézete szerint oldalt is kellene egy vágást ejteni, s ezt meg az elsővel, ismét egy harmadik metszés révén, összekötni. Kérdezte, rászánám-e magam, s egész elcsodálkoztam, mivel úgy nézett rám, mint aki csakugyan, a válaszomat, netán a beleegyezésemet, hogy ne mondjam: a felhatalmazásomat várná. Mondtam neki: – Ahogy tetszik –, s ő rögtön azt tartotta erre, hogy legjobb akkor nem is késlekedni. Ott helyben neki is fogott, de hát némileg hangosan kényszerültem viselkedni, s ez, láttam, feszélyezte. Említette is többször: – Így nem tudok dolgozni –, s próbáltam szabadkozni: – Nem tehetek róla. – Pár centiméternyi haladás után végül abba is hagyta, anélkül, hogy a tervét teljes mértékig végbevitte volna. De hát azért így is tűrhetően elégedettnek látszott, mint megjegyezte: „Ez is valami”, mivelhogy ilyenképp ezentúl most már legalább két helyen sajtolhat belőlem – vélekedett – gennyet. Az idő is elment a kórházban: ha épp nem aludtam, az éhség, a szomjúság, a sebkörnyéki fájdalom, egy-egy beszélgetés vagy a kezelés eseménye mindig elfoglalt – de foglalatosság nélkül, sőt, bátran mondhatom: épp ennek a kellemesen bizsergető gondolatnak, ennek a mindig kimeríthetetlen örömet nyújtó kiváltságnak a tudatában is igen jól elvoltam. Az új jövevényeket is ki-kikérdeztem: mi az újság a táborban, melyik blokkból valók, s hogy történetesen nem ismernek-e vajon a Block Fünf-ből egy Citrom Bandi nevezetűt, középmagas, törött orrú, elől foghíjas, de senki sem emlékezett. Sebeket is legtöbbször a magaméhoz hasonlókat láttam a kezelőszobában, úgyszintén főként combon vagy lábszáron, bár akadt belőlük följebb, csípőn, hátulsó fertályon, karon, sőt nyakon meg háton is, a tudományban nyilvántartott nevük szerint „flegmónékat”,

mint gyakorta hallottam, s melyeknek eredete s ily sűrű előfordulása a koncentrációs tábor rendes körülményei közt semmiképp sem különös vagy csodálatos, amiként az orvosoktól megtudhattam. Kissé később kezdtek azután érkezni azok, akiknek meg a lábuk ujjából kellett levágni egyet, kettőt, sőt olykor mindet, s elbeszélék: ott künn a táborban tél van, s a facipőben megfagyott a lábuk. Máskor meg, szabónál készült raböltönyben, láthatóan rangos méltóság nyitott a kötözőhelyiségbe. Ezt a halk, de jól érthető szót hallottam tőle: – Bonjour! –, s ebből, no meg a piros háromszögének „F” betűjéből találtam is ki mindjárt, francia, az „O. Arzt” fölíratú karszalagja alapján meg, hogy ő kórházunk főorvosa nyilván. Soká elnéztem, mivel régóta nem láttam már őhozzá foghatóan szép embert: nem volt nagyon magas, de öltönye arányosan kitöltve a csontozaton feszülő s mindenütt elegendő mennyiségű hússal, arca úgyszintén telt, minden vonása összetéveszthetetlenül az övé, kifejezhető érzéssel, fölismerhető árnyalatokkal, álla kerek, közepén mélyedéssel, kissé sötétes, olajos színezetű bőre meg tompán csillámlik a ráeső fényben, úgy, ahogy általában a bőr csillámlott egykor, régebben még, otthon, az emberek közt. Még nem nagyon korosnak, úgy tán körülbelül harmincévesnek becsültem. Láttam, az orvosok is igen fölélnkültek, iparkodtak a kedvébe járni, néki mindent elmagyarázni, de észrevettem, nem annyira táborbeli, mint inkább valahogy régi, hazai s mintegy rögtöni emlékeket kínáló szokás szerint, azzal a választékossággal, örömmel, társaságbeli igyekvéssel, mint mikor alkalmunk nyílik megmutatni, hogy kiválóan értünk s beszélünk valamely művelt nyelven, így ezúttal például franciául. Másrészt viszont – látnom kellett – a főorvosnak ez mit sem jelenthetett: mindent megnézett, egy-egy szót válaszolt, vagy bólintott is, de mindezt lassan, halkan, borúsan, egykedvűen, arcán, dióbarna szemében mindvégig valami csüggedt, már-már búskomor érzés változhatatlan kifejezésével. Csak ámultam, mivel sehogy se értettem, mi okozhatja ezt vajon egy ennyire tehetős, ennyire jó módú előkelőségnél, aki emellett ily magas rangig is vitte. Próbáltam kutatni arcát, követni mozdulatait, s csak lassacskán ötlött eszembe: szó se róla, elvégre azért őnéki is csak itt kell lennie persze, csak lassacskán s egyúttal nem egész minden csodálkozás, valami derűs meghökkenésféle nélkül vált bennem úrrá egy benyomás, véltem pedzeni, hogy eszerint ez a helyzet – egy szóval, hogy maga a rabság bánthatja, úgy látszik. Már-már mondtam volna neki: ne búslakodjon, hisz ez a legkevesebb – de hát féltem, vakmerőség volna, meg azután, jutott eszembe, igaz, nem is tudok franciául.

Nagyjában-egészében a költözködést is átaludtam. Még előzőleg nékem is fülemhez jutott: a zeitzi sátrak helyébe időközben téli szálláshely, kőből épült barakkok készültek el, melyek közt immár kórháznak valóról sem feledkeztek meg. Ismét teherautóra hánytak – mint a sötétségből is láthattam, este volt, mint a hideg alapján megítélhettem, úgy körülbelül tél közepe –, s legközelebb már valami mértéktelen nagy helyiség jól kivilágított, hideg előterét, s abban vegyszer szagú fakádat különböztettem meg: ebben kellett azután – hiába zokszó, kérelem, tiltakozás – tisztálkodásul magamnak is fejbűbig megmártóznom, amit tartalmának hidege mellett az is tett még egy kicsit didergőssé az én számomra, hogy, mint látnom kellett, a többi beteg is mind ugyanebben a barna lében merítkezett már előttem – s bizony sebestől, mindenestől – meg. S aztán itt is telni kezdett az idő, itt is ugyanúgy lényegében, mindössze csak pár eltéréssel, mint az előző helyen. Új kórházunkban például a priccsek háromemeletesek voltak. Orvoshoz is ritkábban vittek el, s így a sebem is inkább csak itt, helyben tisztult, a maga módján, úgy, ahogy tudott. Ráadásul nemsoká a bal csípőmön is fájdalom, majd a már ismerős, égővörös zsák jelentkezett. Pár nap múlva, miután hiába vártam: elmúlik, vagy tán valami más egyéb jön közbe, kénytelen-kelletlen, de szólnom kellett róla az ápolónak, s újabb sürgetés, újabb pár napi várakozás után sorra is kerültem a barakk előterében, az orvosoknál; ilyenképp most hát a jobb térdem mellett a bal csípőmre is került egy másik, úgy körülbelül tenyeremnyi vágás. Ismét egy kellemetlen körülmény a helyemből adódott, az egyik alsó ágyon, egy magas, a mindig szürke égre nyíló, apró s üvegtelen ablakkal éppen szemközt, melynek vasrácsain valószínűleg az idebenn gőzölgő leheletek képezhették az örökös jégcsapokat s vonhatták állandóan szőrös zúzmarákkal is be. Én magam viszont pusztán csak azt viseltem, ami már egy beteg járandósága: rövid s gombtalan inget, no meg a télidőre való tekintettel adományozott furcsa, a fülre kör, a homlokra meg ék ívében rátüremkedő formájával némileg korcsolyabajnokokéhoz vagy színpadokon a Sátánt megszemélyesítő színészéhez hasonlító, amúgy egyébként igen hasznos, zöld színű kötött sapkát. Így aztán sokat fáztam, kiváltképp, miután két pokrócom egyikét is elvesztettem, melynek rongyaival addig egész tűrhető mód egészíthettem ki a másik hiányait: adjam rövid időre kölcsön, később majd visszahozza – így az ápoló.

Hiába próbáltam aztán két kézzel is tartani, a végébe akaszkodni, ő bizonyult az erősebbnek, s a veszteség mellett némelyest az a gondolat is bántott még kissé, hogy a pokrócot – amint én tudom legalábbis – azokról szokták lehúzni főként, akiknek már általában amúgy is az előreláthatóan hamaros végére számítanak, várják el, mondhatnám bátran. Máskor megint az időközben már jól ismerősömmé váló hang figyelmeztetett, úgyszintén egy alsó ágyról, de mögülem valahonnan: megint ápoló bukkanhatott fel, megint új beteggel a karján, s épp azt kutatja, kihez, melyőnk ágyába fektethetné oda. Őt viszont – tudhattuk meg – esetének súlyossága s az orvosi engedelem külön ágyra jogosítja fel, s oly rettentő hangon harsogta, mennydörögte: – Tiltakozom! –, hivatkozott rá: – Jogom van hozzá! Kérdezzék meg az orvost! –, s megint újra: – Tiltakozom! –, hogy az ápolók végül csakugyan, mindannyiszor egy másik ágyba vitték tovább terhüket – így például az enyémbé, s hálótársul körülbelül korombelinek látszó fiút kaptam. Sárga arcát, nagy, égő szemét mintha már láttam volna – de hát itt sárga arca meg nagy, égő szeme volt, igaz, mindenkinek. Első szava volt, akadna-e vajon egy ital vizem, s mondtam neki, hogy bizony ezt magam sem vetném meg; második, rögtön az elsőre: s hogy cigarettám-e?... s ezzel sem volt szerencséje, persze. Ajánlotta, kenyeret adna érte, de értésére adtam, szót se ejtsen, nem ezen múlik, nincsen: akkor elhallgatott egy időre. Gyanítom, láza lehetett, mivel folyvást reszkető testéből szüntelen forróság áramlott, melynek magam is kellemes hasznát vettem. Már kevésbé örvendtem, amiért oly sokat hánytorgott meg forgolódott az éjjel, s bizony nem épp mindig a kellő tekintettel az én sebeimre. Mondtam is neki: hé, elég legyen, nyughasson már egy cseppet, s végre meg is fogadta a szavam. Reggel láttam aztán csak, miért: a kávéhoz már ugyanis hiába költögettem. Azért, nagy sietve, már nyújtottam az ő csajkáját is az ápolónak, minthogy ez, s éppen, mikor az esetről szólni készülődtem volna neki, rám ripakodva kérte. Majd a kenyérporcióját is átvettem részére, amiként a levesét is este, s ugyanígy a továbbiakban is aztán, mindaddig, míg csak egy nap igen furcsán nem kezdett viselkedni: akkor már mégiscsak, szólni kényszerültem, nem őrizhettem tovább itt az ágyamban, elvégre. Szorongtam egy csöppet, mivel a késedelem bizony már meglehetősen észrevehetőnek, az ok meg, némelyes hozzáértéssel, amire pedig végre is számíthattam, egykönnyen kitalálhatónak tetszett – de hát elment a többivel, nem szóltak, hál isten, semmit, s egyelőre aztán társ nélkül is hagytak.

Itt ismerkedtem még meg továbbá igazán a férgekkel is. A bolhákat sehogy se tudtam megfogni: fürgébbek voltak, igen érthetően, hisz elvégre jobban is tápláltak, nálam. A tetveket már könnyen megfoghattam, csak hát ennek meg nem volt értelme. Ha már igen haragudtam rájuk, a nagyujjam körmét, csak amúgy, taláломra végighúztam a hátamon kifeszített ing vásznán, s a jól hallatszó pattogások sorozatán mérhettem a bosszút, élvezhettem a pusztítást – hanem egy perc múlva már nyugton meg is ismételhettem akár, megint pont ugyanazon a helyen s megint pont ugyanazzal az eredménnyel. Mindenütt ott voltak, minden rejtett zugba beférkőztek, zöld sapkám csak úgy szürkéllett, hemzsegett, majdhogy meg nem mozdult tőlük. Mégis, legjobban akkor lepődtem, hökkentem, majd rémültem is meg, mikor egyszerre csak csípőmön éreztem a csiklandást, s a papiroskötést fölemelve azt láttam, hogy már húsomon is ott vannak, s a sebemből táplálkoznak. Próbáltam kapkodni, szabadulni, legalább innen kitűrni, kipiszkálni, legalább még egy kevéske türelemre, várakozásra szorítani őket – s állíthatom, sosem éreztem még küzdelmet kilátástalanabbnak, ellenállást konokabbnak, mondhatni szemérmetlenebbnek, mint ezt. Egy idő múltán föl is hagytam vele, s már csak néztem ezt a falánkságot, ezt a nyüzsgést, mohóságot, étvágyat, ezt a leplezetlen boldogságot: bizonyosképp, mint hogyha valahonnan ismerném egy kissé. Akkor is vettem észre: némelyest meg tudom érteni őket, mindent megfontolva. Végül már-már megkönnyebbültem, már-már a vizsgálásom is elmúlt. Továbbra se örvendtem, továbbra is elkeseredett maradtam egy kicsit, s úgy gondolom, végre is érthetően – de már inkább csak valahogy általában, harag nélkül, egy kissé csak a természet egész rendje miatt, hogy így mondjam; mindenesetre gyorsan eltakartam, s később már nem keltem velük harcra, többé már nem háborgattam őket.

Kimondhatom: nincs annyi tapasztalat, oly tökéletes nyugalom, sem belátásnak akkora ereje, úgy látszik, hogy még egy utolsó esélyt ne adnánk szerencsénknek – föltéve, ha találunk rá módot, természetesen. Így amikor mindazokkal együtt, akiknek itteni munkába állításához túl sok remény immár szemlátomást nem fűzhető, engem is vissza, mintegy a feladónak: Buchenwaldba küldtek, minden maradék képességgemmel osztoztam, természetesen, a többiek örömeiben, mivelhogy az ottani jó napok, no meg kiváltképp a reggeli levesek jutottak tüstént az eszembe. Nem gondoltam viszont,

elismerem, arra, hogy még előbb meg is kell majd érkeznem, mégpedig vasúton s már az ily utazások föltételei mellett; mindenesetre elmondhatom, vannak dolgok, amiket addig sosem értettem, s bajosan is hihettem volna egyáltalán el. Egy oly, valaha gyakran hallott kifejezés például, mint: „földi maradványai”, az én addigi tudtommal kizárólag valaki megboldogultra vonatkozhatott csak. Márpedig magam részéről, nem kételkedhettem, éltem, ha pislákolva, mintegy tövig lecsavartan is, de égett még bennem valami, az élet lángja, ahogyan mondani szokták – vagyis hát itt volt a testem, pontosan tudtam róla mindent, pusztán csak én magam nem voltam már valahogy benne. Minden nehézség nélkül észleltem, hogy ez a holmi, oldalán, fölötté más hasonló holmikkal, itt fekszik, a kocsi zötyögő padlatának hideg s mindenféle gyanús nedvektől nyirkos szalmáján, hogy a papiroskötés már rég lemállott, szétfoszlott, leszakadozott, ingem, rabnadrágom, amibe az útra öltöztettek, pusztá sebeimhez tapadt – de mindez nem érintett közlőről, nem érdekelt, nem befolyásolt többé, sőt állíthatom, rég éreztem már ily könnyen, békésen, elandalodva szinte, kereken kijelenthetem: ennyire kellemesen magam. Annyi idő után végre először szabadultam meg az ingerültség gyötrelmétől is: az enyémhez szoruló testek nem zavartak többé, még valahogy inkább örvendtem is annak, hogy itt, hogy velem vannak, hogy oly rokoniak és annyira hasonlóak az enyémhez, s most először fogott el irántuk valami szokatlan, rendellenes, valami félszeg, mondhatnám ügyetlen érzés – meglehet, a szeretet tán, azt hiszem. S ugyanezt tapasztaltam az ő részükről is. Reménnyel, mint eleinte, igaz, többé már nemigen biztattak. Meglehet, ez is tehette – az egyéb nehézségeken kívül, természetesen – annyira csöndessé, másrészt azonban oly családívá is egyúttal az általános nyögdecslésen, fogak közti sziszegésen, halk panaszon kívül olykor hallható egyéb megnyilvánulásokat: a vigasz, a nyugtatás egy-egy szavát. De mondhatom, tettekkel sem takarékoskodott, kinek csak képességéből tellett, s hozzám is adogató kezek irgalmas szorgoskodása juttatta például el, ki tudná, mi távolságból, a sárgaréz konzervdobozt, mikor bejelentettem: vizelnem kell. S mire végül hátam alá – nem tudom, mint, mikor és kinek vagy kiknek a keze révén – a vonat deszkái helyett egyszerre kövezett talaj jégbőrös pocsolói kerültek, mondhatom, igen sokat már nem jelentett nékem, hogy szerencsésen megérkeztem Buchenwaldba, s azt is rég elfeledem, hogy ez az a hely végeredményképp is, ahová annyira vágytam. Azt sem sejtettem, hol is vagyok: a pályaudvaron-e még, vagy beljebb, a környékre sem ismertem, és az utat, a villákat meg a szobrot se láttam, amelyre pedig még igen jól emlékeztem.

Mindenesetre, úgy tetszett, soká fekhettem így, s elvoltam, békésen, szelíden, kíváncsiság nélkül, türelemmel, itt, ahová tettek. Hideget, fájdalmat nem éreztem, s azt is inkább csak értelmem, semmint a bőröm közvetítette, hogy arcomat valami szúrós, hó és eső közti csapadék permetezi. El-elűnődtem egy s más, el-elnéztem, ami már így, minden fölös mozdulat, fáradság nélkül a szemembe ötlött: például arcom fölött az alacsony, szürke és átlátszatlan eget, pontosabban az ólmos, lomha járású, téli felhőzetet, amely szemem előtt eltakarta. Mindamellet helyel-közzel meg-meghasadozott, itt-ott váratlan rés, fényesebb lyuk is keletkezett egy-egy futó pillanatra benne, s ez olyan volt, mint valami mélység hirtelen sejtelve, amelyből ilyenkor mintha egy sugár vetülne odafönről rám, egy gyors, fürkész tekintet, egy meghatározhatatlan színű, de mindenesetre kétségkívül világos szem – némiképp egy kissé az orvoséhoz hasonló, aki elébe egykor, még Auschwitzban kerültem. Közvetlen mellettem ormóttan tárgy: egy facipő, másik oldalon meg az enyémhez hasonló ördögsapka, két hegyes tartozék – orr meg áll – közti üreges mélyedés – egy arc került látszögembe. Azon túl további fejek, tárgyak, testek – megértettem, a rakomány maradéka, hulladéka, mondhatnám pontosabb szóval, amit egyelőre ide tettek vélhetően félre. Valamennyi idő, s nem tudom, egy óra, egy nap vagy egy év múlva, aztán végre hangokat, neszeket, munka, rendezkedés zörejét észleltem. A mellettem levő fej egyszerre csak megemelkedett, s lejjebb, a vállánál rabgúnyás karokat láttam meg, amint valamilyen kordé- vagy targonca-félére készülődtek fölhajtani, a már ráhalmozott egyéb testek kupacának tetejébe. Ugyanakkor tört szófoslány ért fülemhez, amit alig-alig sikerült csak kihámoznom, s ebben a rekedtes suttogásban még kevésbé egy valaha pedig – emlékezmem kellett – mennyire érces hangra ismertem: – Tilt... a... kozo... zom... – motyogta. Egy pillanatra akkor, mielőtt még tovább lendült volna, megállt a levegőben, mintegy a meglepetéstől, úgy éreztem, s mindjárt egy másik hangot hallottam meg, azét nyilván, aki a vállát fogta. Kellemes, férfias színezetű, barátságos hang volt, kissé idegenes, amolyan lágerbeli németisége érzésem szerint inkább bizonyos meghökkenésről, némelyes ámulatról, mintsem neheztelésről tanúskodott: – Was? Du willst noch leben? – kérdezte, s csakugyan, ezt magam is furcsa, mivel sem indokolható, egészében meglehetősen okatlan dolognak találtam abban a percben. Akkor is

tettem föl: magam részéről értelmesebb leszek. De már fölém is hajoltak, s hunyorogni voltam kénytelen, mivel egy kéz matatott valamit a szemem táján, mielőtt engem is egy kisebb kordé rakományának közepébe huppantottak, majd tolni kezdtek valamerre, nemigen kíváncsiskodtam, merre. Egy dolog foglalkoztatott csupán, egy gondolat, egy kérdés, ami e percben ötlött csak eszembe. Meglehet, az én hibám, hogy nem tudtam, de hát sosem voltam annyira előrelátó, hogy megérdeklődjem a buchenwaldi szokásokat, rendtartást, eljárasmódot, egyszerűen, hogy itt miképpen is csinálják: gázzal-e, mint Auschwitzban, talán orvosságyszer segédletével, amiről úgyszintén ott hallottam, esetleg golyóval, netalán máshogy, az ezer egyéb mód egyikével, melyhez az én ismereteim nem elegendők – nem sejtettem. Mindenesetre azt reméltem, nem fog fájni, s meglehet, furcsaság, de hát ez is éppoly valódi volt, éppúgy betöltött, mint más, igazabb remények – hogy így mondjam –, melyeket a jövőhöz fűzünk. S akkor tudtam csak meg, hogy a hiúság oly érzés, mely az embert egészen a végső pillanatáig elkíséri, úgy látszik, mert valóban, bármennyire furdalt is ez a bizonytalanság, se kérdést, se kérelmet, egyetlen szót sem intéztem, de még csak egy futó tekintetet sem vettem hátra, arra vagy azokra, akik toltak. De az út egy magas kanyarodóhoz érkezett, s odalenn egyszerre széles látkép bukkant ki alattam. Ott volt az egész roppant lejtőt benépesítő sűrű táj, az egyforma kőházikókkal, a takaros zöld, meg egy külön csoportot alkotó, tán új, kissé komorabb, még festetlen barakkokkal, a különböző övezeteket elválasztó belső drótkerítések tekervényes, de láthatóan rendezett szövevényével, távolabb a hatalmas, most csupasz fák ködbe vesző rengetegével. Nem tudom, amott egy épületnél mire várakozott a sok pucér muzulmán, pár föl-alá sétálgató méltóság meg, ha jól láttam, s csakugyan, zsámolyaikról, serénykedő mozdulataikról egyszerre fölismertem: fodrászok körében – ilyenképp akkor hát fürdőre s majdani bebocsátásra nyilván. De beljebb, a macskaköves, messzi lágerutcákat is mozgás, lanyha szorgoskodás, tevés-vevés, időtöltés jelei népesítették be – törzslakosok, gyöngélkedők, előkelőségek, raktárosok, belső kommandók szerencsés kiválasztottjai jöttek-mentek, végezték mindennapi teendőjüket. Imitt-amott gyanúsabb füstök keveredtek el barátságosabb gőzökkel, valamerről ismerős csörömpölés szállt fel hozzám puhán, mint a harangszó álmainkban, s keresgélő tekintetem ott alant rá is bukkant a cipekedő menetre, a vállra vetett rudak, a rudakon meg a párolgó kondérok súlyától roskadozva, s a fanyar szagú levegőben a távolból, semmi kétség, répaleves illatára ösmertem. Kár volt, mert ez a látvány, ez az illat indíthatta el, pedig már zsibbadt mellemből azt az érzést, melynek növekvő hulláma még kiszáradt szememből is pár melegebb cseppet volt képes az arcomat áztató hideg nedvesség közé préselni. S hiába minden megfontolás, ész, belátás, józan értelem, mégse ismerhettem magamban félre valami halk vágyakozásféle lopott, mintegy az esztelenségétől szégyenkező s mégiscsak egyre makacskodó szavát: szeretnék kicsit még élni ebben a szép koncentrációs táborban.

8

Be kell látnom: bizonyos dolgokat sosem tudnék megmagyarázni, nem pontosan, nem, ha a várakozásom, a szabály, az értelem – egészében, ha az élet, a dolgok rendje felől nézem, amennyire már én ismerem legalábbis. Így mikor a kordéról valahol megint le, a földre rakodtak, sehogy se értettem, hogy ugyan mi dolgom is lehet nékem még például hajnyírógéppel meg beretvéval. Az a fulladásig tömött s első benyomásra megtévesztésig zuhanyfürdőnek rémlő helyiség, melynek izmos farácsozatára a rengeteg tipró, tapodó talp, sarok, fekélyes lábszár, lábszárcsont közibe engem is odatettek, nagyjában-egészében inkább megfelelt már körülbelül a várakozásomnak. Futólag meg is fordult még utoljára a fejemben: no lám, eszerint hát az auschwitz-i szokás van hát érvényben, úgy látszik, itt is. Annál nagyobb volt a meglepődésem, amikor rövid várakozás, majd sziszegő, bugyborékoló hangok után váratlanul víz, bő sugarú, meleg víz kezdett ömleni az odafönti csapokból. Nemigen örvendtem viszont, mert még szívesen melegedtem volna kissé, de hát semmit se tehettem, amikor egyszerre ellenállhatatlan erő röpített a lábaknak ebből a nyüzsgő erdejéből a magasba, miközben nagy lepedőféle, azon meg egy pokróc tekeredett rajtam körbe. Aztán egy vállra emlékszem, amelyen fejemmel hátra, lábammal előre csüngtem; egy ajtóra, szűk lépcsőház meredek fokaira, még egy ajtóra, majd egy helyiségre, teremre, mondhatnám szobára, ahol a tágasság és világosság mellett a berendezési tárgyak már-már csaknem kaszárnyai fényűzése ütötte meg hitetlenkedő szemem, s végül az ágyra – rendes, valóságos, láthatóan egyszemélyes ágyra, jól tömött szalmazsákkal és két szürke

pokróccal is –, melyre erről a vállról átfordultam. Két emberre továbbá – rendes, szép emberekre, arccal, hajjal, fehér nadrágban, trikóban, fapapucsban; elnéztem, elgyönyörködtem bennük, ők meg engem néztek. Akkor tűnt csak föl a szájuk, s hogy egy ideje valami daloló nyelv cseng a fülemben egyre. Az volt az érzésem, mintha valamit tudni kívánnának tőlem, de hát csak a fejemet rázhattam: nem értem. Arra egyiküktől, de igen fura hangsúllyal, németül hallottam: – Hast du Durchmarsch? –, vagyis hogy nincs-e hasmenésem, s némelyes meglepődéssel észleltem, hogy hangom – miért, miért nem – azt mondja erre: – Nein –, gondolom, még mindig, még most is csak hiúságból megint, bizonyára. Akkor meg – kis tanakodás, térülés-fordulás után – két tárgyat nyomtak a kezembe. Egyik edény volt, langyos kávéval, a másik meg kenyér, becslésem szerint úgy körülbelül hatodnyi darab. Elvehettem, elfogyaszthattam, minden ár, minden csere nélkül. Aztán meg egyszeriben életjelt adó, háborogni, engedetlenkedni kezdő bensőm foglalta el egy időre minden figyelmemet, és főként erőimet, nehogy valamiképp meg találja még hazudtolni netán az előbb adott szavam. Majd meg arra ocsúdtam, hogy az egyik ember megint itt van, de most már csizmásan, szép sötétkék sapkában, piros háromszögű rabkabátban.

Akkor hát megint föl a vállra, le a lépcsőn, ezúttal egyenest ki, a szabadba. Hamarosan terjedelmes, szürke fabarakkba, amolyan gyógyintézmény-, Revier-félébe léptünk, ha nem tévedtem. Szó se róla, itt már egészében megint körülbelül a készülődéseimhez illőnek, végeredményében is teljességgel rendjén valónak, hogy ne mondjam: otthonosnak találtam mindent – csak hát most meg az előbbi elbánást, a kávé meg kenyeret nem egész értettem. Utunk mentén, végig a barakk egész hosszában, a jó ismerős, háromemeletes boxok sora üdvözölt. Mindenik dugig telve, s némelyest gyakorlott szem, amilyennel elmondhatom, én is rendelkezem, még a bennük megkülönböztethetlenségig összegabalyodó egykori arcok, rüh- meg fekélyvirágos bőrfelületek, csontok, condrák, hegyes végtagok halmaza alapján is tüstént fölmérhette, hogy mind e tartozékok rekeszenként legalábbis öt, de egyikében-másikában hat testet is jelenthetnek. Emellett a pusztas deszkákon az elvégre még Zeitzban is alomnak kijáró szalmát is hasztalan kerestem – de hát erre az időre, amennyinek itt már szemlátomást elébe nézhetek, ez nem oly nagyon fontos részlet, igaz, elismertem. Akkor következett aztán – miközben megálltunk, s beszéd, tárgyalásféle ütötte meg fülem az engem hordó ember meg valaki más közt nyilván – az újabb meglepetés. Először nem is tudtam, jól látok-e – de hát nem tévedhettem, hisz a barakk itt igen ki volt világítva, erős lámpásokkal. Bal kéz felől itt is a két sor rendes boxot láttam, hanem a deszkák itt egy réteg piros, rózsaszín, kék, zöld meg lila paplannal letakarva, fölöttük még egy sor, ugyanilyen paplanokból, s a két réteg közül, szorosan egymás mellett, kopaszra nyírt gyermekfejek, kisebb-nagyobb, de általában úgy körülbelül az én korombeli fiúkai kukucskáltak elő. S épp csak, hogy mindezt észrevettem, hogy letettek a földre, és valaki megtámasztott, nehogy el találjak dőlni, hogy levették rólam a pokrócot, s térdemet meg csípőmet futtában átkötözték papirossal, majd meg, hogy rám húztak egy inget: már be is csusszantam alul-fölül egy-egy sor paplan, kétfelől meg egy-egy sebtében helyet szorító fiú közé, a középső emeletre.

Azután itt hagytak, megint minden magyarázat nélkül, s akkor hát ismét csak a saját eszem járására hagyatkozhattam. Mindenesetre, el kellett ismernem, itt vagyok, s ez a tény, nem tagadhattam, minden pillanattal megújult, megint, még mindig, s tovább is újra egyre tartott. Később még egynémely szükséges tudnivalóval is tisztába jöttem. Ez itt például a barakknak valószínűleg inkább az eleje, mint a vége, ahogy ezt szemközt egy szabadba nyíló ajtó, továbbá az előttem látható világos térség tágassága is mutatta – méltóságok, írnokok, orvosok mozgás- meg munkatere, legszembeötlőbb pontján egy fehér lepedővel lefödött asztalfélével is berendezve. Akiknek amott a hátulsó fadobozokban a hajlékuk, azoknak többnyire vérhasuk vagy tifuszuk van, vagy ha nem, hát lesz legalábbis, minden bizonnyal. Első tünet – amiképp a csillapíthatatlan szag is jelzi – a Durchfall, másképpen Durchmarsch, amint ezt a fürdőbeli kommandó emberei tőlem is tüstént tudakolták, s melyek szerint – beláttam – az én helyem is ott volna tulajdonképp, ha kérdésükre történetesen az igazat vallom. A napi ellátmányt s a konyhát is egészében a zeitziéhoz találtam hasonlóan: reggel kávé, a leves már kora délelőtt megérkezik, a kenyér adagja harmad vagy negyed, ha negyed, akkor viszont többnyire Zulagéval. A napszakokra – az állandóan egyforma világítás következtében, amit sehonnan sem befolyásolt ablak fénye vagy homálya – már nehezebben, csak bizonyos tévedhetetlen jelekből tudtam következtetni: így a reggelre a kávéból, az alvás idejére meg az orvos minden esti búcsújából. Már az első estén magam is ösmeretségbe léptem vele. Egy emberre váltam figyelmessé, aki épp a boxunk előtt állapodott meg. Nem lehetett igen magas,

mivel feje körülbelül az enyémmel esett egy vonalba. Arca nem csupán hogy telt, de egyenesen kövérkés volt, imitt-amott még puha is a fölöslegtől, s nem csupán karikára pödrött, már majdnem egészen ősz bajusza, de nagy ámulatomra, mert koncentrációs táborban ezt még ez ideig sosem tapasztaltam, már úgyszintén galambősz, igen ápolt szakálla is volt, kicsike, s az állán takarosán hegyesre formázva. Nagy, méltóságteljes sapkát hordott hozzá, sötét szövetnadrágot, de – bár jó anyagból való – rabkabátot, karszalaggal, piros jellel, benne „F” betűvel. Szemügyre vett, mintegy ahogy új jövevényeket szokás, s valamit szolt is hozzám. Mondtam neki az egyetlen mondatot, amit franciául tudok: – Zsö nő kompran pá, möszjő. – Ui, uii – mondta erre ő, széles, barátságos, egy kevéssé rekedtes hangon – bon, bon, mo fisz –, s azzal egy szem kockacukrot helyezett orrom elé a takaróra, valóságosat, épp ugyanolyat, amilyenre még hazulról emlékeztem. Aztán végigjárta az összes többi fiút is, mindkét boxban, mind a három emeleten, s egy-egy szem kockacukor őnékik is mind kijárt a zsebéből. Némelyek elébe épp csak oda tette, másoknál azonban hosszabban elidőzött, sőt egyesek beszélni is tudtak vele, s ezeknek különösképp megpaskolta arcát, megcsiklandozta nyakát, elcsevegett, elcsicsergett velük mintegy, némileg ahogy az ember kedvenc kanárimadaraival elcsivitel olykor, a nékik szánt órán. Azt is észrevettem, hogy némelyik kedvenc számára, főként akik értették a nyelvét, még egy további szem cukra is akadt. Akkor láttam csak be, amire odahaza mindig is okítottak, hogy mennyire hasznos dolog a műveltség, s kiváltképp az idegen nyelvek ismerete, csakugyan.

Mindezt, mondom, felfogtam, tudomásul vettem, de csak azzal az érzéssel, mondhatnám föltétellel szinte, hogy közben egyre vártam, ha közelebből nem tudhattam is, micsodát, de hát a fordulatot, a titok nyitját, az ébredést, hogy így mondjam. Másnap például, amikor a másokkal való munkája közt ideje akadhatott rá, az orvos énrám is idemutatott az ujjával. Kihúztak a helyemről, s oda raktak elébe, az asztalra. Torkából pár barátságos hangot hallatott, megvizsgált, megkocogtatott, hideg fülét, bajuszkájának szúrós hegyét mellemhez, hátamhoz értette, mutatta: sóhajtsak, köhögjek. Azután hanyatt fektetett, valaki segédféljével levétette rólam a papiróspólyát, és sebeimre kerített sort. Megnézte, először csak távolabbról, majd elővigyázatosan körbe is tapogatta, amire rögtön megjelent valami a belső anyagukból is. Akkor meg hümmögött valamit, a fejét is gondterhesen csóválva, mintha ez valahogy lehangolta, elkedvetlenítette volna kissé, úgy néztem. Gyorsan vissza is kötözte, eltüntette a szeme elől mintegy, s éreznem kellett: ezek már bizony nemigen nyerhették meg tetszését, sehogyan se lehetett kiengesztelődve, meglegedve velük.

De egy s más egyéb téren is rosszul ütött ki a vizsgám, látni kényszerültem. A mellettem fekvő fiúkkal például sehogy se tudtam szót érteni. Ők viszont zavartalanul társalogtak egymással, rajtam keresztül, a fejem fölött, vagy előtt, de úgy, mintha ez csak valami akadály volna, mely csupán útjukban áll. Még előbb tudakolták, kicsoda-micsoda vagyok. Mondtam: – Ungar – s hallottam, amint nagy hamar széltében-hosszában híre ment: vengerszki, vengrija, mágyárszki, mátyár, ongroá, és számos különféle más módon is még. Egyikük még azt is mondta: – Khenyir! –, azaz „kenyér”, s a mód, ahogy nevetett hozzá, melyet egész kórus követett nyomban, semmi kétséget sem hagyhatott bennem, hogy ismeri már, mégpedig igen alaposan, a fajtám. Kellemetlen volt, és szerettem volna valamiképp az értésükre adni: tévedés, hisz a magyarok meg engem nem tartanak maguk közé valónak, hogy nagyjában-egészében én is csak osztozhatom a róluk való nézetükben, s hogy igen furcsa, mi több, méltánytalan dolognak is találok főként, hogy itt meg épp őmiattuk nézzenek rám görbe szemmel – de hát eszembe jutott az ostoba akadály, hogy ezt bizony csak magyarul tudnám nékik elmondani, vagy legföljebb még németül esetleg, ami még ennél is rosszabb vizsont, magam is azt találtam.

Ott volt aztán egy másik hiba, egy további vétek, amit – elvégre is napokon keresztül – semmi erővel sem leplezhettem többé. Hamar megtanultam, hogy alkalomadtán, ha úgy hozza a szükség, egy nálunk csak alig valamivel idősebbnek s amolyan segédápolófélének látszó fiút szokás idehívni. Ilyenkor ő megjelent egy lapos és nyéllel is kellően felszerelt edénnyel, s ezt a paplan alá dugtuk. Aztán ismét szólni kell néki: – Bitte! Fertig! Bitte! –, míg csak érte nem jön. Mármost napjában egy-kétszer az ily igény jogosságát senki, ő maga sem vitathatta. Csakhogy én háromszor, olyik napon négyszer is fárasztani kényszerültem, s ez már, láttam, bosszantotta – igen érthetően egyébiránt, nem tagadhattam, szó se róla. Egy ízben az edényt az orvoshoz is odavitte, valamit magyarázott, érvelt, a tartalmát mutogatta néki, s ő el is töprengett a bűnjel fölött egy csöppet; mindamellett fejének, kezének intése azután tévedhetetlenül elutasítást jelzett. Este a cukor sem maradt el: így hát akkor minden rendben –

ismét szilárdan fészkelhettem magam a paplanok s a melengető testek kétségkívüli s, a mai napra legalábbis, még mindig tartó, rendíthetetlennek látszó bizonyosságába.

Másnap, úgy kávé meg leves közti időpontban, egy ember lépett be az odakinti világból, a ritka méltóságok közül való, mindjárt észrevettem. Nagy művészsapkája fekete posztó, ruházata makulátlan fehér köpeny, alatta a nadrágszár borotva élű, lábbelije suvickosan csillanó félcipő, s arcának nem csupán valahogy durva művű, valahogy túlonat is férfias, mintegy vésővel kifaragott vonásaitól, hanem föltűnően lilásveres, már-már nyúzottnak ható bőrétől is megijedtem kissé, mely minthogyha magát a nyers húst engedné szinte látni. Ezenkívül magas, testes alkat, halántékán már itt-ott ősszel is vegyülő fekete haj, hátracsapott keze miatt az én helyemről kibetűzhetetlen karszalag, de legkiváltképp jeltelen piros háromszög: azaz hibátlan német vér baljós ténye jellemezte. Egyébként most először életemben bámulhattam meg olyasvalakit, akinek rabszáma nem tízezres, nem ezres, de még csak nem is százaz, hanem mindössze csupán két jegy. A mi orvosunk mindjárt sietett üdvözölni, kezét rázni véle, karon paskolni kissé, egyszóval elnyerni jóindulatát, mint igen várt vendégét, aki látogatásával végre megtiszteli a házat, s nagy meghökkenésemre egyszerre csak azt kellett látnom, hogy, semmi kétség, minden jel szerint rólam beszélhet néki. Még meg is mutatott, a keze egy kör ívű lendületével, és sebes, ezúttal német beszédéből ez a kifejezés is világosan megütötte a fülem: „zu dir”. Aztán meg úgy folytatta, bizonykodott, beszélt a lelkére, magyarázó mozdulatok közt szakadatlan, mint ahogyan valami portékát kínálunk, ajánlgatunk, ha mihamarább túl kívánunk adni rajta. S ez meg, miután előbb még csak szótlanul hallgatta, de úgy valahogy, mint a súlyosabb fél, mondhatnám nehéz vevő, végül már egész meggyőződtnak látszott – így éreztem legalábbis apró, sötét szemének felém irányzott rövid, szúrós, máris valahogyan birtokló pillantásából, kurta biccentéséből, a kézfogásból, az egész módból – no meg a mi orvosunk földerülő, elégedett arcából is –, ahogy elment.

Nem kellett igen soká várakoznom, míg ismét nyílt az ajtó, s egyetlen pillantással fölmértem a rabruháját, piros háromszögét, benne „P” betűjét – mely köztudomás szerint lengyelek ismertető jegye – s fekete karszalagján a „Pfleger” szót: tehát ápoló tisztét annak az embernek, aki belépett. Ez most ezúttal fiatalnak, úgy körülbelül épp a húszon valamivel túl levőnek látszott. Néki is szép kék, bár kisebb sapkája volt, alóla a füle, nyakára is puhán ráomló gesztenyeszín haja. Hosszas, de telt, kerekded arcán minden vonás a legszabályszerűbb, a legkellemesebb, bőrének rózsaszíne, inkább kissé nagy, puha szájának kifejezése a legrokonszenvesebb: egyszóval szép volt, s bizonyára el is gyönyörködtem volna benne – ha nem mindjárt az orvost keresi, ha ez mindjárt nem engem mutat meg neki, s ha nincs karján egy pokróc, melybe nyomban, amint kihúzott a helyemről, belé nem tekert, és az, úgy látszik, már itt szokásos módon, a vállára nem vetett volna. Nem egész volt akadálytalan a dolga, minthogy két kézzel is belékapaszkodtam a boxokat elválasztó s éppen kezügyembe eső keresztrúdba – csak amúgy taláломra, ösztönösen, hogy így mondjam. Még rösteltem is a dolgot egy csöppet: akkor is tapasztaltam, hogy mennyire megtévesztheti, úgy látszik, értelmünket, mily igen megnehezítheti dolgunkat mindössze akár csak egypár napi élet. De hát ő mutatkozott az erősebbnek, s hasztalan csapkodtam, ütlegeltem aztán két ököllel is derekát, veséje táját, ezen is nevetett csak, ahogy a válla rázkódásán érezhettem; akkor hát abba is hagytam, s türtem, vigyen, ahová csak néki tetszik.

Vannak furcsa helyek Buchenwaldban. Egy drótkerítés mögött azoknak a takaros zöld barakkoknak egyikéhez érhetsz, melyeket ez ideig – ha a Kistábornak vagy polgára – jószerint csak a távolból csodálhattál meg. Most aztán megtudhatod, hogy belsejükben – mármint ezében legalábbis – gyanús tisztaságtól csillogó-villogó folyosó van. A folyosóról ajtók nyílnak – rendes, fehér, valódi ajtók –, melyek egyike mögött meleg, világos szoba s már kész, mintegy csak az érkeztedet váró üres ágy fogad. Az ágyon piros paplan. Tested degesz szalmazsákba süpped. Közül fehér, hűvös réteg, meggyőződhet, nem tévedtél, lepedő, csakugyan. Tarkód alatt is szokatlan, nem épp kellemetlen nyomást érzel: jól tömött szalmapárna okozza, rajta fehér huzat. A Pfleger négyrét hajtja, s lábadoz teszi oda a pokrócot is, amiben elhozott: eszerint hát ez is szolgálatodra áll, az esetre nyilván, ha netán nem volnál megelégedve a szobahőmérséklettel, esetleg. Aztán, valami kartonlappal meg egy ceruzával kezében az ágyad szélére ül, és a nevedet tudakolja. Mondtam neki: – Vier-und-sechzig, neun, ein-und-zwanzig. – Fölírja, de tovább erősködik, s eltarthat egy ideig, míg megérted, hogy a név, a „Name” is érdeklí, s megint újabb ideig – amint ez például énvelem is megesett –, amíg az emlékeid közt kotorászva rá is bukkansz. Háromszor-négyszer is elismételtette velem, míg végül érteni látszott. Utána ide is mutatta, amit írt, s valami vonalkás beosztás, lázlapféle tetején ezt olvastam: „Kewischtjerd.”

Kérdezte, hogy „dobro jesz”, „gut”-e, s mondtam neki: – Gut –, mire a kartonlapot egy asztalra téve, elment.

Akkor hát – hisz szemlátomást van időd – körülnézhatsz, szemlélődhatsz, tájékozódhatsz kissé. Megállapíthatod például – ha eddig fel nem tűnt volna –, hogy a szobában mások is vannak. Rájuk kell csak nézned, hogy egykönnyen kitaláld: ezek is mind betegek lehetnek. Megfejtheted, hogy ez a szín, ez a szemedet simogató benyomás, egy bizonyos mindenben uralkodó sötétpiros, tulajdonképp a hosszanti deszkapadlók valami lakkosan derengő anyagának a színe, no meg a paplanok is ugyanebből az árnyalatból vannak mind összeválogatva valamennyi ágyon. Számuk úgy körülbelül tizenkettő. Mind egyszemélyes, s emeletes is csupán ez itt, amelynek földszintjén, jobbomon a fehér mázú lécekből összerótt válaszfalnál, én is fekszem, aztán az előttem, továbbá az ellenkező válaszfalnál levő kettő. Értetlenkedhetsz a sok kihasználatlan helyen, a nagy kényelmes, jó méternyi hézagokon az ágyak egyenes sorában, s elámulhatsz a fényűzésen, ha itt-ott még egy-egy üreset is láthatsz. Fölfedezheted az igen takaros, sok apró négyzetre osztott üvegablakot, mely a fényt szolgáltatja, s szemedbe ötlhet párnád huzatának halványbarna, horgas csőrű sast ábrázoló pecsétje, melynek „Waffen SS” betűit is bizonyára kiböngészed majd. Már az arcokat viszont hasztalan próbálnád fürkészni, egy jel, valami megnyilatkozás után kutatni, érzékesed – vélhetnéd, elvégre mégiscsak valamelyest bizonyára újdonságszámba menő – eseményét, érdeklődést, csodálást, örömet, bosszúságot, bármit, még akárcsak holmi futó kíváncsiságot is fölismerni rajtuk – s ez a minél huzamosabb, annál kényelmetlenebb, annál zavaróbb, bizonyosképp, mondhatnám, annál rejtelmesebb csend lesz, tapasztalhatod majd, a kétségkívül legfurcsább benyomásod, ha netán ide vetődnél valahogyan. A négyzet alakú szabad térségen továbbá, amelyet az ágyak fognak közre, fehérrel borított kisebb asztalt, a szemközti falnál egy nagyobb, körötte pár támlásszéket, az ajtó mellett nagy, díszes, javában duruzsoló vaskályhát, oldalán meg feketén fénylő, teli szenestartót különböztethetsz még meg.

S akkor aztán kezdheted törni a fejed: mire is tartsd hát voltaképp mindezt, mire ezt a szobát, ezt a tréfát, a paplannal, az ágyakkal, a csennel. Egy s más eszedbe juthat, próbálhatsz emlékezni, következtetni, ismereteidből meríteni, válogatni. Meglehet – töprenghetsz, akárcsak én is –, ez is afféle hely tán, amilyenről meg Auschwitzban hallottunk, ahol tejjel, vajjal tartják jól az ápoltakat, míg nem – például – apródonkint kiszedik minden belső zsigerüket, okulás céljából, a tudomány hasznára. De hát persze – be kell látnod – ez csupán egyetlenegy föltevés mindössze, egyike a sok egyéb eshetőségnek; no meg tejnek, vajnak főképp semmi nyomát se láttam emellett. Sőt – jutott eszembe – odaát ilyenkor rég leves ideje van már, itt meg viszont még ennek se vettem bármi jelét, neszét, szagát. Így is támadt egy gondolatom, meglehet, némiképp kétes gondolat tán – de hát ki is tudná megítélni, mi lehetséges és elhíható, ki tudná kimeríteni, ugyan ki is a végére járni mindannak a megszámlálhatatlan sokaságú ötletnek, leleménynek, játéknak, tréfának és megfontolható elgondolásnak, ami egy koncentrációs táborban mind-mind kivihető, megcsinálható, a képzelet világából játszani szerrel a valóra váltható, ha mégúgy összeszednéd is valamennyi tudományod. Mármost – tűnődtem – az embert elhoznák például egy épp ilyen szobába. Befektetnék, mondjuk, egy éppilyen, paplanos ágyba. Ápolnák, gondoznák, mindent kedvére tennének – épp csupán hogy ennie nem adnának néki, mondjuk. Ha úgy tetszik, még az is megfigyelhető esetleg, hogy például ki miként hal éhen – elvégre ennek is meglehet bizonyára a maga érdekessége, netán a magasabb értelmű haszna, miért is ne, el kellett ismernem. Bárhogy is forgattam, a gondolat egyre életrevalóbbnak, mind hasznavehetőbbnek tetszett: ilyenképp akkor hát valaki nálam illetékesebbnek is eszébe juthatott már nyilván, azt találtam. Szemügyre vettem szomszédomat, a tőlem úgy méternyire balra fekvő beteget. Idősecske volt, kopaszka, arca még megőrzött valamit egy régi arc vonásaiból, sőt itt-ott a húsából. Mindamellett észrevettem, hogy füle amolyan művirágok viaszos leveléhez kezd gyanúsán hasonlítani kissé, s orrhegyének meg szeme környékének bizonyos sárga színét is igen ismertem már. Hanyatt feküdt, paplana gyengén mozgott, föl meg le: aludni látszott. Mindenesetre, amúgy kísérletképpen odasúgtam neki: értünk-e magyarul? Semmi, nemhogy érteni, de még meghallani sem látszott. Már el is fordultam, s éppen készülődtem tovább szövögetni gondolataimat, amikor suddogva, de jól érthetően ez a szó ütötte meg váratlanul a fülem: – Igen... – Ő volt, kétségkívül, bár a szemét azért nem nyitotta ki, s helyzetén sem változtatott. Én viszont ostoba mód úgy megörvendtem, nem is tudom, miért, hogy pár percre el is feledtem, mit is akarok tőle tulajdonképp. Kérdeztem: – Honnan jött? – s azt felelte, megint végtelennek tetsző szünet után, hogy: – Budapestről... – Érdeklődtem: Mikor? –, s némi türelmeskedés után megtudhattam: –

Novemberben... – Aztán kérdeztem csak végre: – Adnak itt enni? – s megint csupán a kellő idő elteltével, melyre valami okból mindannyiszor szüksége lehetett, úgy látszik, azt felelte: – Nem... – Kérdeztem...

De épp e percben jött be ismét a Pfleger, mégpedig egyenest őhozzá. Fölhajtotta takaróját, betekerte pokrócába, s csak ámultam, mily könnyűszerrel kapja vállára, majd viszi ki az ajtón ezt a pedig – most láttam csak – még meglehetősen súlyos testet, melynek hastájáról a papiroskötés egy elszabaduló darabkája mintegy viszontlátást intett. Ugyanakkor kurta kattanás, majd elektromos sercegés hallatszott. Aztán egy hang jelentkezett: – Friseure zum Bad, Friseure zum Bad – azaz „borbélyok a fürdőhöz, borbélyok a fürdőhöz” – mondta. Egy kissé raccsoló, amúgy igen kellemes, behízelt, mondhatnám fülbemászóan lágy és dallamos hang volt – az a fajta, melynek szinte a tekintetét is érzed, s először majdhogy ki nem vetett az ágyból. Hanem a betegek közül, láttam, ez az esemény is épp ugyanannyi izgalmat váltott csak ki körülbelül, mint előbb az érkezésem, s gondoltam, akkor hát bizonyára ez is az itt szokásos dolgok közé tartozhat nyilván. Föl is fedeztem az ajtó fölött jobbra egy barna dobozt, amolyan hangszekrényfélét, s ki is találtam, hogy eszerint ezen a készüléken szokták közvetíteni valahonnan parancsaikat a katonák, úgy látszik. Kisvártatva a Pfleger jött megint vissza, megint a mellettem levő ágyhoz. Visszahajtotta a paplant meg a lepedőt, egy résen át benyúlt a szalmazsákba, s abból, ahogy abban a szalmát, majd rajta újból a lepedőt s végül ismét a paplant is elrendezte, megértettem: bizony, aligha igen fogom viszontlátni már az előbbi embert. S hát nem tehettem róla, ha képzeletem viszont ismét csak azt kérdezte erre: nem büntetésből-e talán, amiért kikottyintotta a titkot, s amit – végre is miért ne – valamilyen, az amott szemköztihez hasonló készüléken, szerkezeten, ki tudná, micsodán, meghallgattak, fölfoghattak netán? De megint egy hangra lettem figyelmes – ezúttal egy betegére, az ablak irányában, tőlem a harmadik ágyon. Igen sovány, fiatal, fehér arcú beteg volt, s haját is viselt, mégpedig sűrűt, szőkét, hullámosat. Kétszer-háromszor is ugyanazt a szót mondta, nyögte inkább, hangzóit nyújtva, húzva, egy nevet, amint lassacskán mégis kivettem: – Pjetyka!... Pjetyka!... – Amire a Pfleger ezt a szót mondta neki, ő is nyújtott, s úgy éreztem, eléggé szívélyes hangon: – Co? – Akkor valami hosszabbat is mondott, s Pjetyka – mert megértettem: így hívhatják tehát a Pflegert – az ágyához ment. Hosszasan suttogott néki, úgy valahogy, mint mikor valakinek a lelkére beszélünk, még egy csepp türelemre, még csak egy kis kitartásra buzdítjuk. Közben a háta mögé nyúlva fölemelte kissé, megigazgatta alatta a vánkost, elrendezte fölötte a paplant, s mindezt barátságosan, szívesen, szeretettel – oly módon egyszóval, ami egész összekuszálta, már-már meghazudtolta szinte minden eddigi föltevésém. Ezt a kifejezést ezen az ismét hátrahanyatló arcon csakis a megnyugvás, a némelyes könnyebbség kifejezésének vélhettem, ezeket az elhaló, sóhajszerű, mégis jól hallatszó szavakat: – Gyinkuje... gyinkuje bardzo... – csakis a köszönetének, ha nem tévedtem. S végképpen fölborította higgadt mérlegelésemet az a közelgő nesz, majd zaj, majd végül már innen a folyosóról beszüremkedő eltéveszthetetlen csörömpölés, mely egész valómat fölkaparta, egyre növekvő, egyre leküzdhetetlenebb várakozással töltötte el, s már minden különbséget feledtetett végül magam és e készenlét közt mintegy. Odakint lárma, jövés-menés, fatalpak csattogása, majd egy vastag hang türelmetlen rikkantása: – Zál zeks! Essznhol! –, azaz: – Saal sechs! Essenholen! –, vagyis: – Hatos terem! Az ételért! – A Pfleger kiment, majd valakinek a segédletével, akinek csak a karját láttam a nyíló ajtó résben, nehéz kondért húzott be, s a szobát máris leves illata árasztotta el – még hogyha máma érezhetően mindössze dörgemüze, az ismert csalánlevesé is csupán: eszerint ebben is tévedtem volna hát.

Később aztán többet is megfigyeltem, az órák, a napszakok, majd már a napok haladtával sok minden egyébbel is tisztába jöttem lassan. Mindenesetre egy idő múlva, ha apránként, ha tartózkodva, ha óvatosan is, de be kellett látnom, elfogadnom a tények bizonyosságát, azt, hogy – amint látszik – ez is lehetséges, ez is elhihető, s hogy épp csupán szokatlanabb, no meg kellemesebb, persze, hanem hát azért mivel sem furcsább lényegében, ha meggondoltam, bármi egyéb furcsaságnál, ami – végeredményképp is koncentrációs táhorban – mind-mind lehetséges és elhihető, így is, meg fordítva is, igen természetesen. De hát másrészt épp ez zavart, nyugtalanított, ásta alá bizonyosképp a biztonságom: elvégre is, ha értelmesen néztem, semmi okát sem láttam ugyanis, semmi észszerű, semmi ismerős, értelmem számára elfogadható indokot sem voltam képes találni arra, hogy épp itt legyen történetesen, s ne inkább valahol másutt. Lassacskán fölfedeztem, hogy a betegek itt mind kötést viselnek, nem úgy, mint az előző barakkban, s akkor hát idővel megkockáztattam a föltevést,

hogy az odaát esetleg a belgyógyászat, hogy ne mondjam, míg ez viszont itt – ki tudja – tán a sebészeti osztály; hanem azért ezt még sehogy se vélhettem, természetesen, elegendő indítéknak, a kellő magyarázatnak arra a munkára, vállalkozásra, a kezeknek, vállaknak, elgondolásoknak arra a valósággal összehangolt láncolatára tulajdonképp – ha jól utánagondoltam –, ami egész a kordétól végezetül is ide, ebbe a szobába, ebbe az ágyba juttatott el. A betegeket is próbáltam fölmérni, tájékozódni köztük egy kevésbé. Általában, úgy vettem észre, többnyire régebbi, törzslakos rabok lehetnek. Méltóságnak egyiket se néztem volna, ha másfelől viszont például a zeitzieliekhez sem hasonlíthattam őket valahogyan. Az is szemembe ötlött idővel, hogy a hozzájuk mindig ugyanabban az esti órában egy-egy percre, szóra be-bekukkantók-látogatók mellén is mind csupa piros háromszöget, s például – amit különben cseppet sem hiányoltam – egyetlen zöldet vagy feketét, hanem azonban – s ez viszont már inkább hiányzott szememnek: – még sárgát sem láttam. Egyszóval mások voltak, vérre, nyelvre, korra, de még ezen túl is mások valahogyan jómagamnál, vagy bárkinél is akár, akiket ez ideig mindig könnyen megértettem, s ez némileg feszélyezett. Másrészt viszont éreznem kellett – épp itt lehet, épp ebben rejlik tán valahol a magyarázat. Itt volt például Pjetyka: esténként az ő „dobrá noc” búcsújával alszunk el, reggelente az ő „dobré ránó” szavára ébredünk. A szoba mindig kifogásolhatatlan rendje, padlójának feltörlése egy botra szerelt nedves ronggyal, a mindennapi szén beszerzése s maga a befűtés, a fejadag szétosztása s a hozzávaló csajkák, kanalak tisztítása, szükség esetén a betegek hordása-vivése, s ki tudná, mi minden még nem: mind-mind az ő keze munkája. Ha sok fölös szava nincs is, de mosolya, készsége mindig egyforma, egyszóval: mintha csak nem is egy fontos tisztség viselője, elvégre is a szoba első méltósága, hanem csak afféle, elsősorban is a betegek szolgálatára álló személy, ápoló, Pfleger volna, úgy, amint ez a karszalagján is áll, valóban.

Vagy ott az orvos – mert, amint kiderült, itt a nyers arcú ember az orvos, sőt főorvos. Látogatása, mondhatnám vizitje a reggelek mindig egyforma, mindig változhatatlan szertartása. Épp, hogy elkészült a szoba, épp, hogy megittuk a kávé s az edények is eltűntek a pokrócból alkotott függöny mögött, ahol Pjetyka tartja őket, amikor a folyosón máris ismerős léptek koppannak. A következő percben erélyes kéz tárja sarkig az ajtót, majd egy, vélhetően „Guten Morgen” köszöntéssel, amiből azonban csak egy hosszúra nyújtott s mindössze „Moo’gn”-nak hallható torokhang érhető, az orvos lép be. Választ – miért, miért nem – nem illendő adnunk néki s láthatóan nem is vár el, hacsak nem Pjetykától, aki a maga mosolyával, födetlen fővel, tiszteletteljes tartásban fogadja, de amint ezt hosszú idő alatt többször is megfigyelhettem – nem oly igen azzal a bizonyos jó ismerős tisztelettel, amivel általában a nálunk rangosabb hatalmasságoknak tartozunk adózni, hanem inkább úgy valahogyan, mintha egész egyszerűen tisztelné csupán, a saját belátásából, a maga szabad akaratából, hogy így mondjam. Aztán egyenként fölemeli a fehér asztalkáról, s szigorú, mérlegelő arccal átvizsgálja az ott Pjetyka által már előzőleg a keze alá rendezett kórlapokat – akárha, mondjuk, valódi kórlapok volnának, mondjuk, egy valódi kórházban, ahol mi sem fontosabb, mi sem magától értetődőbb kérdés, mint, mondjuk, a betegek hogyléte. Majd Pjetykához fordulva, egyikéhez-másikához egy-egy, pontosabban mindig csak kétféle megjegyzést fűz. – Kewisch... Was? Kewischtjerd! – olvashatja például, s jelentkezni, választ, ittlétünk bármi tanújelét adni erre – amint hamarosan kitanultam – éppoly illetlenség volna, akárcsak jóreggeltjét fogadni az elébb. – Der kommt heute raus! – mondhatja aztán, melyen – vettem idővel észre – mindannyiszor azt érti, hogy az illető betegnek a délelőtti folyamán, ha képes rá, a maga lábán, ha nem, úgy Pjetyka vállán, de mindenképp meg kell jelennie nála, kései, ollói meg papirospólyái közt, a mi folyosónk kijáratától úgy tíz-tizenöt méternyi járásra eső rendelőszobájában. (Ő nem kérte egyébként a felhatalmazásom, mint a zeitzi orvos, és a hangoskodásom se látszott cseppet sem zavarni, mialatt egyik furcsa alakú ollójával két újabb vágást nyesett a csípőm húsán – hanem abból, ahogy utána a sebeimet kinyomkodta, belsejüket gézzel kibélelte, majd végül nagy takarékosan ugyan, de még valami kenőccsel is ellátta, a vitathatatlan szakértelmét is látnom kellett azonban.) A másik lehetséges észrevétele: – Der geht heute nach Hause! – viszont annyit jelent, hogy ezt az ápolót immáron gyógyultnak tartja, s ilyenképpen távozhat tehát – nach Hause, vagyis haza, vagyis vissza a táborbeli blokkjába, a munkájához, a kommandójába, természetesen. Másnap aztán megint ugyanígy történik minden, ugyanennek a rendnek a pontos mása, szabálya szerint, amelyben Pjetyka, mi betegek, de még szinte a berendezés tárgyai is egyforma komolysággal látszanak mind részt venni, szerepüket betölteni, kezére járni, ezt a változhatatlanságot naponta megismételni, megerősíteni, begyakorolni, igazolni mintegy – egyszóval: mintha semmi sem

volna természetesebb, semmi sem kétségbevonhatatlanabb annál, hogy őnéki, mint orvosnak a gyógyítás, minékünk betegeknek meg viszont a mihamarábbi gyógyulás, sietős felépülés, majd hazatérés a nyilvánvaló dolgunk-gondunk, az egyedüli s alig is várt célunk, csakugyan.

Később valamit meg is tudtam róla. Előfordulhat ugyanis, hogy a kezelőszobában nagy a forgalom, mások is vannak. Ilyenkor Pjetyka egy oldalsó padkára helyez a válláról, s itt kell azután megvárnom, míg nem az orvos, jókedvében például egy sürgető: – Komm, komm, komm, komm! – hívással, egy tulajdonképp barátságos, de hát azért mégse épp igen kellemes mozdulattal fölön nem ragad, oda nem húz, s egyetlen lendülettel a műtőasztalra nem emel. Máskor meg éppenséggel valóságos tolongásba csöppenhetek, ápolók hordják-viszik a pácienseket, járóbetegek érkeznek, a szobában más orvosok, ápolók is működnek, s előadódhat, hogy ilyenkor egy másik, egy rangra alantasabb orvos ejti rajtam is meg az épp esedékes kezelést, szerényebben csak amúgy oldalt, a közepén álló műtőasztaltól távolabb. Egyikükkel, inkább alacsony, ősz hajú, kissé ragadozómadár orrú, úgyszintén jeltelen piros háromszögű s ha nem is két- vagy háromjegyű, de azért még mindig igen előkelően ezres számot viselő emberrel, össze is ismerkedtem, mondhatnám meg is barátkoztam. Ő említette aztán – amit később egyébként Pjetyka is megerősített –, hogy a mi orvosunk épp tizenkét esztendeje tartózkodik már koncentrációs táborban. – Zwölf Jahre im Lager – mondta halkan, bólogatva, mintegy valamely ritka, nem egész valószínű s – őszinte legalábbis, ahogy néztem – egyenest kivihetetlen teljesítménynek szóló arccal. Kérdeztem is tőle: – Und Sie? – O, ich – változott meg arra nyomban az arca –, seit sechs Jahren bloss –, hat éve mindössze, intézte el egyetlen legyintéssel, mint valami semmiséget, afféle csekélyke, szóra sem érdemes ügyet. Voltaképp azonban ő faggatott ki engem, érdeklődött, hány éves vagyok, hogy s mint kerültem ily messze hazulról, így is kezdődött az eszmecsere. – Hast du was gemacht? – csináltam-e valamit, valami rosszaságot netán, kérdezte, s mondtam neki: nem én, „nichts”, az égvilágon semmit. Akkor hát miért vagyok itt mégis? – érdeklődött, s mondtam néki, ugyanabból az egyszerű okból, amiért mások is az én fajtámból. – No de – makacszkodott tovább – mért lettem letartóztatva, „verhaftet”, s röviden elbeszéltem neki, ahogyan tudtam, azt a bizonyos reggelt, az autóbusszal, a vámházzal, majd később a csendőrséggel. – Ohne dass deine Eltern –, vagyis hogy a szüleim tudta nélkül-e netalántán, akarta tudni, s mondtam neki, „ohne”, természetesen. Egész elképedtnak látszott, mintha ilyet még sose hallott volna, s gondoltam is: no, hat éven át jól elbújhatott már itt a világtól, úgy látszik. Mindjárt tovább is adta az értesülést a mellette foglalatoskodó másik orvosnak, s ez is megint tovább, orvosoknak, ápolóknak, jobb külsejű betegeknek. Végül már azon kaptam magam, hogy mindenfelől a fejüket csóváló emberek néznek rám, arcukon valami sajátságosforma érzellemmel, ami feszélyezett kissé, mert úgy néztem, szánakoznak rajtam. Nagy kedvem is támadt megmondani nekik: de hisz semmi ok rá, elvégre jelen pillanatban legalábbis – de hát aztán valahogy mégse szoltam inkább, valami visszatartott, bizonyosképp nem vitt rá a szívem, hogy így fogalmazzam; mert hát azt vettem ugyanis észre, hogy jólesik, valami örömet szerez nekik ez az érzélem, ahogy néztem. Sőt, s meglehet persze, bár mégse hinném, hogy tévesen, de később – mert máskor is megesett még egyszer-kétszer, hogy így kifaggattak, kikérdeztek – azt a benyomást szereztem, hogy egyenest keresik, kutatják szinte az alkalmat, a módot, az ürügyet erre az érzelemre, valami okból, szükségből, valaminek a bizonyosságául mintegy, a módszerükének talán, annak esetleg, ki tudná, hogy még képesek rá egyáltalában – nekem legalább valahogy ilyenformán tetszett. Utána meg úgy néztek aztán össze, hogy ijedten pillantottam szét, nincs-e rajtunk illetéktelenek figyelme; de hát csak ezekkel az egyformán elkomorodó homlokokkal, összeszűkülő szemekkel, elkcsenyedő szájakkal találkozott mindenütt a tekintetem – mintha csak egyszerre ismét eszükbe jutott s igazolást nyert volna szemükben valami, és arra kellett gondolnom: az ok tán, amiért itt vannak.

Aztán meg a látogatók például: ezeket is el-elnéztem, próbáltam kilesni, kifürkészni, mi szél, mi dolog hozza vajon őket. Mindenekelőtt is azt vettem észre, hogy többnyire estefelé, általában mindig ugyanabban az időpontban jönnek: ebből is értettem meg, hogy itt is, Buchenwaldban, a Nagytáborban is lehet egy éppoly óra, úgy látszik, akárcsak minálunk Zeitzban, itt is nyilván a kommandók hazatérte meg az esti appel közt, bizonyára. Legtöbben tán P-betűsök jöttek, de láttam J-t, R-t, T-t, F-et, N-t, sőt No-t, és ki tudná, mi mást is még nem: mindenesetre, mondhatom, sok érdekeset tapasztaltam, számos új dolgot tanultam meg az ő révükön is, sőt így nyertem csak némelyes pontosabb betekintést is tulajdonképp az itteni körülményekbe, föltételekbe, a társadalmi életbe, hogy így mondjam. Buchenwaldban a törzslakosok majdnem szépek, arcuk telt, mozgásuk, járásuk fürge, sokuknak van

hajhoz is engedelme, s csíkos raböltönyt is inkább csak amúgy napi koptatásra, a munkához viselnék, amint ezt Pjetykától is láttam. Már viszont ha este a mi vacsorakenyerünk szétosztása után (a szokottan harmad vagy negyednyi adag, mellé a szokottan járó vagy szokottan elmaradó Zulágéval) például vendégségbe készülődik, ő is inget vagy pulóvert s hozzá meg, mielőttünk betegek előtt tán mintha egy kissé leplezni törekvő, mindamellett az arcán, a mozdulatain azért mégiscsak igen jól látható élvezettel, haloványan csíkrend mintázatú, divatos barna ruhát választ a készletéből, melynek épp csupán egy háta közepéből kivágott s rabholmi anyagával kifoltozott négyszegletes darab, a nadrág két oldalán kitörölhetetlen veres olajfesték egy-egy hosszú ecsetvonása, no meg mellén s bal nadrágszárán a piros háromszög és rabszám a már vele járó hibája. Már több kellemetlenség, mondhatnám megpróbáltatás adódott az én számomra abból, amikor ő készülődött esti vendég fogadására. A berendezés egy bizonyos szerencsétlensége az oka: hogyan, hogyan nem, de hát történetesen épp az én ágyam tövéénél van ugyanis a fali villanydugó. Mármost aztán, bármint iparkodnék is ilyenkor elfoglalni magam, megbámulni a mennyezet hibátlan fehérségét, a lámpa zománctányérját, belétemetkezni gondolataimba, végtére mégiscsak észlelnem kell, amint Pjetyka odakuporodik egy csajkával meg személyes tulajdonú villamos forralójával, hallanom a forrósodó margarin sercegését, beszívnom a rajta sült hagymaszálak, az arra rákerülő burgonyaszeletek, majd esetleg még a Zulage belévágott wurstjának is a tolakodó illatát, más alkalommal fölfigyelnem a könnyű, sajátos koccanásra, a hirtelen fölerősödő sistergésre, amit meg – kapta rajta máris újra elforduló, de a hűledezéstől még soká szinte káprázó szemem – sárga bélletű s fehér körletű tárgy okozott: tojás. Mire aztán minden megsül, elkészül, a vacsoravendég is benyit. – Dobro vecser! – szól barátságos bólintással, mert ő is lengyel, nevét Zbiseknek, máskor, bizonyos összetételek, vagy talán becézés alkalmával Zbiskunak hallom, s úgyszintén a Pfleger tisztét tölti be, odaát valahol, mint értesülök, valami másik Saalban. Ő is kiöltözötten érkezik, csizmásan, rövid, amolyan sporthoz, vadászathoz illő, bár a hátán, természetesen, őnéki is kifoltozott, a mellén meg rabszámmal ellátott sötétkék posztózekében, alatta álláig érő fekete pulóverben. Magas, testes alkatával, a szükségből-e, vagy tán a maga belátásából kopaszra nyírt fejével és húsos arcának derűs, ravasz és értelmes kifejezésével egészében kellemes, rokonszenves embernek találtam, ha magam részéről különben nem szívesen cserélném is el, mondjuk, Pjetykával. Aztán odaülnek a hátulsó, nagyobbik asztalhoz, elfogyasztják vacsorájukat, elbeszélgetnek, melybe a szoba némelyik lengyel betege is belé-beléelegyedik egy-egy halk szóval, megjegyzéssel olykor, vagy eltréfálóznak, könyöküket az asztalnak vetve, tenyerüket összekapcsolva kipróbálják erejüket, melynek során, az egész szoba nagy öröme – a magaméra is, természetesen – általában Pjetykának sikerül leszorítani Zbiseknek a, pedig látszatra erősebb karját: egyszóval, megértettem, ők ketten itt előnyt, hátrányt, örömet, gondot, minden ügy-bajt, de szemlátomást még vagyont s fejadagot is megosztanak egymással – vagyis hát barátok, amint ezt mondani szokás. – Zbiseken kívül megfordultak még azután mások is Pjetykánál, egy-egy gyors szó, némelykor valami tárgy is kicserélődött nagy sebtében köztük, s ha sosem igen láttam is miféle, de hát azért lényegében ez is mindig világos volt, könnyen megérthettem, természetesen. Megint mások viszont az itt fekvő egyik-másik beteghez érkeztek, gyorsan, surranva, lopottan, majdhogynem titkon. Egy-egy percre ágyukhoz ültek, esetleg holmi otromba papirosba burkolt csomagocskát is a takarójukra tettek, szerényformán, még inkább valahogy szabadkozva is szinte. Aztán meg – bár susogásukat nem hallottam, s ha hallottam is, nem érthettem –, de mint hogyha tudakolnák: no hát hogy megy a javulás, mi az újság; tudósítanak: ott künn viszont így meg emígy folynak az ügyek; értésére adnák: tisztelteti ez meg amaz s kérdeztetik, hogy szolgál az egészsége; biztosítanak: az ő üdvözetét is átadják, hogyne, eszükbe jutna: no de az idő lejárt, majd karjukra, vállukra ütve mintha mondanák: sebj, legközelebb is megint eljönnek majd, s azzal már távoznak is, most is surranva, sietősen, többnyire láthatóan elégedetten is – de hát amúgy máskülönben minden egyéb eredmény, előny, megfogható haszon nélkül, ahogy néztem, s akkor hát azt kellett föltennem, hogy egyedül ezért az egyért jöttek, úgy látszik, ezért a pár szóért mindössze, semmi többért, mint azért csupán, hogy láthassák egymást ezzel az illető betegükkel. Emellett, s ha amúgy is nem tudnám, maga ez a sietősség is jól mutatná: nyilvánvalóan tilalmas dolgot cselekszenek, ami vélhetően csakis Pjetyka elnézése, no meg bizonyára ennek a rövidségnek a föltétele mellett vihető csak egyáltalán végbe. Sőt, azt gyanítom, s merném hosszabb tapasztalat után kereken ki is jelenteni, hogy maga ez a kockázat, ez az önfejlőség, mondhatnám dac is hozzátartozik némiképp az eseményhez – így vettem ki legalábbis ezeknek a gyorsan eltűnő arcoknak a nehezen meghatározható, de mintegy valami sikeres

engedetlenségtől földerülő kifejezésén, mintha csak – úgy tetszett – sikerült volna ezzel valamennyit változtatni, rést ütni, egy cseppnyi hibát ejteni valamin, egy bizonyos renden, a köznapok egyformaságán, egy kissé magán a természetén talán, amiképp legalábbis én képzeltem. – De a legfurcsább embereket a tőlem távol, az ellenkező válaszfalnál fekvő egyik beteg ágyánál láttam. Még délelőtt hozta be a vállán Pjetyka, s igen sokat sürgölődött körötte aztán. Láttam, súlyos lehet az eset, s azt is hallottam, hogy orosz a beteg. Este aztán a fél szobát is megtöltötték a látogatók. Sok R, de számos más betűt is láttam, szőrmés sapkákat, fura, vattás nadrágokat. Embereket például, egyik oldalukon frizurával, középtől a másik arcélükig viszont egészen tar fejjel. Megint másokat rendes hajjal, melynek épp csupán a közepén, homlokuktól a tarkójukig húzódik egy hosszú ösvény, pont egy hajnyírógépnyi szélességű irtás. Kabátokat a szokott folttal, s két egymást keresztező vörös ecsetvonással is, olyformán, mint mikor írásunkból törünk például valami szükségtelent, egy betűt, egy számot, egy jelt. Más hátakról meg nagy, piros kör, benne kövér piros pont világlik messze, hívogatón, csalogatón, céltábla módján jelezve mintegy: ide kell majd löni nékik, alkalomadtán.

Ott álltak, topogtak, tanakodtak halkan, egyik odahajolt, hogy párnáján igazítsa, másik talán – úgy láttam – egy szavát, egy tekintetét igyekezett venni, s egyszerre csak sárga holmit láttam köztük megvillanni, valahonnan kés, Pjetyka segítségével egy fémbögre is került, érces csurranás – s ha nem hittem el szememnek, az orrom kétségbevonhatatlanul tanúsíthatta most, hogy a tárgy, amit az imént láttam, citrom volt, nincs vita, valóban. Majd megint nyílt az ajtó, s igen elképedtem, mivel ezúttal az orvos sietett be, amire ez ideig még sosem láttam példát, ily szokatlan időpontban. Mindjárt utat nyitottak néki, s ő a beteg fölébe hajolva vizsgált, tapogatott valamit rajta, röviden csak, s aztán tüstént távozott is, mégpedig igen mogorva, szigorú, mondhatnám harapós arccal, anélkül hogy bárkihez is akár egyetlen szót intézett, bárkire is akár csak egyetlen tekintetet vetett, sőt a felé irányuló tekinteteket is valahogyan inkább kerülni iparkodott volna – nekem legalább így tetszett. Nemsoká azt láttam, hogy a látogatók furamód elcsöndesedtek. Egyik-másik kivált közülük, az ágyhoz ment, fölébe hajolt még – s aztán kezdtek távozni, egyesével, párosával, úgy ahogyan jöttek. De most egy kissé esettebben, egy kissé törődöttebben, egy kissé fáradtabban, s valahogy még én magam is megszántam őket abban a percben, mert hát látnom kellett: mintha egy, tán mégoly oktanul féltett reménységüket; egy, tán mégoly titkon ápolt bizodalmukat veszítették volna végképp el. Aztán egy idő múlva Pjetyka igen kíméletesen a vállára vette, s valahová elvitte a tetemet.

S végül ott volt még aztán az én emberem példája is. A mosdóban akadtam vele össze – mert hát lassacskán meg se fordult már fejemben, hogy másutt is mosdhatnék, mint a folyosó végén balra nyíló mosdóhelyiség nyitható-csukható vízcsapjánál, mosdókagylójánál, s itt se kötelességből, mindössze csupán illendőségből, ahogy lassacskán kitapasztaltam; sőt idővel azt is észrevettem, már-már nehezményeztem szinte, hogy a helyiség fűtetlen, a víz hideg s törülköző nincsen. Ugyanitt lelhető a piros, hordozható, nyitott szekrényhez hasonló alkalmatosság is, melynek mindig tiszta belső tartályát ki tudná, kik gondolják, cserélik, tisztogatják. Egy ily alkalommal, mikor már éppen távozni készültem, egy ember nyitott a helyiségbe. Szép ember volt, hátrafésült, de kétoldalt engedetlenül a homlokába visszahulló sima, fekete hajjal, igen fekete emberek olykor kissé zöldes árnyalatú arcával, s már java férfikora, gondozott külseje, hófehér köpenyege után orvosnak néztem volna, ha karszalagjának fölrata nem tudósít róla, hogy csupán Pfleger, míg piros háromszögének T betűje meg cseh voltáról értesített. Megtorpant, s mintha meglepődött, sőt egy kissé meg is hökkent volna tán a látomom, úgy nézte meg arcomat és ingemből kikandikáló nyakamat, mellcsontomat, lábszáraimat. Mindjárt kérdezett is valamit, s mondtam neki, ahogy időközben már a lengyel társalgásból rám ragadt: – Nye rozumjem. – Akkor németül érdeklődött, kicsoda s honnan volnék. Mondtam, hogy Ungar, innen, a Saal sechs-ből. Amire meg, magyarázatához egyik mutatóujját is fölhasználva, így szólt: – Du: warten hier. Ik: wek. Ein moment zurück. Verstehen? – Mondtam neki, hogyne, „verstehen”. Elment, visszajött, s azon kaptam magam, hogy negyednyi darab kenyér meg kicsiny, takaros, már fölhajtott fedelű konzervdoboz került kezembe, érintetlen, rózsaszínű vagdalt hús tartalommal. Főlnéztem, hogy megköszönjem – már csak a mögötte épp becsukódó ajtót láthattam azonban. Mikor aztán visszatértem a szobámba, s próbáltam Pjetykának elbeszélni, pár szóval le is festeni az embert, ő mindjárt tudta, hogy a mellettünk levő szoba, a hetes Saal Pflegere lehet. Nevét is említette: Baüsch-nak értettem, de jobban meggondolva Bohús-t mondhatott inkább, azt hiszem. Így hallottam különben a szomszédomtól is később – mert időközben szobánkban változtak, cserélődtek a betegek. Fölém is például, miután még az első délutánon kivitt

egyed, Pjetyka hamarosan újat hozott, egy korom-, s mint később megtudtam, fajtámbeli, de nyelvre lengyel fiút, akinek nevét Ku-halszkinak vagy Ku-harszkiynak hallom Pjetykától meg Zbisektől, mindig így, a „harszki”-t megnyomva, hangsúlyozva; némelykor eltréfálkoztak vele, s bosszanthatták, ugrathatták is talán, mert gyakran volt mérges, ahogy legalábbis sebesen pergő nyelve, már vastagodó hangjának ingerült színezete meg szakadatlan, s a keresztdeszkák közt ilyenkor szalmaszálak esőjét arcomba hullajtó izgése-mozgása mutatta – nagy mulatságára, mint láthattam, mindenkinek, aki csak a szobában lengyel. Mellém, a magyar beteg ágyába is került valaki, ez is megint egy fiú, először nemigen igazodtam ki, miféle. Pjetykával ugyan jól szót értett, mindamellett lassan már gyakorlottá váló fülem mégse egész hallotta lengyelnek. Magyar szavamra nem válaszolt, viszont már serkenő vörös hajával, eléggé telt, igen tűrhető módra valló arca szétszórt szeplőivel, mindent sebesen fölmérő, mindenem hamar kiigazodni látszó kék szemével másrészt mindjárt gyanúsnak találtam kissé. Miközben elhelyezkedett, berendezkedett, csuklójának belső részén kék jeleket: auschwitz-i számozást vettem észre, milliósat. Csak mikor egy délelőtti nagy hirtelen tárult az ajtó, s Bohús nyitott be, hogy heti egy-kétszeri rendes szokása szerint takarómra tegye, most is, mint általában, a kenyérből meg húskonzervből álló adományát, majd köszönetre sem hagyva időt, s Pjetykának is épp csak odabólintva, máris újra kint volt: akkor derült aztán ki, hogy mégiscsak tud, mégpedig legalább éppoly jól magyarul, mint én, mert rögtön kérdezte: – Ki volt ez? – Mondtam neki, úgy tudom, a Pfleger a másik szobából, bizonyos Baúsch, és akkor igazított ki: – Talán Bohús –, merthogy ez, mint állította, igen gyakori név Csehszlovákiában, ahová különben ő is való. Érdeklődtem: hogyan hogy idáig nem tudott magyarul? – s ő azt felelte, azért, mert igen nem szereti a magyarokat. Elismertem, igaza van, s hogy egészében nézve magam se igen találnék sok okot a szeretetre. Akkor indítványozta, beszéljünk a zsidók nyelvén, de hát be kellett vallanom, hogy azt meg viszont nem értem, ilyenképp azután mégiscsak a magyarnál maradtunk meg. Mondta a nevét is: Luiz, vagy Lojiz tán, nem egész értettem. Meg is jegyeztem: – Tehát Lajos –, de igen tiltakozott, mivel ez így magyar, márpedig ő cseh, s ragaszkodott a különbséghez: Loiz. Kérdeztem tőle, honnan, hogy ennyi nyelvet ismer, amire elbeszélte, tulajdonképp felvidéki eredetű, ahonnan a magyarok, amint mondta: „a magyar megszállás” elől menekültek, családosan, rokonsággal, ismerősök tömegével, s csakugyan, eszembe is ötlött egy réges-régi nap még odahaza, amikor zászlódísz, muzsika és naphosszat tartó ünnepség tudatta az örömet, hogy a Felvidék ismét magyar. A koncentrációs táborba már egy bizonyos – ha jól vettem ki – „Terezín” nevű helységből került. Megjegyezte: – Te biztosan Theresienstadt-nak ismered. – Mondtam neki, nem én, se így, sem úgy, sehogyan sem ismerem, amire igen elcsodálkozott, de olyasformán valahogyan, mint mikor én szoktam csodálkozni azokon, akik meg például még a csepeli vámházról nem hallottak. Aztán fölvilágosított: – Az Prága gettója. – Mint állította, magyarokon meg cseheken, no meg zsidókon és németeken kívül szlovákokkal, lengyelekkel, ukránokkal, sőt, ha kell, akár még oroszokkal is eltársalog. Végül egész összebarátkoztunk, elbeszéltem neki, mert kíváncsi volt, hogyan s mint ösmerkedtem össze Bohússal, azután legelső élményemet, benyomásomat, első napi gondolataimat például a szobáról, amit annyira érdekesnek talált, hogy még Pjetykának is lefordított, aki nagyot nevetett rajtam; ugyanígy ijedelmemet is a magyar beteggel, s Pjetyka válaszát, mely szerint már napok óta várható volt, s merő véletlenségből esett épp akkorra a halála: meg még egyebeket is, s az feszélyezett csak kissé, hogy minden mondatát ezzel kezdte: „ten mátyár”, vagyis „ez a magyar”, s így tért aztán rá, nyilván, hogy ezt meg ezt mondja – de ez a szavajárása mintha valahogy elkerülte volna Pjetyka figyelmét, szerencsére, úgy néztem. Azt is észrevettem, de hát amúgy nem gondoltam, nem következtettem belőle semmire, hogy mily föltűnő gyakran akad, s mindig valami igen hosszan tartó dolga odakünn, s csak mikor egy alkalommal kenyérrel, konzervdobozzal: szemlátomást Bohústól eredő holmikkal tért a szobába vissza, akkor lepődtem némileg meg – oktalan módra különben, szó se róla, elismertem. Mint elmondta: véletlenül ő is összeakadt vele a mosdóban, ugyanúgy, ahogy én is. Őt is megszólította, ugyanúgy, ahogy engem is, s a többi is ugyanúgy esett aztán, ahogy énvelem is. Annyi különbség volt mégis, hogy ő szólni is tudott véle, kiderült, egy hazából valók, aminek Bohús igenigen megörvendett, s ez végtére természetes dolog is, amint ő tartotta, s magam is beláttam, csakugyan. Mindezt – ha értelmesen néztem – egészében igen érthetőnek, világosnak és beláthatónak találtam, s magam is ugyanazon a nézetem voltam, melyen nyilván ő is, amint legalábbis ebből az utolsó, rövid hozzáfűzni valójából: – Ne haragudj, hogy elvettem az emberedet – kitűnt; vagyis, hogy ezentúl néki jár majd, ami eddig nekem, s hogy eztán majd én nézhetem, ahogy ő falatozik, úgy, amint a múltkoriban

meg ő nézett engem. Annál jobban csodálkoztam, amikor az alig egy perccel később kinyíló ajtón egyszerre Bohús sietett, éspedig ezúttal egyenest énhozzám be. Ettől fogva aztán már mindig kettőnknek szólt a látogatása. Hol külön-külön hozott egy-egy, hol összesen csak egy adagot – mikor mint telt, gondolom, de utóbbi esetben sosem feledve a testvéries osztzkodásról intézkedő kézmozdulatot. Továbbra is mindig sietett, szóra nem vesztegetve az időt, arra továbbra is mindig elfoglalt, némelykor gondterhes, sőt olykor szinte haragvó, már-már dühös csaknem, mint akinek most már kettőzött gond terhe, dupla kötelmek nyomnák immáron a vállát, de mint aki mi egyebet sem tehet, mint hogy viselje, ami már egyszer a nyakába szakadt – s csak azt gondolhattam, mindössze azért csupán, mivel ő meg ebben lelhetne örömét, úgy látszik, erre volt bizonyos értelemben szüksége, ez volt a módszere, hogy így fogalmazzam; mert hát egyéb okot, s tekintetbe véve különösképp az ily ritka portéka elérhető árát meg nagy kelendőségét, sehogy se voltam képes találni rá, bárhog is néztem, forgattam, tanakodtam. Akkor is értettem meg aztán, nagyjában-egészében legalább, azt hiszem, ezeket az embereket. Mert minden tapasztalatomat egybevetve, az egész láncolatot összeállítva, igen, nem maradhatott kétségem, hisz ha másként is, de jól ismerem: végső soron ez is csak ugyanaz az eszköz, a makacsság volt – ha mindenesetre, látnom kellett, egy bizonyos igen kimunkált, ismereteim közt eddig a legeredményesebb, no meg főként, szó se róla, az én számomra a leghasznosabb módja is a makacsságnak, nem vitathattam.

Elmondhatom: idővel még a csodákhoz is hozzászokhat az ember. Lassan a kezelőszobába is gyalogszerrel jártam már – ha reggel az orvos történetesen így rendelkezett –, csak amúgy, meztelláb, ingem fölött a pokrócomba burkolózva, s a csípős levegőben a sok ismerős szag közt valami új árnyalatot is fölfedeztem: a bontakozó tavaszét minden biztonnal, ha a telő-múló időt fontolóra vettem. A visszaúton futólag szemembe ötlött, amint a mi drótsövényünkön túlnani szürke barakkból épp egy nagyobb, gumikerekű, afféle teherautóhoz csatolható pótkocsit húzott, vonszolt ki pár rabruhás ember, melynek teli rakományából egynéhány fagyottan kicsüngő sárga végtagot, aszott testrészt is megpillantottam: összébb húztam magamon a takarómat, nehogy meg találjak még valamiképp hűlni, s igyekeztem mihamarább meleg szobámba visszabicegni, a tisztesség kedvéért valamelyest a lábomat megtisztogatni, majd sebesen a paplanom alá bújni, ágyamba fészkelődni. Itt aztán elbeszélgettem szomszédommal, amíg itt volt (mert idő múltán elment, „nach Hause”, s korosabb lengyel férfi foglalta el a helyét), elnéztem, ami látnivaló akadt, elhallgattam a hangszekrényből érkező parancsokat, s mondhatom: pusztán ezek, no meg némelyes képzelőerő segítségével innen az ágyból teljes áttekintést nyerhettem, nyomon követhettem, mintegy magam elé varázsolhattam egy tábor minden színét, ízét, szagát, jövés-menését, valamennyi mozzanatát, apróbb-nagyobb eseményét, kora pirkadattól egész a késő takarodóig, sőt olykor még azon is túl. Így a „Friseur zum Bad, Friseur zum Bad” naponta sokszor, s egyre többször hangzik fel, s világos dolog: új transzport érkezett. Ehhez társul mindannyiszor a „Leichenkommando zum Tor”, azaz „hullavivők a kapuhoz”; s ha még pótlást is kérnek, úgy ebből a szállítmány állagára, minőségére is következtethettem. Megtudhattam, hogy ilyenkor az „Effekten”, vagyis a raktár dolgozói is siessenek a ruharaktárakhoz, mégpedig némelykor „im Laufschrift”, azaz futólépésben. Ha viszont például zwei vagy vier Leichnamträger-t kéretnek, mondjuk „mit einem” vagy „zwei Tragbetten sofort zum Tor!” – úgy biztosra veheted, hogy ezúttal egyéni baleset történt valahol, munkánál, kihallgatásnál, pincében, padláson, ki tudná, hol. Értésemre jutott, hogy a „Kartoffelschäler”, azaz burgonyahámozók kommandójának nem csupán napközi csoportja, hanem „Nachtschicht”-ja is van, és sok más dolog is még. De minden délutánnak mindig pont ugyanabban az órájában minden alkalommal felhangzik egy rejtelmes üzenet: „Elá zwo, Elá zwo, aufmarschieren lassen!” – s ezen eleinte sokat törtem a fejem. Egyszerű volt pedig, de hát időbe telt, míg a mindannyiszor rákövetkező valami ünnepélyes, végtelen nagy, templomi csendből, a „Mützen ab!”, „Mützen auf!” vezényszavakból, olykor holmi vékony, cincogva felhallatszó zeneszóból is megfejtettem: odakünn appelon áll a tábor, hogy az „aufmarschieren lassen” ilyenformán a sorakoztatást, a „zwo” zwei-t, az „elá” meg nyilvánvalóan L. Ä-t, vagyis Lagerältestert jelent, s hogy eszerint Buchenwaldban első meg második, tehát két Lagerältester is működik – s hát ez alapjában nem is oly igen nagy csoda, ha meggondoltam, végtére is egy oly táborban, ahol a kilencvenezres számot is rég kiadták már, mint értesülök. Lassacskán aztán a mi szobánk is elcsöndesedik, Zbisek is elment már, ha az ő vendégeskedése volt soron, s Pjetyka még egy utolsó tekintetet vet körbe, mielőtt szokott „dobrá noc” szavával eloltja a villanyt. Akkor megkeresem

a legnagyobb kényelmet, amit csak ágyam nyújthat és sebeim is megengednek, fülemre húzom a takarómat, s máris meglep a gondtalan álom: nem, ennél többet nem kívánhatok, ennél többre koncentrációs táborban – beláttam – nem vihetem.

Két dolog aggasztott csak kissé. Az egyik a két sebem: senki nem vitathatta, ott voltak, kerületük még tüzes, húsup még nyers, de legszélükön már vékony hártya, imitt-amott barnás pörkők képződnek, az orvos már nem tűzdeli körbe gézzel, alig is hí kezelésre, s ha mégis, akkor nyugtalanító mód röviden végzünk, s arca ilyenkor nyugtalanító mód elégedett. A másik dolog egy alapján igen öröndetes esemény egyébiránt, kétségkívül, nem tagadhatom. Ha Pjetyka és Zbisek például a távolba figyelő arccal egyszerre megszákítja eszmecseréjét, fölemelt ujjal egyúttal tőlünk, többiektől is csöndet kérve, az én fülem is tompa morajt, olykor szaggatott, messzi kutyaugatáshoz hasonló hangokat fog fel, csakugyan. Odaát is, ahol a válaszfalon túl Bohúsék szobáját sejthetem, igen nagy mostanában az élénkség, amint ezt a jó villanyoltás utánra nyúló társalgás átszüremlő hangjaiból hallhatom. A szirénák többszöri szava most már a nap rendes tartozéka, s megszokott dolog, ha éjente a beszélőkészülék utasítására ébrednek: – Krematórium, ausmachen! –, majd egy perccel később, de most már ingerülten recsegve: – Khematóhium! Sofoh! ausmach’n! –, amiből megérthetem: sehogy se kívánná, hogy az alkalmatlan tűzfény a nyakára csődítse még netán a repülőgépeket. A fodrászok, nem is tudom, mikor alszanak, a fürdő előtt, értesültem, mostanában két-három napig is el lehet álldogálni mezítelenül, míg beljebb kerülhetnek az újonnan jöttek, s a Leichenkommando is – hallom – folytonos munkában, körforgásban. Szobánkban sincs már többé ágy üres, s a szokott fekélyek, vágott sebek közt a minap először hallottam a túloldal egyik ágyát elfoglaló magyar fiútól olyanról is, amit puszkagolyó okozott. A több napos gyalogúton szerezte, egy vidéki, ha jól értettem, bizonyos „Ohrdruf” nevű, s mint elbeszéléséből kivettem, egészében körülbelül a zeitziéhez hasonló táborból jövet, egyre az ellenséget: az amerikai hadsereget kerülgetve, s tulajdonképp a mellette elfáradó és a sorból épp kidőlő embernek szánták, de hát közben őt is eltalálták a lábán. Az volt még a szerencse, hogy nem ért csontot, tette hozzá, s gondoltam is: no, énvelem már ilyesmi például nem fordulhatna elő. Az én lábamon, bárhová is talált, mindenütt csak csontot ért volna minden bizonnyal, kár is volna minden vita. Ki is derült hamar, hogy ősz óta van csak egyáltalán koncentrációs táborban, száma nyolcvan-egynéhányezres – nem épp igen előkelő, itt, a mi szobánkban. – Egyszóval: közelgő változásnak, kényelmetlenségnek, zavarnak, felfordulásnak, gondnak meg úgy-bajnak veszem hírért-neszét mostanában mindenfelől. Hol Pjetyka járja végig az ágyakat, kezében egy ívvel, s kérdezi meg mindenkitől, tőlem is: tud-e menni, járni, „laufen”. Mondtam neki: nye, nye, nem én, ich kann nicht. Tag, tag – felelte ő –, du kannst, s azzal fölírja nevemet, ugyanúgy, ahogy különben mindenki másét is a szobában, még Kuharszkijét is, akinek ezernyi párhuzamos, nyitott szájhoz hasonló vágással van pedig tele, amint egyszer a kezelőszobában láthattam, mind a két, dagadt lába. Egy másik estén meg – épp hogy elrágcsáltam kenyereimet – azt hallom a rádióból: „Alle Juden im Lager” – a tábor összes zsidaja – „sofort” – azonnal – „antreten”! – sorakozó, de oly rettentő hangon, hogy azon nyomban fölültem ágyamban. – Co to robis? – érdeklődött Pjetyka, kíváncsi arccal. Mutattam neki a készüléket, de hát ő csak mosolygott, a maga szokott módján, s mindkét kezével jelezte: vissza, csak ráérősen, mire ez a nagy izgalom, merre ez a sietség? De a hangszóró egész este szól, recseg, beszél: – Lagerschutz – mondja, vagyis a táborfelügyelet kommandójának furkósbotos méltóságait hívja fel azonnali munkára, s tán még ővelük sem lehet egész elégedett, úgy látszik, mivel csakhamar – s alig is tudtam borzongás nélkül hallani – a Lagerältestert meg a Laerschutz kápóját: azaz minden tábor hatalmasságai közt egyenest a két elgondolható legnagyobbat kéri a kapuhoz, „aber im Laufschrift!” Máskor meg kérdéssel, szemrehányással van tele: – Lagerältester! Aufmarschieren lassen! Lagerältester! Wo sind die Juden?! – faggat, hív, parancsol, ropog, recseg a doboz egyre, s Pjetyka csak bosszúsan legyint rá, vagy azt mondja neki: – Kurvá jegó máty! – S akkor hát rábízom az ügyet, végtére is ő tudja, s fekszem nyugton tovább. Hanem ha előző estén nem tetszett, úgy látszik, másnap most már nincs kivétel: – Lagerältester! Das ganze Lager: antreten! –, majd kisvártatva motorbőgés, kutyaugatás, puszkák durranása, botok pöffenése, szaladó lábak kopogása és nyomukban járó csizmák nehezebb dübörgése mutatja, hogy elvégre – ha némelyeknek így felel meg jobban – a katonák is kezükbe tudják venni az ügyet, s hogy mi is az ily engedetlenség gyümölcse, míg végre – hogy, hogy nem – egyszerre csend lesz. Akkor meg nemsoká az orvos toppan be nagy váratlanul, hisz a vizit már, mintha mi sem történne odakívül, rendes szokás szerint megtörtént a reggel. Most azonban nem oly hűvös, nem oly gondozott,

mint máskor: arca gyűrött, nem egész kifogásolhatatlan köpenyegét rozsdás foltok éktelenítik, vérbe borult szemének súlyos tekintetét kutatva hordja körbe: üres ágyat keres szemlátomást, semmi kétség.

– Wo ist der – mondja Pjetykának –, der, mit dieser kleinen Wunde hier?! – határozatlan mozdulatot írva le úgy a combja, a csípője táján, miközben fürkésző tekintete minden arcon, így egy pillanatra az enyémen is megakad, s igen kétleném, hogy ne ismert volna rám, ha történetesen mindjárt el is kapta, hogy Pjetykára szögezze ismét, várva, sürgetve, követelve, az ő kötelességévé téve mintegy a választ. Nem szóltam semmit, de magamban épp készülődtem már fölkelni, gúnyát ölteni, s ki, valahová a zűrzavar kellős közepébe menni: hanem akkor meg, nagy meglepetve azt látom, hogy Pjetykának – amint legalább az arca mutatja – sejtelve sincs, ugyan kire is találhat gondolni vajon az orvos, majd meg, rövid tanácsalankodás után hirtelen megvilágosodással, mint aki egyszerre ráeszmélhetett mégis, egy „Ach... ja” szóval, s egy karnyújtással a puskalövéses fiúra mutat, mellyel az orvos is azon nyomban egyetérteni, ő is mintegy megvilágosodni látszik, mint akinek, úgy van, épp eltalálták, s végre megoldották a gondját, csakugyan. – Der geht sofort nach Hause! – intézkedik tüstént, s akkor igen különös, szokatlan, mondhatnám illetlen esemény történt, melyhez hasonlóra szobánkban még ez ideig egyetlen példát sem láttam, s amit alig is tudtam bizonyos feszélyezettség, némelyes pironkodás nélkül nézni. A lövéses fiú ugyanis, miután fölkel az ágyból, előbb csak kezét tette az orvos előtt össze, mintha imádkozni készülődne, majd ennek hökkenet hátrálására, pillanatnyi értetlenkedésére egyenest elébe, a térdére bukott oda, mindkét kezével utána kapva, megragadva s átkulcsolva a lábát; aztán csak az orvos kezének gyors villanását, majd pofonjának rákövetkező nagy csattanását észleltem, s csak fölháborodását értettem, de szavait pontosabban már nem, mielőtt, térdével odébb tolva az akadályt, dült s a rendesnél is veresebb arccal kirohant volna. A megürrült ágyba aztán új beteg került, megint egy fiú – a szememnek jó ismerős, tompa kemény kötés arról tanúskodik, hogy lába végén immár egyetlen ujjja sincsen –, s amikor Pjetyka legközelebb énfelém járt, mondtam neki, halkan, magunk között: – Gyinkuje, Pjetyka. – Hanem kérdéséből: – Was?... –, bizonykodásomra: – Aber früher, vorher... – azazhogy „hát az előbb, az imént...” teljes értetlenséggel, tökéletes tájékozatlansággal felelő arcából, csodálkozó, miről sem tudó fejrázásából azt vettem észre, hogy ezúttal meg én követhettem el, úgy látszik, illetlenséget, s hogy bizonyos dolgokat eszerint hát kizárólag magunkkal kényszerülünk csak elintézni bizonyára, amint látszik. De hát először is minden az igazság rendje-módja szerint történt – volt legalábbis az én véleményem –, hisz elvégre is én voltam régebben a szobában, aztán meg ő is van jobb erőben, s így nem kérdéses – mármint énszerintem –, hogy odakünn önéki több az esélye; s hát végső soron főként könnyebben is vagyok képes belétörődni, úgy látszik, valaki más, mint a magam balesetébe: ezt a következtetést kellett levonnom, ezt a tanulságot leszűröm, bárhogy is nézzem, latolgassam, kerülgessem. Legfőként azonban: mit is jelent az ily gond akkor, amikor lőnek? – mert két nappal később már nálunk csörrent az ablak, s fúródott a szemközti falba valami eltévedt golyó. Ugyanennek a napnak volt még az eseménye, melynek során minduntalan gyanús emberek köszöntek be egy-egy gyors szóra Pjetykához, s volt ő is sűrűn, némelykor huzamosabb időre is valahol oda, hogy este a hóna alatt valami hosszúkás csomaggal, göngyöleggel állított a szobába vissza. Lepedőnek – de nem, mert nyele is volt, így hát fehér zászlónak néztem, és ennek közepéből, jól belétekeredve, oly holmi hegye, vége kandikált elő, melyet rabkézben eddig még sosem láttam, valami, amire az egész szoba megmozdult, felszisszent, felmorajlott, egy tárgy, amelyet – mielőtt még ágya alá helyezte volna – Pjetyka mindenkinek megmutatott, egyetlen futó pillanatra mindnyájunknak látni engedett, de oly mosollyal, valami oly mozdulattal a melléhez szorítva, hogy már-már én is szinte a karácsonyfa alatt, a régidő óta várva várt becses ajándék birtokában éreztem magam: egy barna fa alkatrész s belőle kiálló rövid, kékesen csillanó acélcső – fűrészelt csövű karabély, ötlött egyszerre a szó is eszembe, úgy, amint néhai időkben, rablókról meg detektívekről szóló, igen kedves regényeimben olvastam.

A másnap is megint mozgalmasnak ígérkezett – de hát ki is tarthatna számon minden egyes napot, s azok valamennyi eseményét. Mindenesetre elmondhatom: a konyha mindvégig a szabályos rend szerint működött, s az orvos is többnyire pontos volt. Egy bizonyos reggelen aztán, nem sokkal kávé után, a folyosón sietős léptek, egy harsány kiáltás, jelszó mintegy, melyre Pjetyka is sebesen kikaparja rejtékéből és hóna alá ragadja csomagját, majd eltűnik. Nemsoká, úgy kilenc óra tájban meg először hallom a dobozt ezúttal nem rabokat, hanem katonákat: – Zu allen der SS Angehörigen – utasítani, s kétszer is egymás után: – Das Lager sofort zu verlassen –, a tábor azonnali elhagyására

felszólítani őket. Aztán közelítő, távolodó, egy ideig szinte a fülem körül röpdöső, később fokonyként elhalkuló csatazajt hallottam, majd végül csend lett, túlon túl is nagy csend, mert hiába vártam, füleltem, lestem és fürkésztem, sem a rendes időben, sem azon túl, sehogyan sem sikerült fölfognom a – pedig már régóta esedékes – csörömpölést, s a leveshozók vele járó napi rikkantását. Talán délután négyre járt, amikor végre kattant a doboz, és rövid sercegés, fújó hangok után azt tudatta mindnyájunkkal, hogy itt a Lagerältester, a Lagerältester beszél. – Kameraden – mondta, hallhatóan valami, őrá fullasztóan ható érzéssel küszködve, amitől hol elcsuklott, hol meg túl élessé, szinte süvítővé vált a hangja –, wir sind frei! – vagyis szabadok vagyunk, s arra gondoltam, ilyenképp akkor hát itt a Lagerältester is Pjetyka, Bohús, az orvos meg az őhözájuk hasonlók fölfogását oszthatta, ővelük pendülhetett, úgy látszik, egy húron, hogy így mondjam, ha már ő jelenthette be, és pedig ily nyilvánvaló örömmel az eseményt. Aztán rövid, takaros beszédet tartott, majd őutána meg mások következtek, a legkülönbélebb nyelveken: „Attention, attention!” – hallottam – például franciául; „Pozór, pozór.” – úgy tudom, csehül; „Nyimánye, nyimánye, ruszki tovariscsi nyimányel!” – s a daloló hanghordozás hirtelen kedves emléket, azt a nyelvet idézte eszembe, melyen annak idején, az ideérkeztemkor a fürdőbeli kommandó emberei beszéltek körülöttem; „Uvaga, uvaga!” – amire itt mellettem rögtön izgatottan ült ágyában fel, s ripakodott rá mindnyájunkra a lengyel beteg: – Csiha bendzs! Terász polszki kommunyiki! –, s akkor emlékeztem csak rá, mint izgulta, fészkelődte, izegte-mozogta ezt az egész napot végig; majd, nagy elképedésemre, egyszerre csak: – Figyelem, figyelem! A magyar lágerbizottság... – s gondoltam: no lám, nem is sejtettem, hogy ilyen is van. De hiába figyeltem, tőle is, mint előtte mindenkitől, csak a szabadságról hallhattam, s egyetlen célzást, egy szó említést sem az elmaradt levesről. Én is roppant örvendtem, igen természetesen, annak, hogy szabadok vagyunk, de hát nem tehettem róla, ha másfelől viszont arra kényszerültem gondolni: tegnap ilyesmi még nem fordulhatott volna például elő. Már sötét volt odakint az áprilisi este, Pjetyka is visszaérkezett már, kipirulva, fölhevülten, ezer érthetetlen szóval tele, amikor a hangszórón át végre ismét a Lagerältester jelentkezett. Ezúttal a volt Kartoffelschälerkommando tagjaihoz fordult, kérve őket, szíveskednének elfoglalni régi helyüket a konyhán, a tábor valamennyi többi lakóját meg arra kérte föl, hogy maradjanak, akár az éj közepéig is ébren, mivel erős gulyásleves főzéséhez látnak számukra máris hozzá: akkor dőlt megkönnyebbülten a párnámra vissza, akkor engedett csak föl valami lassacskán bennem, s akkor gondoltam csak – meglehet, először komolyabban – magam is a szabadságra.

9

Haza is körülbelül olyankor értem, mint mikor elmentem. Mindenesetre körös-körül rég zöld volt már az erdőség, az eltemetett hullák nagy gödrei fölött is kisarjadt a fű, s az újabb idők kezdete óta elhanyagolt Appelplatznak a hűlt tábornövek, mindenféle rongyok, papirosok, konzervdobozok hulladékával teliszórt aszfaltja is olvadozott már a nyárközépi rekkenetben, amikor Buchenwaldban engem is megkérdeztek: volna-e kedvem vállalkozni az útra? Többnyire fiatalok mennénk, zömök, szemüveges, őszbe csavarodott hajú ember, a magyar lágerbizottság egy méltóságának vezetésével, aki úti ügyeinket intézné. Most van teherautó, no meg hajlandóság is az amerikai katonákban, hogy egy darabon elvigyenek kelet felé: a többi már a mi dolgunk, mondta, s buzdított, szólítsuk „Miklós bácsinak”. Az életet – tette hozzá – folytatnunk kell, s hát csakugyan, egyebet igen nem is tehetünk elvégre, beláttam, ha már egyszer úgy hozta módunk, hogy megtehetjük egyáltalában, természetesen. Nagyjában-egészében épkezlábnak is mondhattam már magam, eltekintve egynémely furcsaságtól, kisebb alkalmatlanságtól. Így ha testem valamely pontján például húsomba vájtam az ujjam, hosszú időn át ott látszott még a nyoma, a homorulata, akárha valami élettelen, rugalmatlan anyagba, mondjuk sajtba vagy viaszba véstem volna. Arcom is meglepett kissé, mikor a néhai SS-kórház egyik lakályos, tükörrel is berendezett szobájában először láttam meg, mivel régebbiről egy másik arcra emlékeztem. Ennek, amit most néztem, a pár centiméternyire kiserkent haja alatt föltűnően alacsony homloka, furán kiszélesedő föltöveinél két újdontú idomtalan duzzanata, máshol puha táskái, zacskói, egészében – valamikori olvasmányaim tanúsága szerint legalábbis – inkább különféle kéjekben, gyönyörökben kiérdemesült, s ezek miatt korai aggkorra jutott embereket jellemző ráncai, redői, vonásai voltak, s apróvá vált szemének is más, barátságosabb, mondhatnám bizalomgerjesztőbb nézését tartottam még

az eszemben róla. No meg sántikáltam, jobb lábamat húztam még magam után egy kevéssé: seba – ekként Miklós bácsi –, a hazai levegő rendbe hozza. Otthon – jelentette ki – új hazát csinálunk majd, s kezdetnek pár dalra tanított mindjárt meg. Ha községeken, kisvárosokon keltünk át gyalogszerrel – ami utunk során elő-előadódott olykor –, ezekből énekeltünk aztán, katonásan hármassorokba rendeződve. Én magam különösképp a „Madrid határán, állunk a vártán” kezdetűt kedveltem – nem is tudnám alapjában megmondani, hogy miért – igen meg. Egyéb okból, de szívesen énekeltem még egy másikat is, kiváltképp ennek a részletének kedvéért: „E-gész nap ró-bó-tó-lunk / és majd hogy é-hen nem veszünk. / De fog-ja már a fegyvert mun-kába-tört kezünk!” Megint másért szíveltem viszont azt, amiben meg ez a sor szerepelt: „A pró-le-tá-rok i-fjú gár-dája mi va-gyunk”, mely után, rendes beszédhangon, azt kellett kiáltva közbeszúrnunk: „Rotfront!”, mivel ilyenkor mindannyiszor jól fölfoghattam egy-egy becsukódó ablak zörrenését vagy ajtó csapódását, mindannyiszor észrevehettem egy-egy, a kapuk alján sebesen tovasurranó vagy mögöttük sietősen eltűnő embert, németet.

Máskülönben könnyű poggyással: némelyest kényelmetlen formájú, mert túlon túl szűk, ehhez képest viszont túlon túl is hosszú, világoskék vászonalkalmatossággal – amerikaiak katonaságával vágtam az útnak. Benne két vastag takaróm, váltásnyi fehérnemű, SS-ek odahagyott raktárából való szürke, jó szövésű, csuklóján meg nyakán zöld sávval díszített pulóver, no meg némi útravaló is: konzerv, egyebek. Magamon az amerikai hadsereg zöld posztónadrágját, tartósnak ígérkező, gumitalpú fűzőscipőjét, fölötte kikezdehetetlen bőrből való lábszárvédőjét viseltem, a hozzá használatos szíjakkal, csatokkal. Fejemre fura alakú, az évszakhhoz mindenesetre kissé nehéznek bizonyuló sapkát kerítettem, melyet meredek ellenző, a tetején meg éleivel, csúcsaival ferdén álló négyzet, mértani neve szerint – jutott régmúlt iskolaidőkből eszembe – rombusz díszített, s valamikor egy lengyel tiszt hordhatta én előtt, amint mondták. Kabátfélére is jobb fajtára tehettem volna tán szert a raktárakból, de hát végül az épp csupán szám meg háromszög nélküli, de egyébként változatlan, jól kiszolgált, szokott, öreg csíkos jószággal is beértem, sőt egyenest választottam, mondhatnám ragaszkodtam hozzá: így legalább nincs félreértés – vélekedtem –, no meg azonfölül igen kellemes, célszerű, hűs viseletnek is találtam, legalábbis így, nyáron. Az utat teherautókon, szekéren, gyalogosan, közjárművön tettük meg – mikor mint tudtak szolgálatunkra állni a különböző hadseregek. Aludtunk ökrösfogat szekérderekában, elhagyatott iskolaterem padjain meg katedráján, vagy csak úgy, a csillagfényes nyári égbolt alatt, takaros, mézeskalácsforma házak közti park ágyásain, puha gypén. Még hajókáztunk is egy – a Dunára emlékező szemnek legalábbis – kisebb folyamon, neve szerint, mint megtudtam, az Elbán, s jártam egy helyen, láthatóan valamikori városban is, mely most azonban mindössze kőrakásokból meg imitt-amott egy-egy fekete, üres falból állott. E falaknak, törmelékeknek, no meg a hidak maradványainak tövében éltek, laktak, háltak most az itteni emberek, s próbáltam örülni, természetesen, csak hát éreznem kellett: épp ők feszélyeztek némileg ebben. Kocsikáztam piros színű villamoson, s utaztam valódi vonaton, mely valódi kocsikat s bennük valódi, emberek számára való fülkéket húzott – ha az én számomra történetesen a tetejükön került is csupán hely. Kiszálltam egy városban, ahol a cseh szó mellett már magyart is sokat hallottam, s amíg az ígért esti csatlakozást vártuk, az állomás környékén asszonyok, öregek, férfiak, különféle emberek gyűltek körénk. Érdeklődtek: koncentrációs táborból jövünk-e, és sokunkat faggattak, így engem is, nem találkoztam-e ott véletlenül hozzátartozójukkal, bizonyos ilyen vagy olyan nevű emberrel. Mondtam nekik, hogy koncentrációs táborokban általában nincs igen nevük az embereknek. Akkor meg iparkodtak külsejüket, arcukat, hajuk színét, jellemző vonásaikat leírni, s próbáltam megértetni velük: hiábavaló, hisz koncentrációs táborokban többnyire igen megváltoznak az emberek. Amire azután lassacskán szétszéledtek körülöm, egynek a kivételével, aki nagy nyáriasan csak inget meg nadrágot viselt, közbül pedig a két hüvelykujját, melyeket kétoldalt, a nadrágtartójának szárai mellett illesztett az övhely mögé, míg a többi ujj meg kívülről dobolt, játszadozott ezalatt a szöveten. Ez arra volt kíváncsi, ami meg is mosolyogtatott kissé, hogy láttam-e a gázkamrákat. Mondtam is neki: – Akkor most nem beszélgetnénk. – No igen – felelte, de hogy csakugyan voltak-e gázkamrák, s mondtam neki, hogyne, egyebek közt gázkamrák is vannak, természetesen: minden attól függ – tettem még hozzá –, hogy mely táborban miféle is járja. Auschwitzban például számíthatunk rá. Én viszont – jegyeztem meg – Buchenwaldból jöttem. – Honnan? – kérdezte ő, és meg kellett ismételnem: – Buchenwaldból. – Tehát Buchenwaldból – bólintott, s mondtam neki: – Onnan. – Amire azt mondta: – Nos, várjunk csak – merev, szigorú, kissé valahogy már-már leckéztető arccal. – Tehát Ön – s nem is tudom, miért, de szinte egész megilletődötté tett valahogy ez az igen komolyan, mondhatnám

némiképp szertartásosan hangzó megszólítása – hallott a gázkamrákról –, s mondtam neki: hogyné. – Mindamellet – így folytatta ő, még mindig ugyanazzal a merev, mintegy a dolgok közt rendet, világosságot teremtő arccal – Ön személy szerint, a saját szemével azonban mégsem győződött meg róla –, s el kellett ismernem: nem. Amire ezt a megjegyzést tette: – Vagy úgy –, majd kurtán biccentve továbbsétált, mereven, kihúzott háttal, s úgy néztem, hogy elégedetten is valamiképp, hacsak nem tévedtem. Hamarosan aztán szóltak: roham, benn a vonat, és sikerült is igen tűrhető helyet fognom, a feljáró széles falépcsőjén. Reggeltájban arra ébredtem, hogy vidáman pöfögünk. Később meg arra váltam figyelmessé, hogy a helységek neveit már mindenütt magyarul olvashatom. Az a víztükör – mutatták –, mely amonnan a szemem kápráztatja, már a Duna, ez a föld itt körös-körül – mondták –, mely csak úgy izzott, rezgett a korai verőfénytől, már magyar. Egy idő múlva ütött-kopott tető alá, a végében kitört üvegű ablakokkal teli csarnokba értünk: a Nyugati pályaudvar, emlegették körülöttem, s az is volt csakugyan, nagyjában-egészében ráismertem.

Odakinn, az épület előtt a nap egyenesen a járdára tűzött. Nagy volt a meleg, a lárma, a por meg a forgalom. A villamosok sárgák voltak, rajtuk hatos számjegy: így hát ez sem változott. Árusok is akadtak, furcsa süteményekkel, újságokkal, más egyébbel. Az emberek igen szépek voltak, s láthatóan mindnek dolga, fontos elfoglaltsága, mind sietett, nyargalt, futott valahová, lökdösődve, különféle irányokba. Minékünk is – értesültem – a segélyhelyre kell tüstént jutnunk, ott a nevünket még azon melegében leadnunk, hogy legelsőbben is pénzhez, iratokhoz – az élet immár elengedhetetlen tartozékaihoz jussunk. Ez a bizonyos hely – tudtam meg – épp a másik: a Keleti pályaudvar környékén lelhető, s mindjárt a legelső utcasarkon meg is szálltunk egy villamost. Bár az utcákat kopottasnak, a házak sorát itt-ott foghíjasnak, a meglévőket pedig megviseltnek, máshol hiányosnak, lyukasnak meg ablaktalannak találtam, az útvonalra körülbelül mégis ráismertem, s ugyanúgy arra a térre is, ahol egy idő múltán kiszálltunk. A segélyhelyet épp szemközt a, csakugyan, még eszemben levő mozival, nagyobb, szürke, csúf középületben találtuk: udvara, előcsarnoka, folyosói máris tele emberekkel. Ültek, álltak, sűrögtek-forogtak, lármáztak, fecsegték vagy hallgattak. Sokan voltak szedett-vedett öltözékben, légerraktárak, hadseregek levetett holmijában, sapkájában, némelyek csikos kabátban, mint én is, de már polgárisan kicsípve is, fehér ingben, nyakkendővel, hátul összekulcsolt kézzel fontos ügyekről tanakodva megint, méltóságtelien, úgy, mint mikor ennekelőtte még Auschwitzba mentek. Egy helyen légerek viszonyait idézték föl, vetették össze, máshol a segítség összegének, mértékének a lehető kilátásait taglalgatták, megint mások az ügymenetben véltek körülményeskedést, jogtalan kiváltságokat, másoknak az ő kárukra való előnyét, igaztalanságokat fölismerini, de egyetlen dologban mindenki egyetértett: várakozni kell, és pedig mindenestre soká. Csakhogy ez engem igen untatott, s így aztán, vállamra véve a zsákomat, hamarost vissza az udvarra, onnan meg ki, a kapu elé ballagtam. Megint láttam a mozit, s eszembe jutott, ha jobb kéz irányban tán egy, de legföljebb két sarkot mennék, utamat – ha be nem csap emlékezetem – a Nefelejcs utca keresztezné.

A házat könnyen megtaláltam: megvolt, s miben sem különbözött az utca többi sárga vagy szürke, némileg roskatag házaitól – mármint ahogy legalábbis nekem tetszett. A hűvös kapualjban megtudtam a vén, számarfüles névjegyzékből, hogy a szám is egyezik, és egész a második emeletre kell fölmennem. Lassacskán kapaszkodtam az avas, kissé savanykás illatú lépcsőházban, melynek ablakából a függő körfolyosókra, odalenn meg a bánatosan tiszta házudvarra láttam: közepén némi gyepp, no meg a szokott szomorkás fa iparkodott, csenevész, poros lombozattal. Szemközt bekötött hajú asszony sietett épp ki fürgén a porronggyal, máshonnan rádió muzsikaszava ért fülemhez, s valahol egy gyerek is bömbölt, de éktelenül. Amikor aztán kinyílt előttem egy ajtó, igen meglepődtem, mivel oly hosszú idő után egyszerre csak Citrom Bandi apró, ferde szemét láttam ismét magam előtt, csakhogy ezúttal egy még eléggé fiatal, fekete hajú, kissé zömök és nemigen magas nő arcában. Hátrahőkölt kissé, bizonyára tán – véltem – a kabátom miatt, s hogy orromra ne találja csukni még valamiképp az ajtót, mindjárt kérdeztem: – Citrom Bandi itthon van-e? – Azt felelte: – Nincsen. – Kérdeztem, hogy most-e csupán, a jelen pillanatban, amire azt mondta, kicsikét megrázva fejét és a szemét is lehunyva közben: – Egyáltalán –, s csak mikor megint kinyitotta, vettem észre, hogy alulsó szempillái most egy kevéske nedvességtől fénylenek. Kissé a szája is megvonaglott, s akkor hát azt találtam, legjobb mihamarább szedelköznöm – hanem az előszoba homályából egyszerre sovány, fejkendő, sötét ruhás idős asszony került elő, s előbb még neki is mondanom kellett: – Citrom Bandit keresem –, s ő is mondta: – Nincs itthon. – Ő azonban azon a nézetten volt: – Jöjjön vissza máskor. Pár nap múlva talán –, s észrevettem,

hogy a fiatalabb nő erre, de valami furcsa, elhárító s ugyanakkor mégis valamiképp erőtlen mozdulattal oldalt fordította kissé a fejét, miközben keze külső oldalát a szájához emelte, olyasformán, mintha valamilyen kikíváncozó szót, hangot akarna tán elnyomni, magába fojtani mintegy. Aztán el kellett még mondanom az öregasszonynak: – Együtt voltunk – magyarázkodnom: – Zeitzban – s valahogyan szigorú, már-már számon kérő kérdésére: – És miért nem együtt jöttek haza? – mentegetőzőm szinte: – Elváltunk. Én aztán máshová kerültem. – Azt is tudni akarta: – Vannak-e még magyarok odakint? –, s azt feleltem: – Hogyne, sokan. – Amire, bizonyos látható diadallal, azt mondta a fiatal nőnek: – Látod! –, nékem meg: – Mondom mindig, hogy még csak most kezdenek jönni. De a lányom türelmetlen, ő már nem akar hinni – s már-már azt mondtam, de aztán inkább elhallgattam mégis, hogy az én nézetem szerint bizony ő az értelmesebb, ő ismeri Citrom Bandit jobban. Aztán még hívott: kerüljek beljebb, de azt válaszoltam, előbb még haza is kell mennem. – Biztosan várják a szülei – mondta, s azt feleltem: – Hogyne. – No akkor – jegyezte még meg – siessen, hadd örüljenek –, s azzal el is mentem.

A pályaudvarhoz érve, mivel kezdtem igen érezni a lábom, no meg mivel a sok többi közt a régről ismert számmal is épp elibém kanyarodott egy, villamosra szálltam. Szikár öregasszony húzódott a nyitott peronon egy kissé félrebb, fura, ódivatú csipkegallérban. Hamarosan egy ember jött, sapkában, egyenruhában, és a jegyemet kérte. Mondtam neki: nincsen. Indítványozta: váltsak. Mondtam: idegenből jövök, nincsen pénzem. Akkor megnézte a kabátomat, engem, s azután meg az öregasszonyt is, majd értésemre adta, hogy az utazásnak törvényei vannak, s ezeket a törvényeket nem ő, hanem az ő fölötté állók hozták. – Ha nem vált jegyet, le kell szállnia – volt a véleménye. Mondtam neki: de hisz fáj a lábam, s erre, észrevettem, az öregasszony ki, a tájék felé fordult, de oly sértődötten valahogyan, mintha csak neki hánytam volna a szemére netán, nem tudnám, mért. De a kocsi nyitott ajtaján, már messziről nagy lármával, természetes, fekete, csapzott ember csörtetett ki. Nyitott inget, világos vászonöltönyt, a válláról szíjon függő fekete dobozt, kezében meg irattáskát hordott. Miféle dolog ez, kiáltotta, és: – Adjon egy jegyet! – intézkedett, pénzdarabot nyújtva, lökve inkább a kalauznak oda. Próbáltam köszönetet mondani, de félbeszakított, indulatosan tekintve körbe: – Inkább némelyeknek szégyenkezniük kellene – szólt, de a kalauz már a kocsiban járt, az öregasszony meg továbbra is kinézett. Akkor, megenyhült arccal, énfelem fordult. Kérdezte: – Németországból jössz, fiam? – Igen. – Koncentrációs táborból-e? – Természetesen. – Melyikből? A buchenwaldiból. – Igen, hallotta már hírét, tudja, az is „a náci pokolnak volt egyik bugyra” – így mondta. – Honnan hurcoltak el? – Budapestről. – Meddig voltál oda? – Egy évig, egészében. – Sok mindent láthattál fiacskám, sok borzalmat – mondta arra, s nem feleltem semmit. No de – így folytatta – fő, hogy vége, elmúlt, s földerülő arccal a házakra mutatva, melyek közt épp csörömpöltünk, érdeklődött; mit érzek vajon most, újra itthon, s a város láttán, melyet elhagytam? Mondtam neki: – Gyűlöletet. – Elhallgatott, de hamarosan azt az észrevételt tette, hogy meg kell, sajnos, értenie az érzelmemet. Egyébként őszerinte „adott helyzetben” a gyűlöletnek is megvan a maga helye, szerepe, „sőt haszna”, és föltételezi, tette hozzá, egyetértünk és jól tudja, hogy kit gyűlölök. Mondtam neki: – Mindenkit. – Megint elhallgatott, ezúttal már hosszabb időre, utána meg újra kezdte: – Sok borzalmon kellett-e keresztülmenned? –, s azt feleltem, attól függ, mit tart borzalomnak. Bizonyára – mondta erre, némiképpen feszélyezettnek látszó arccal – sokat kellett nélkülözni, éhezni, és valószínűleg vertek is talán, s mondtam neki: természetesen. – Miért mondod, édes fiam – kiáltott arra fel, de már-már úgy néztem, a türelmét veszítve –, mindenre azt, hogy „természetesen”, és mindig olyasmire, ami pedig egyáltalán nem az?! – Mondtam: koncentrációs táborban ez természetes. – Igen, igen – így ő –, ott igen, de... – s itt elakadt, habozott kissé – de... nohát, de maga a koncentrációs tábor nem természetes! – bukkant végre a megfelelő szóra mintegy, s nem is feleltem neki semmit, mivel kezdtem lassan belátni: egy s más dologról sosem vitázhatunk, úgy látszik, idegenekkel, tudatlanokkal, bizonyos értelemben véve gyerekekkel, hogy így mondjam. Különben is – kaptam magam a változatlanul ott levő, s éppen csak egy kissé kopárabbá és gondozatlanabbá vált térről rajta –, ideje leszállanom, és ezt be is jelentettem neki. De velem tartott, s egy árnyas, támlája vesztett padot mutatva arrébb, indítványozta: telepednénk oda egy percre.

Először némelyest bizonytalankodni látszott. Valójában – jegyezte meg – most kezdenek még csak „igazán feltárulni a rémségek”, és hozzátette, hogy „a világ egyelőre értetlenül áll a kérdés előtt: hogyan, miként is történhetett mindez egyáltalán meg”? Nem szóltam semmit, és akkor egész felém

fordulva, egyszerre csak azt mondta: – Nem akarnál, fiacskám, beszámolni az élményeidről? – Elcsodálkoztam kissé, és azt feleltem, hogy roppant sok érdekeset nemigen tudnék mondani neki. Akkor mosolygott kicsikét, és azt mondta: – Nem nekem: a világnak. – Amire, míg jobban csodálkozva, tudakoltam tőle: – De hát miről? – A lágerek pokláról – válaszolta ő, melyre én azt jegyeztem meg, hogy erről meg egyáltalában semmit se mondhatok, mivel a pokolt nem ismerem, és még csak elképzelni se tudnám. De ő kijelentette, ez csak afféle hasonlat: – Nem pokolnak kell-e – kérdezte – elképzelnünk a koncentrációs tábor? – és azt feleltem, sarkammal közben néhány karikát írva lábam alá a porba, hogy ezt mindenki a maga módja és kedve szerint képzelheti el, hogy az én részemről azonban mindenesetre csak a koncentrációs tábor tudom elképzelni, mivel ezt valamennyire ismerem, a pokolt viszont nem. – De ha, mondjuk, mégis? – erősködött, s pár újabb karika után azt feleltem: – Akkor olyan helynek képzelném, ahol nem lehet unatkozni –; márpedig, tettem hozzá, koncentrációs táborban lehetett, még Auschwitzban is – már bizonyos föltételek közt, persze. Arra hallgatott egy kicsit, majd meg azt kérdezte, de némiképp valahogy már-már a kedve ellenére szinte, úgy éreztem: – És ezt mivel magyarázod? –, s kis gondolkodás után azt találtam: – Az idővel. – Hogyhogy az idővel? – Úgy, hogy az idő segít. – Segít...? miben? – Mindenben –, s próbáltam neki elmagyarázni, mennyire más dolog például megérkezni egy, ha nem is éppen fényűző, de egészében elfogadható, tiszta, takaros állomásra, ahol csak lassacskán, időrendben, fokként világosodik meg előttünk minden. Mire egy fokozaton túl vagyunk, magunk mögött tudjuk, máris jön a következő. Mire aztán mindent megtudunk, már meg is értettünk mindent. S mialatt mindent megért, ezenközben nem marad tétlen az ember: máris végzi az új dolgát, él cselekszik, mozog, teljesíti minden újabb fok minden újabb követelményét. Ha viszont nem volna ez az időrend, s az egész ismeret mindjárt egyszerre, ott a helyszínen zúdulna ránk, meglehet, azt el sem bírná tán se koponyánk, sem a szívünk – próbáltam valamennyire megvilágítani neki, amire ő, zsebéből közben szakadozott papirosú dobozt halászva elő, melynek gyűrött cigarettáit énfelem is idetartotta, de elhárítottam, majd két nagy szippantás után két könyékkal a térdére támaszkodva, így előredöntött felsőtesttel és rám se nézve, kissé valahogy értelen, tompa hangon ezt mondta: – Értem. – Másrészt – folytattam –, az ebben a hiba, mondhatnám hátrány, hogy az időt viszont el is kell tölteni. Láttam például – mondtam neki – foglyokat, akik négy, hat vagy éppen tizenkét esztendeje voltak már, pontosabban: voltak még mindig meg – koncentrációs táborban. Mármost ezeknek az embereknek mindezt a négy, hat vagy tizenkét esztendőt, vagyis utóbbi esetben tizenkétszer háromszázhatvanöt napot, azaz tizenkétszer, háromszázhatvanötször huszonnégy órát, továbbá tizenkétszer, háromszázhatvanötször, huszonnégyszer... s mindezt vissza, pillanatonként, percenként, óránként, naponként: vagyis végig az egészet el kellett valahogy tölteniök. Megint másrészt viszont – fűztem tovább – épp ez segíthetett önéik is, mert ha mindez a tizenkétszer, háromszázhatvanötször, huszonnégyszer, hatvanszor és újra hatvanszornyi idő mind egyszerre, egyetlen csapással szakadt volna a nyakukba, úgy bizonyára ők se állták volna – mint ahogy így állani bírták – se testtel, sem aggyal. S mivel hallgatott, hozzátettem még: – Így kell hát körülbelül elképzelni. – Ő meg erre, ugyanúgy, mint előbb, csak cigaretta helyett, amit időközben eldobott már, ezúttal az arcát tartva mind a két kezében, s talán ettől még tompább, még fojtottabb hangon azt mondta: – Nem, nem lehet elképzelni –, s részemről ezt be is láttam. Gondoltam is: akkor hát, úgy látszik, ezért mondanak helyette inkább poklot, bizonyára.

De aztán hamarosan fölegyenesedett, az órájára nézett, és megváltozott az arca. Tudtomra adta: újságíró, mégpedig – mint hozzátette: – „egy demokratikus lapnál”, s akkor jöttem csak rá, hogy egyik-másik szava kire is emlékeztetett már eddig is a távolból: Vili bácsiéra – ha, elismertem, annyi különbséggel, mondhatnám hitelességgel is, mint amennyit körülbelül, mondjuk a rabbi szavaiban, s kíváltképp a tetteiben, a makacssága mértékében tudnék fölismerni, ha például a Lajos bácsiéval vetném össze. Ez a gondolat juttatta egyszerre eszembe, eszméltetett, most először tulajdonképp valóságosan is, a valószínű, hamaros viszontlátásra, s így az újságíró mondókáját aztán már csak félfüllel követtem. Szeretné – mondta – a találkozásunk véletlenjét „szerencsés véletlenné” alakítani. Indítványozta: írjunk cikket, indítsunk „cikksorozatot”. A cikkeket ő írná, de kizárólag az én szavaim alapján. Így némi pénzhez is juthatnék, aminek bizonyára hasznát látnám az „új élet” kezdetén, habár – tette némileg szabadkozó mosollyal hozzá – igen sokat „nem ajánlhat fel”, mivel a lap még új és „anyagi erőforrásai egyelőre csekélyek”. De jelen pillanatban, így tartotta, nem is ez a legfontosabb, hanem „a még vérző sebek begyógyítása és a bűnösök megbüntetése”. Mindenekelőtt is azonban „meg

kell mozgatni a közvéleményt”, eloszlatni a „fásultságot, közönyt, sőt kételyt”. A közhelyek itt mit sem érnek, az okok, az igazság feltárására van, őszinte, szükség, bármily „fájdalmas megpróbáltatás” is szembenéznünk vele. Az én szavaimban „sok eredetiséget”, egészükben a kor megnyilvánulását, az idők – ha jól értettem – valami „szomorú bélyegét” látja, ami „új, egyéni szín a tényanyagok fárasztó áradatában” – így mondta, és a véleményemet kérdezte. Megjegyeztem, hogy előbb is a magam ügyét kéne elintéznem, de félreérthetett, úgy látszik, mert azt mondta: – Nem. Ez már nemcsak a te ügyed többé. Mindnyájunké, a világé –, s mondtam neki, igen, de hát most már ideje volna hazamennem; akkor „elnézésemet” kérte. Felálltunk, de még tétovázni, valamit fontolgatni látszott. Nem kezdhethetnék-e vajon – kérdezte – a cikkeket egy fényképpel a viszontlátás pillanatáról? Nem feleltem semmit, s akkor, apró félmosollyal, azt a megjegyzést tette, hogy „az újságírók némelykor tapintatlanságra kényszeríti a mestersége”, de hát ha nekem nincs ínyemre, a maga részéről nem kívánná „erőltetni”. Aztán leült, a térden fekete noteszkönyvet nyitott ki, s jegyzett valamit sebes kézzel belé, majd kitépte a lapot, s megint fölállva, nekem nyújtotta ide. Az ő neve és szerkesztőségének címe van rajta, és „a közeli viszontlátás reményében” búcsúzik tőlem, mondta, majd meleg, húsos, kissé izzadt tenyerének barátságos szorítását éreztem. A vele való beszélgetést magam is kellemesnek, pihentetőnek, s őt magát is rokonszenvesnek és jóakarátúnak találtam. Még megvártam, míg alakja elvész a járókelők forgatagában, s aztán dobtam csak el a céduláját.

Pár lépés után a házunkra ismertem. Megvolt, épségben, teljesen rendben. A kapualjban is a régi szag, a rácsos aknájában nyugvó rozoga lift meg a sárgára koptatott öreg lépcsők fogadtak, s följebb, a lépcsőház egy bizonyos meghitt, sajátos pillanatáról emlékezetes kanyarulatát is ott üdvözölhettem. Az emeletre érve, csöngettem ajtónkon. Hamarosan ki is nyílt, de épp csak annyira, amennyire a belső zár, amolyan kampós retesz, rigli lánc megengedte, s meg is lepődtem kissé, mivel efféle szerkezetre régebből nem emlékeztem. Az ajtórésből is idegen arc: körülbelül középkorú nőnek a sárga és csontos arca nézett rám ki. Kérdezte, kit keresek, s mondtam neki: itt lakom. – Nem – felelte ő –, itt mi lakunk –, s már csukta is volna az ajtót, de nem tudta, mivel a lábammal visszatartottam. Próbáltam néki elmagyarázni: tévedés, hisz innen mentem el, s egészen bizonyos, hogy itt lakunk, ő meg viszont nekem bizonygatta: én tévedek, minthogy itt kétségkívül ők laknak, szíves, udvarias, de sajnálkozó fejrázással, miközben ő az ajtót becsukni, én meg ebben visszatartani iparkodtam egyre. Egy pillanatban aztán, mikor fölnéztem a száma: nem véhettem-e el tán mégis az ajtót, s ezalatt engedhetett, úgy látszik, a lábam, az ő törekvése bizonyult sikeresebbnek, s hallottam, amint a becsapódó zárra kétszer is ráforgatta a kulcsot.

Vissza, a lépcsőkhöz menet ismerős ajtó torpantott meg. Becsöngettem: kövér, természetes asszonyosság vált csakhamar láthatóvá. Máris csukta volna – immár szokott módra – ő is beljebb az ajtót; hanem a háta mögött szemüveg villant, és a homályban Fleischmann bácsi szürke arca ködlött fel. Őmellette terebélyes has, papucs, nagy, vörös fej, gyermekies választék s egy szivar kihamvadt csonkja: az öreg Steiner bontakozott ki, éppúgy, ahogy idehagytam őket legutóbb, tegnap mintegy, a vámház előtti estén. Álltak, néztek, majd a nevem kiáltották, és az öreg Steiner meg is ölelt, így, amint voltam, sapkásan, izzadtan, csíkos kabátomban. Magukkal vittek be, a szobába, Fleischmann néni meg a konyhába sietett, „egy falat harapnivalónak” utánanézni, mint mondta. Válaszolnom kellett a szokott kérdésekre: honnan, mint, mikor, hogyan? – majd meg én érdeklődtem, s megtudtam, hogy lakásunkban valóban, már mások laknak. Tudakoltam: – És mi? –, s mivel valahogyan nehezen fogtak hozzá, kérdeztem: – Apám? –, amire meg végképp elhallgattak. Rövid idő múlva egy kéz – azt hiszem, tán a Steiner bácsié – emelkedett lassan a magasba, kelt útra, majd telepedett rá, akár egy óvatos, öreg denevér, a karomra. Abból, amit azután elmondtak, lényegében annyit vettem ki, hogy „a gyász hír valóságában, sajnos, nem kételkedhetünk”, mivel ez „volt bajtársak tanúságán alapszik”, akik szerint apám „rövid szenvedés után hunyt el”, egy „németországi táborban”, amely azonban tulajdonképp ausztriai területen fekszik, no... hogy is hívják... ejnye, s mondtam:

– Mauthausen. – Mauthausen! – örvendtek meg arra, majd komorodtak el ismét: – Igen, úgy van. – Kérdeztem tőlük aztán, hogy anyámról nincs-e véletlen valami értesülésük, s mindjárt mondták, hogyne, mégpedig öröndetes: él, egészséges, pár hónapja itt a házban járt, ők maguk látták, beszéltek vele, énutánam kérdezősködött. Hát mostohaanyám? – kíváncsiskodtam még, s megtudtam: – Bizony, ő már közben férjhez ment. – No – tudakoltam –, és kihez vajon? –, s a névnél most is elakadtak. Egyik azt mondta: – Valami Kovács, ha jól tudom –, a másik meg: – Nem, nem Kovács, inkább Futó.

– Mondtam: – Sütő –, s most is örvendve bólogattak, bizonykodtak: – Úgy van, persze, Sütő –, ugyanúgy, mint előbb. Sokat köszönhet neki, „tulajdonképp mindent”, mondták el aztán: ő „mentette át a vagyont”, ő „bújtatta a nehéz időkben” – így fogalmazták. – Talán – tűnődött el Fleischmann bácsi – sietett egy kicsit – s ezzel az öreg Steiner is egyetértett. – Végeredményben azonban – tette ő hozzá – érthető –, amit meg viszont a másik öreg ismert el.

Aztán még elüldögéltem köztük egy ideig, mivel igen rég nem ültem már így, egy bordó kárpitú, puha bársonyfotelben. Fleischmann néni is megjött közben, s díszes szelű fehér porcelán tányéron zsírral megkent kenyeret hozott, tört paprikával meg vékony hagymakarikákkal ékesítve, mert úgy emlékezett, hogy ezt régebben igen szerettem, s amelyet a jelenre vonatkozóan is tüstént megerősítettem. A két öreg meg ezalatt elmondta: „bizony, itthon sem volt könnyű”. Elbeszélésükből egészében valami kusza, zavaros és követhetetlen esemény benyomását, ködös körvonalait nyertem, amit lényegében nem nagyon láthattam, érthettem. Inkább csak egy szó igen gyakori, már-már fárasztóan sűrű ismétlődését vettem a mondókájukban észre, mellyel minden újabb fordulót, változást, mozzanatot jelöltek: így például „jött” a csillagos ház, „jött” október tizenötödike, „jöttek” a nyilasok, „jött” a gettó, „jött” a Duna-part, „jött” a felszabadulás. No meg a szokott hibát: mintha ez az egész elmosódó, valósággal elképzelhetetlennek tetsző és részleteiben – ahogy néztem – immár önékik maguknak is teljességgel visszaállíthatatlan esemény nem is a percek, órák, napok, hetek és hónapok rendes medrében, hanem úgyszólván mind egyszerre, valahogy egyetlen kavargásban, szédületben, mondjuk egy amolyan furcsa, váratlanul duhajra fordult délutáni összejövetelen esett volna például meg, mikor a sok résztvevő – hogy, hogy nem – hirtelenjében mind esztét veszti, és végül már azt se tudja tán, hogy mit is csinál. Egy bizonyos pillanatban azután elhallgattak, majd némi csend után az öreg Fleischmann egyszerre ezt a kérdést intézte hozzám: – És a jövőre nézve mik a terveid? – Meglepődtem kissé, s mondtam neki: erre nemigen gondoltam még. Akkor a másik öreg is megmozdult, és felém hajolt a székén. A denevér is fölemelkedett megint, s a karom helyett ezúttal a térdemre ereszkedett rá. – Mindenekelőtt is – így szólt – el kell felejtened a borzalmakat. – Kérdeztem, egyre meglepettebben: – Miért? – Azért – válaszolta ő –, hogy élni tudjál –, s Fleischmann bácsi bólintott, és hozzátette: – Szabadon élni –, amire meg a másik öreg bólintott, és tette hozzá: – Ilyen teherrel nem kezdhünk új életet –, s ebben némelyest igaza is volt, elismertem. Csak hát nem egész értettem, mint kívánhatnak olyat, ami lehetetlen, s meg is jegyeztem, hogy ami megtörtént, az megtörtént, s hogy végre is nem parancsolhatok az emlékezetemnek. Új életet – vélekedtem – akkor kezdhethnének csak, ha újra megszületnék, vagy ha valami bántalom, betegség vagy efféle érné az elmémet, amit remélhetően tán csak nem kívánnak nékem. – Különben is – tettem hozzá –, nem vettem észre, hogy borzalmak voltak –, s akkor, láttam, igen meglepődtek. Hogy értsék azt – akarták tudni –, hogy „nem vettem észre”? Akkor meg viszont én kérdeztem tőlük: és ők meg vajon mit csináltak azokban a bizonyos „nehéz időkben”? – Hát... éltünk – töprengett el az egyik. – Megpróbáltuk túlélni – tette hozzá a másik. Azaz tehát: ők is mindig léptek egyet – jegyeztem meg én. Mit jelentsen ez, hogy „léptek”? – értetlenkedtek ők, s akkor nekik is elbeszéltem, hogyan s mint is ment ez például Auschwitzban. Egy szerelvényre – nem mondom, hogy mindig és föltétlenül, mivel ezt nem tudhatom –, de a mi esetünkben mindenesetre körülbelül háromezer személyt kell számítani. Vegyünk ebből férfiakból, mondjuk ezret. A vizsgálatra számoljunk esetenként egy-két másodpercet, gyakrabban egyet, mint kettőt. A legelső és a legutolsó ne nézzük, mivel ez sosem számít. De a középen, ahol én is álltam, ilyenképpen tíz-húsz percet kell tehát adnunk várakozásra, míg addig a pontig érünk, ahol eldől: rögtön gáz-e, vagy egyelőre további esély? Ezenközben mármost a sor egyre mozog, egyre halad, s mindenki lép egy fokot, apróbbat, nagyobbbat, a működési sebesség kíváncságra szerint.

Akkor egy kis csend lett, amit egyetlen zörejtől csupán meg: Fleischmann néni elvette előlem és kivitte az üres tányért, s nem is láttam visszatérni aztán. A két öreg meg kérdezte: „hogyan jön ez ide és mit akarok mondani vele?” Azt feleltem, semmi különös, de hát nem egész úgy volt csak, hogy „jött”: mi is mentünk. Csak most látszik minden késznek, befejezettnek, megmászhatatlannak, véglegesnek, ily roppant gyorsnak és ily rettentő homályosnak, úgy, hogy „jött”: most, így utólag csupán, ha hátrafelé, a visszájáról nézzük. No meg persze, ha előre tudjuk a sorsot. Akkor, csakugyan, mindössze az idő múlását tarthatjuk számon. Egy ostoba csók például ugyanolyan szükségesség, mint, mondjuk, egy moccsatlan nap a vámházban vagy a gázkamrák. Csakhogy, akár hátra, akár előre nézünk, mindkettő hibás szemlélet – vélekedtem. Elvégre is húsz perc olykor, és önmagában véve is,

meglehetősen nagy idő. Minden perc elkezdődött, tartott, majd befejeződött, mielőtt a következő kezdődött volna ismét. Mármost – mondtam – vegyük csak fontolóra: mindegyik ilyen perc hozhatott volna tulajdonképp valami újat. Valójában nem hozott, természetesen – de hát azért el kell ismerni: hozhatott volna, végeredményben mindenikben történhetett volna valami más is, mint ami történetesen történt, Auschwitzban éppúgy, akárcsak, tegyük föl, itthon, mikor apámat búcsúztattuk.

Erre az utolsó szavamra akkor az öreg Steiner megmozdult valahogyan. – De hát mit tehattunk volna?! – kérdezte félig-meddig haragvó, félig meddig panaszos arccal. Mondtam neki: semmit, természetesen; vagy – tettem hozzá – bármit, ami éppoly esztelenség lett volna, mint az, hogy semmit sem tettünk, megint, és mindig csak természetesen. – De nem erről van szó – próbáltam folytatni, magyarázni nékik. – Miről hát tulajdonképpen? – kérdezték, ők is már-már türelmüket veszítve, s azt feleltem, éreztem, magam is egyre mérgesebben: – A lépésekről. – Mindenki lépett, amíg csak léphetett: én is megtettem a magam lépéseit, és nem csupán a birkenau-i sorban, hanem már itthon. Léptem apámmal, és léptem anyámmal, léptem Annamáriával, és léptem – s mindközött tán a legnehezebbet – a nagyobbik nővérrrel. Most már meg tudnám mondani néki, mit jelent az, hogy „zsídó”: semmit, nekem s eredetileg legalább semmit, míg csak el nem kezdődnek a lépések. Semmi sem igaz, nincs más vér és nincs egyéb, csak... akadtam el, de jutott hirtelen az újságíró szava az eszembe: csak adott helyzetek vannak és bennük levő újabb adottságok. Én is végigéltem egy adott sorsot. Nem az én sorsom volt, de én éltem végig – és sehogy se értettem, hogy is nem férjük be: most már valamit kezdenem kell vele, valahová oda-, valamihez hozzá kell illesztenem, most már elvégre nem érhetem be annyival, hogy tévedés volt, vakeset, afféle kisiklás, vagy hogy meg sem történt, netalántán. Láttam, igen jól láttam, hogy nem nagyon értenek, szavaim nincsenek igen ínycsiklósok, sőt egyik-másik mintha egyenesen ingerelné őket. Láttam, hogy Steiner bácsi itt-ott közbeavatkozott, máshol már-már felugrott volna, láttam, amint a másik öreg azonban visszatartja, s hallottam, mikor mondta néki: – Hagyja: nem látja, hogy csak beszélni akar? Hadd beszéljen, hagyja –, s én beszéltem is, meglehet, hiába, és összefüggéstelenül is egy kissé. Azért így is értésükre adtam: sosem kezdhettünk új életet, mindig csak a régit folytathatjuk. Én léptem, és nem más, s kijelentettem, hogy az adott sorsomban mindvégig becsületes voltam. Az egyetlen folt, mondhatnám szépségfolt, az egyetlen esetlegesség, amit netán a szememre vethetnek, az, hogy most itt beszélgetünk – de hát erről nem én tehetek. Azt akarják, hogy ez az egész becsület és valamennyi előző lépésem mind-mind az értelmét veszítse? Miért ez a hirtelen pálfordulat, miért ez az ellenszegülés, miért, hogy nem akarják belátni: ha sors van, akkor nem lehetséges a szabadság; ha viszont – folytattam magam is egyre meglepettebben, egyre jobban belémelegedve –, ha viszont szabadság van, akkor nincs sors, azazhogy – álltam meg, de csak lélegzetvételnyi szünetre –, azazhogy akkor mi magunk vagyunk a sors – jöttem rá egyszerre, de oly világossággal e pillanatban, mint ez ideig még soha. Kissé sajnálom is, hogy csak ővelük, s nem értelmesebb, hogy úgy mondjam, méltóbb ellenfelekkel állok szemben. De hát ők voltak itt most, ők vannak – e percben legalább így rémlett szinte – mindenütt, s mindenesetre ők voltak ott akkor is, amikor apámat búcsúztattuk. Ők is megtették a maguk lépéseit. Ők is előre tudtak, ők is előre láttak mindent, ők is úgy búcsúztak apámtól, mintha már temették volna, és később is csak azon kaptak össze, hogy helyi érdekű villamoson vagy inkább autóbusszal menjek-e Auschwitzba... de itt már nemcsak Steiner bácsi, hanem még az öreg Fleischmann is fölugrott. Azért most is iparkodott visszatartani, de már nem tudta. – Hogyan? – ripakodott rám paprikavörös arccal, és öklével a mellére csapva: – Még talán mi vagyunk a bűnösök, mi, az áldozatok?! – s próbáltam néki elmagyarázni: nem bűn, csak be kéne látni, szerényen, egyszerűen, épp csupán az értelem miatt, a becsület kedvéért, hogy így mondjam. Nem lehet, próbálják megérteni, nem lehet mindent elvenni tőlem, nem lehet, hogy ne legyek se győztes, se vesztes, hogy ne lehessen igazam, s hogy ne is tévedhettem volna, hogy semminek se legyek sem oka, sem eredménye, egyszerűen – próbálják meg belátni, könyörögtem szinte: nem nyelhetem le azt az ostoba keserűséget, hogy pusztán csak ártatlan legyek. Hanem hát, láttam, nem akarnak belátni semmit, s így azután, véve a zsákom meg a sapkám, pár zavaros szó, mozdulat, még egy-egy befejezetlen taglejtés, és függőben maradt mondat közepett, távoztam.

Odalenn az utca fogadott. Anyámhoz villamossal kell mennem. De most már eszembe jutott: persze, hisz nincs pénzem, s így elhatároztam, gyalog megyek. Hogy erőt gyűjtsek, egy percre megálltam még a téren, az előbbi padnál. Arra elől, amerre mennem kell majd, s ahol az utca meghosszabbodni, kitágulni és a végtelenbe veszni látszik, a kéklő dombok fölött már lilák voltak a

báránnyelű és bíborszínű az ég. Köröttem is, mintha valami változott volna: csökkent a forgalom, az emberek lépteit lelassultak, hangjuk elcsöndesedett, tekintetük megenyhült és arcuk mintha egymás felé fordult volna. Az a bizonyos jellegzetes óra volt ez – még most, még itt is felismertem –, legkedvesebb órám a táborban, s valami éles, fájdalmas és hiábavaló érzés fogott el utána: a honvágy. Egyszerre minden megelevenedett, minden itt volt és fölülött bennem, mind megleptek furcsa hangulatai, megremegtettek apró emlékei. Igen, egy bizonyos értelemben ott tisztább és egyszerűbb volt az élet. Minden eszembe jutott, és mindenkit sorra vettem, azokat is, akik nem érdekeltek, és azokat is, akiknek minden igazolásuk csakis ez a számbavétel, az én ittlétem lehet: Citrom Bandit, Pjetykát, Bohúst, az orvost és mind a többieket. S most először gondoltam rájuk egy csöppnyi szemrehányással, valami szerető nehezteléssel.

De hát ne túlozzunk, hisz épp ez a bökkenő: itt vagyok, s jól tudom, minden érvet elfogadok, azon az áron, hogy élnem lehet. Igen, ahogy körülnéztem ezen a szelíd, alkonyati téren, ezen a viharvert s mégis ezer ígérettel teli utcán, máris éreztem, mint növekszik, mint gyülemlik bennem a készség: folytatni fogom folytathatatlan életemet. Anyám vár, s bizonyára igen megörvend majd nekem, szegény. Emlékszem, valaha az volt a terve, hogy mérnök, orvos vagy valami efféle legyek. Így is lesz minden bizonyos, úgy, amint kívánja; nincs oly képtelenség, amit ne élénk át természetesen, s utamon, máris tudom, ott leselkedik rám, mint valami kikerülhetetlen csapda, a boldogság. Hisz még ott, a kémények mellett is volt a kínok szünetében valami, ami a boldogsághoz hasonlított. Mindenki csak a viszonyosságokról, a „borzalmakról” kérdez: holott az én számomra tán ez az élmény marad a legemlékezetesebb. Igen, erről kéne, a koncentrációs táborok boldogságáról beszélnem nekik legközelebb, ha majd kérdik.

Ha ugyan kérdik. S hacsak magam is el nem felejttem.

Vége